

Rozdział 7

Inwentaryzacje wybranych obiektów szkieletowych w historycznym regionie *Kolonii Santo Ângelo*

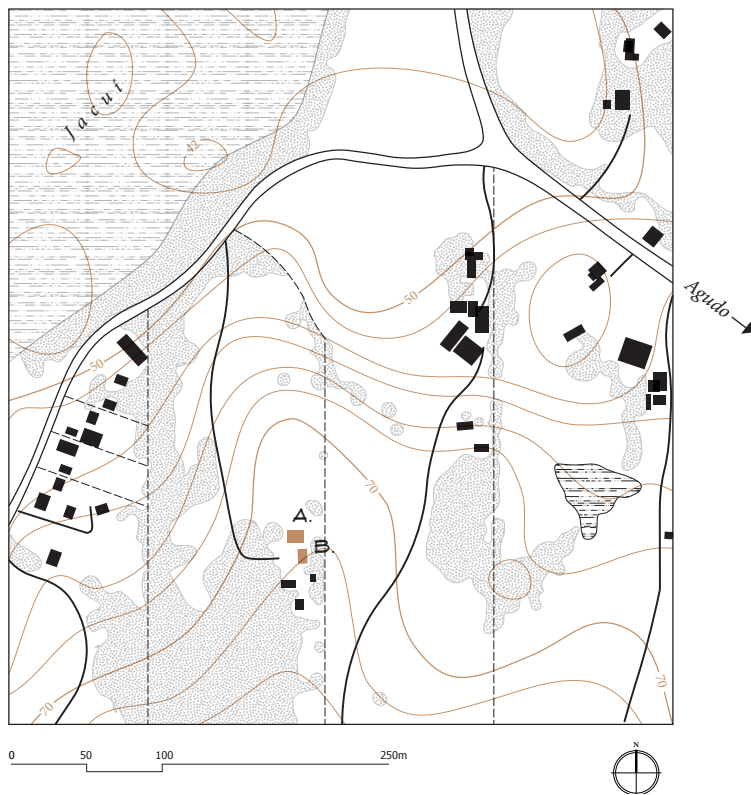
7.1. Schiefelbein – Porto Agudo; 7.2. Schiefelbein – miasto Agudo;
7.3. Herbstrich – Linha Branca; 7.4. Wachholz/Schumacher – Picada
do Rio Sul; 7.5. Schumacher – Picada do Rio Sul; 7.6. Jann/Neu –
Picada do Rio Sul; 7.7. Buhse – Linha das Flores; 7.8. Schünemann/Züge –
Travessão do Paraíso

Zgodnie z zasadą kolejnych przybliżeń po analizie cech reprezentatywnych zasobów budownictwa szkieletowego zaprezentowano inwentaryzacje 11 obiektów szkieletowych znajdujących się na ośmiu stanowiskach. Selekcja budynków przeznaczonych do szczegółowych pomiarów była podyktowana różnymi względami, między innymi: dostępnością do obiektu, zgodą właściciela na przeprowadzenie badań, możliwością wejścia do środka, stanem budynku czy wyróżniającą się formą. Warto zauważyć, że znaczną część inwentaryzacji przeprowadzono podczas pierwszej podróży badawczej w roku 2015, kiedy jeszcze nie wiadomo było o istnieniu tak dużej liczby zachowanych budynków szkieletowych. Zatem wykonanie pomiarów na wybranych stanowiskach było niemal równoległe w czasie z odkrywaniem kolejnych. Wyselekcjonowane obiekty reprezentują dwa z trzech typów budynków szkieletowych – obiekty 01/A,B(2015), 05/A(2015), 06/A(2015), 08/A(2015), 09/A,B(2015), 10/A(2015) i 27/A,B(2016) reprezentują typ I, a budynek 25/A(2016) – typ III. Ponadto różnorodność cech występujących w inwentaryzowanych obiektach przyczyniła się do zauważenia wielu nowych wątków charakteryzujących tę architekturę. Byłyby one niemożliwe do wychwycenia podczas analizy cech reprezentatywnych przeprowadzonej w skali regionu i mikroregionów, dlatego zdecydowano o przeprowadzeniu inwentaryzacji.

7.1. Schiefelbein – Porto Agudo – 01/A,B(2015)

W bezpośrednim sąsiedztwie nieistniejącego portu rzeczno- *Porto Agudo* zlokalizowane są dwa niewielkie obiekty mieszkalne zbudowane w technice szkieletowej. Należą one do rodziny Schiefelbein. Na rycinie 82 pokazano usytuowanie zagrody względem działki, okolicznych zabudowań i lokalnej drogi. Działka jest zorientowana krótszym bokiem w kierunku północ-południe. Można zatem wnioskować, że wchodziła w skład kompleksu *Linha Morro Pelado*, stanowiącego początki obecnego miasta

Ryc. 82.

Stanowisko
01/A,B(2015)
– lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, Porto
Agudo

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zieleni wysoka		granice działek
	budynek objęty badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

Agudo. Działki należące do tego kompleksu zostały wyznaczone przez barona von Kahlden w 1858 roku i mierzyły 72,6 ha (Werlang 2002, s. 43). *Linha Morro Pelado* w roku 1920 została przekształcona w *Vila Agudo*, aby dać początek głównej alei w mieście – *Avenida Concórdia*. Warto wspomnieć, że *Linha Morro Pelado* była również jednym z pierwszych ognisk kolonizacji w *Kolonii Santo Ângelo*.

Zagroda znajduje się w odległości około 250 m od lokalnej drogi, na wzniesieniu. Dzięki takiej lokalizacji z podwórza rozciąga się malowniczy widok na zakole rzeki *Jacuí*. W skład zespołu budynków wchodzi dwa obiekty szkieletowe: mieszkalny (A – ryc. 83) oraz oddzielna kuchnia i (B – ryc. 84) z przybudówkami oraz budynki gospodarskie: suszarnia tytoniu (murowana), kurnik i stodoła (drewniane). Zagroda o charakterze otwartym składa się z części mieszkalnej (A) i wyodrębnionej kuchni (B). Oba obiekty są ustawione względem siebie prostopadłe w formie litery „L”. Parterowe budynki mieszkalne o niewielkich rozmiarach (A – 8,8 × 5,7 m; B – 8,1 × 4,6 m) prezentują nieskomplikowany układ funkcjonalny. Powierzchnia części mieszkalnej wynosi 46 m², a kuchni – bez przybudówek – 33,7 m². Konstrukcja szkieletowa części miesz-

kalnej ogranicza się do ścian zewnętrznych, a wewnętrzny plan pomieszczeń zorganizowano za pomocą drewnianych ścian działowych. Budynek A prezentuje układ osiowy z centralnie usytuowaną sienią, która prowadzi do dwóch izb. Dostęp do trzeciej odbywa się bezpośrednio z werandy. Wejścia do niego są z trzech stron, zarówno na krótszym, jak i dłuższym boku. Ze względu na usytuowanie sieni uznaje się, że ma on charakter szerokofrontowy. Sień została zorientowana na osi północ-południe. Od strony wschodniej znajduje się niewielka drewniana przybudówka pełniąca rolę komory. Ściany konstrukcji szkieletowej wypełniono cegłą paloną. W szczycie budynku

Ryc. 83.

Zagroda rodziny Schiefelbein; budynek szkieletowy (mieszkalny – A), oznaczony numerem 01/A(2015), Porto Agudo

(fot. R. Angoneze Jr., 2018)

Ryc. 84.

Zagroda rodziny Schiefelbein; na pierwszym planie budynek szkieletowy (kuchnia – B), oznaczony numerem 01/B(2015)

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

B od strony północnej występuje szalowanie. Oba obiekty mają dachy dwuspadowe kryte dachówką ceramiczną. W przypadku budynku A dach wydłużono o okalającą go z czterech stron werandę. Część mieszkalna została posadowiona na charakterystycznych „stopach” wykonanych z ułożonych na sobie kamieni, uzupełnionych gdzieś drewnianymi okrągłakami. Określenie „stopy” wykorzystano w przypadku wielu analizowanych obiektów – przyjęto, że oznacza fundament w formie niewysokich pionowych podpór wynoszących poziom domu na wysokość przeważnie kilku stopni schodów. Dzięki temu zabiegowi poziom podłogi został wyniesiony na wysokość 55 cm ponad powierzchnię, a przestrzeń pod budynkiem nieosłonięta. Na taką samą wysokość wyniesiono poziom podłogi w kuchni, jednak z tą różnicą, że przestrzeń pod nią została zamknięta kamiennym podmurowaniem. Niewielkie ryglowe pomieszczenie kuchenne rozszerzono od strony wschodniej o drewnianą przybudówkę, która obecnie służy za kuchnię z jadalnią. Jest wyposażona w ceglany komin dostawiony od zewnątrz. Dawna kuchnia zmieniła swoją funkcję, a pozostałością po uprzednim układzie jest widoczne wejście zastąpione oknem, do którego prowadzi cztery stopnie schodów. Schody wykonane z bloków piaskowca prowadzą również do wejścia do kuchni od strony zachodniej oraz werandy budynku A – od stron południowej i zachodniej.

Połączenia ciesielskie w obu budynkach to głównie połączenie na czop i na nakładkę. Do minimum ograniczono elementy dekoracyjne. Za ozdobny detal można uznać jedynie słupy werandy (ryc. 85) ze zwiężającym się kwadratowym przekrojem (10×10 cm/ 7×7 cm) oraz deskowanie w szczycie budynku kuchni.

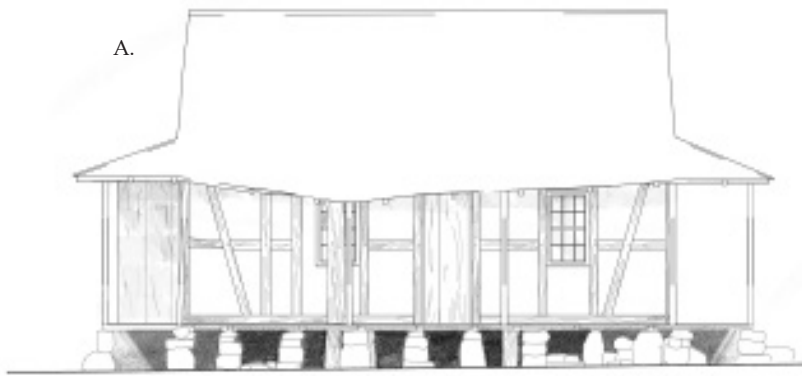
Oba budynki podczas przeprowadzania kwerendy były zamieszkiwane i użytkowane zgodnie z przeznaczeniem. Prezentowały stosunkowo dobry stan techniczny. Zauważono jedynie uszkodzenia w pokryciu dachu budynku mieszkalnego w części północnej werandy (ryc. 86).

Ryc. 85.

Zagroda rodziny
Schiefelbein –
detal słupa

(fot. R. Angoneze Jr.,
2015)

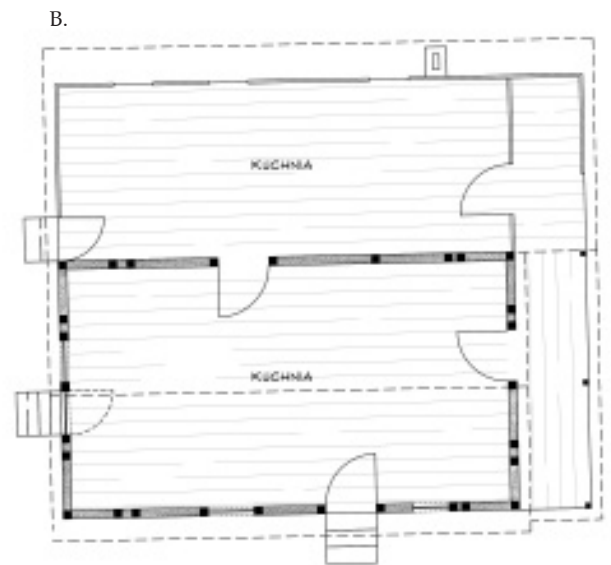
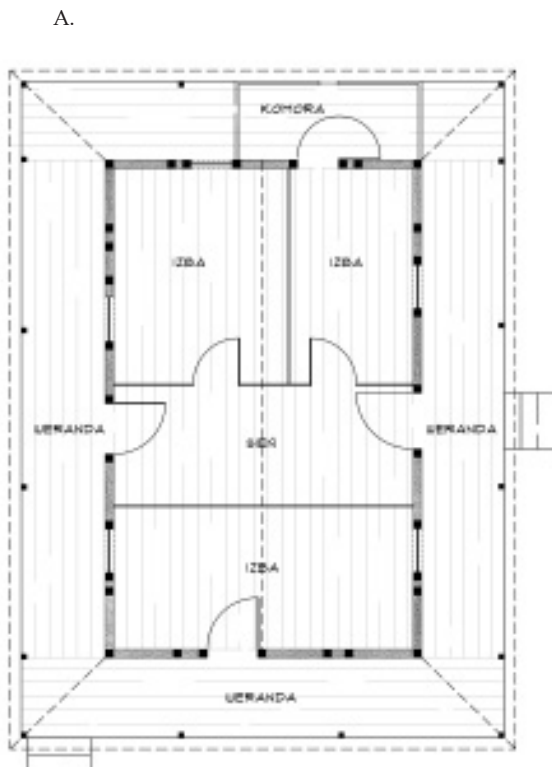
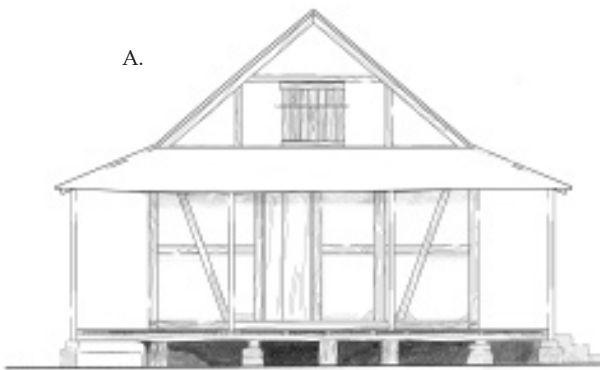

Ryc. 86.

Zagroda rodziny Schiefelbein (Porto Augdo) – rysunki elewacji i rzutów budynków szkieletowych

(oprac. własne)

U góry: elewacja północna; poniżej: elewacje zachodnie.

Ryc. 87.

Fotografia rodziny Schiefelbein, w tle budynku ryglowe

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

7.2. Schiefelbein – miasto Agudo – 05/A(2015)

Na peryferiach miasta *Agudo*, między szkołą podstawową w *Santos Reis* a drogą stanową RS-348 znajduje się posesja innej rodziny noszącej to samo nazwisko, tzn. Schiefelbein (ryc. 88). Działka węższym bokiem jest położona w osi wschód–zachód. Na rysunku kolonii z 1878 roku można odnaleźć trzy parcele usytuowane w ten sam sposób. Otrzymali je migranci: Johan Perske I, Karl Wilhelm Schiefelbein i Karl August Klüsenner w latach 1861–1863. Działki opisał von Kahlden jako „kolonie na wschód od góry *Agudo*”. Istotnie, z podwórza stanowiska 05/A(2015) rozpościera się zachwycający widok na równinę i charakterystyczny szczyt górujący nad okolicą (ryc. 89).

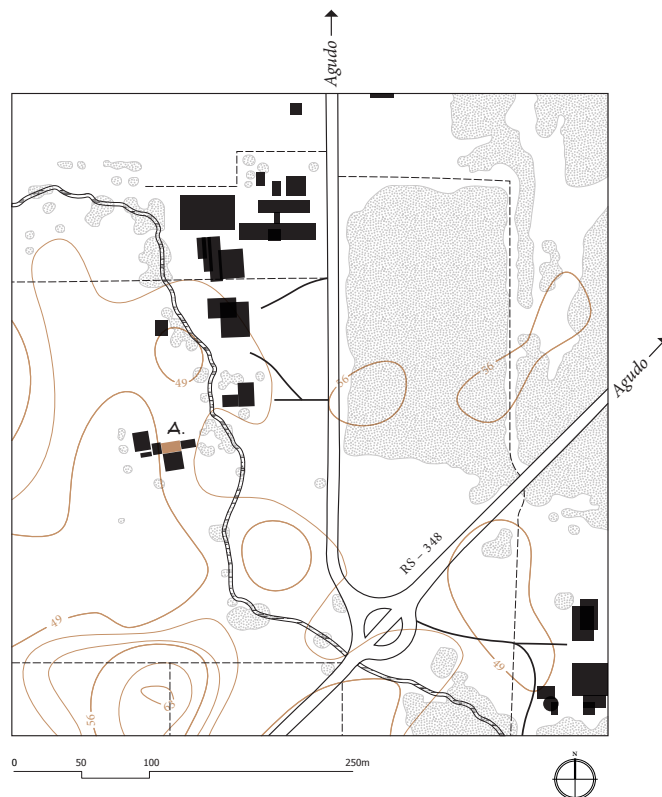
Budynek ryglowy od drogi znajduje się w odległości w linii prostej wynoszącej 125 m. Aby do niego dotrzeć należy pokonać strugę przecinającą działkę. Współczesny dom użytkowany przez mieszkańców znajduje się tuż przy wjeździe na posesję. Dawne budynki, które zachowały się do dziś w głębi terenu, pozostają niewidoczne z perspektywy drogi. Analizowany obiekt jest otoczony licznymi zabudowaniami, niegdyś o funkcji mieszkalnej i gospodarczej. Dziś wszystkie przejęły funkcję gospodarczą, zachowując dawny układ przestrzenny. Zapewne znajdowały się tam niegdyś inne obiekty szkieletowe, w późniejszym czasie zastąpione murowanymi. Sąsiadujące obiekty, których wygląd znacząco odbiega od pruskiej zabudowy, wyróżniają się nie tylko odmienną techniką konstrukcyjną, ale również formami dachów i estetyką elewacji. Można wnioskować, że były wzniesione w późniejszym okresie. Jednocze-

Ryc. 88.

Stanowisko
05/A(2015) –
lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, miasto
Agudo

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zielen wysoka		granice działek
	budynek objęty badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

śnie tworzą spójny kompleks otaczający z dwóch stron podwórze, w którego miejscu znajduje się obecnie ogród warzywny i studnia (ryc. 90). Budynek szkieletowy zwrócony jest głównym wejściem w kierunku północnym. Jego orientacja, ze względu na znaczne oddalenie od drogi, nie była uzależniona od układu wsi. Mogła być zatem podyktowana innymi względami, na przykład ukształtowaniem terenu, organizacją pól uprawnych czy nasłonecznieniem. W tym wypadku elewacja frontowa, z największą liczbą otworów okiennych, została zwrócona w stronę północną, czyli stronę o największej insolacji. Budynek prezentuje bogatszą, w porównaniu z innymi analizowanymi obiektami, formę konstrukcji. Jego wymiary to $13,8 \times 6,6$ m, wysokość w szycie mierzona od belki podwalinowej wynosi 5,6 m, a powierzchnia $84,32 \text{ m}^2$. Zauważono dużo większe zagęszczenie słupów niż w innych badanych obiektach, dzięki czemu pola wypełnione cegłą mają kształt pionowych, wąskich prostokątów. Połączenia cienielskie w tym obiekcie to połączenia na czop, na nakładkę prostą oraz na zamek francuski. We wszystkich ścianach – również wewnętrznych – występują rygle, w narożnikach zastosowano zastrzały. Bardzo dobra znajomość techniki ryglowej wykorzystana przez budowniczych widoczna jest również w obu szczytach. W sposób dekoracyjny wyeksponowano ryglowy szkielet, który zwieńczono zastrzałami krzyżującymi w kształcie krzyża św. Andrzeja (ryc. 91). Pola konstrukcji wypełniono cegłą paloną,

Ryc. 89.

Widok ze stanowiska
05/A(2015) w kierunku
góry Agudo

(fot. E. Angoneze-Grela,
2015)

a drewniany szkielet zabarwiono na kolor czarny. Otwory okienne przyozdobiono dekoracyjnymi ościeżnicami z trójkątnym zwieńczeniem oraz okiennicami.

Budynek ma dach dwuspadowy, aktualnie pokryty dachówką ceramiczną. Warto zauważyć, że nie został on rozszerzony o werandę. Bezpośrednio do wejścia prowadzi dwa kamienne stopnie. Budynek posadowiono na cokole o wysokości 50–70 cm. Z dokładniejszej analizy wiadomo, że w podmurówce na przemian widoczne są bloki kamienne i fragmenty ceglane przypominające „stopy”. Przypuszcza się, że w tym przypadku przestrzenie między „stopami” zostały wtórnie wypełnione kamieniem i luźno ułożonymi cegłami (ryc. 92) z pozostawionymi szczelinami służącymi za wentylację.

Układ funkcjonalny ogranicza się do osiowo usytuowanej sieni zakończonej otworem drzwiowym oraz dwóch izb po obu jej stronach. We wnętrzu nie umieszczono urządzeń ogniowych. Stąd wniosek, że kuchnia musiała znajdować się w osobnym budynku. Na elewacji frontowej występują cztery otwory okienne (ryc. 95). Obecnie od strony południowej są dwa otwory okienne i dwoje drzwi, jedno prowadzące z sieni i drugie bezpośrednio z izby. W wypadku tych drugich widoczne są gniazda po niegdyś zamocowanym tam ryglu. Oznacza to, że dawniej był to otwór okienny. Od zachodu do budynku szkieletowego zostało dobudowane murowane pomieszczenie, do którego prowadzi przejście bezpośrednio z izby. Dobudówka kontynuuje nachylenie dwupołaciowego dachu z tą różnicą, że został on wydłużony o werandę wspartą na dwóch ceglanych słupach. Dwa sąsiednie budynki pokryto dachem czte-

Ryc. 90.

Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto Augdo)

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Ryc. 91.

Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto Agudo) – wschodni szczyt budynku ryglowego

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

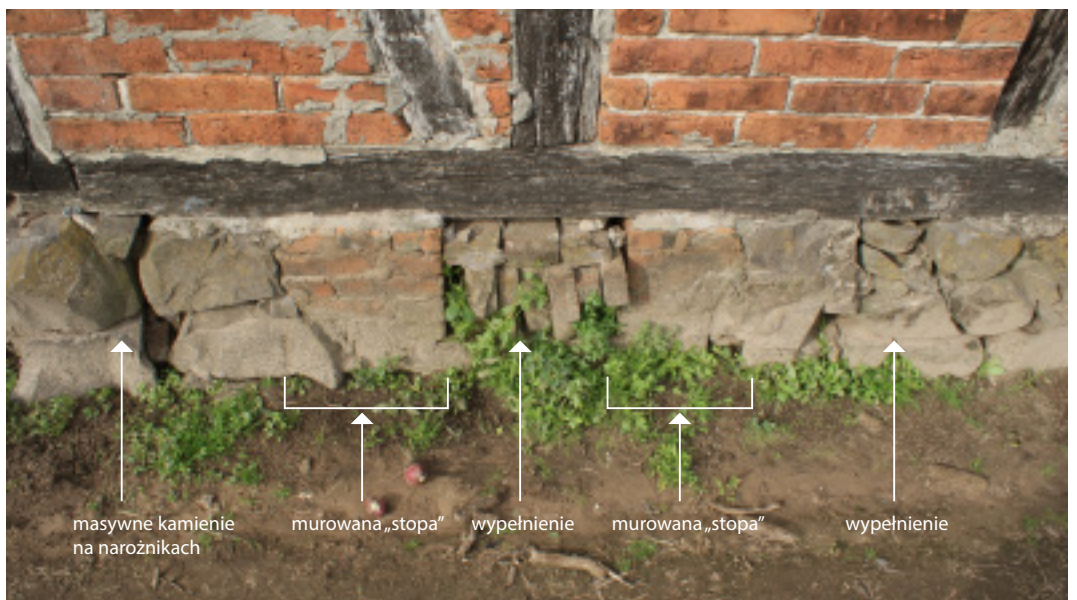

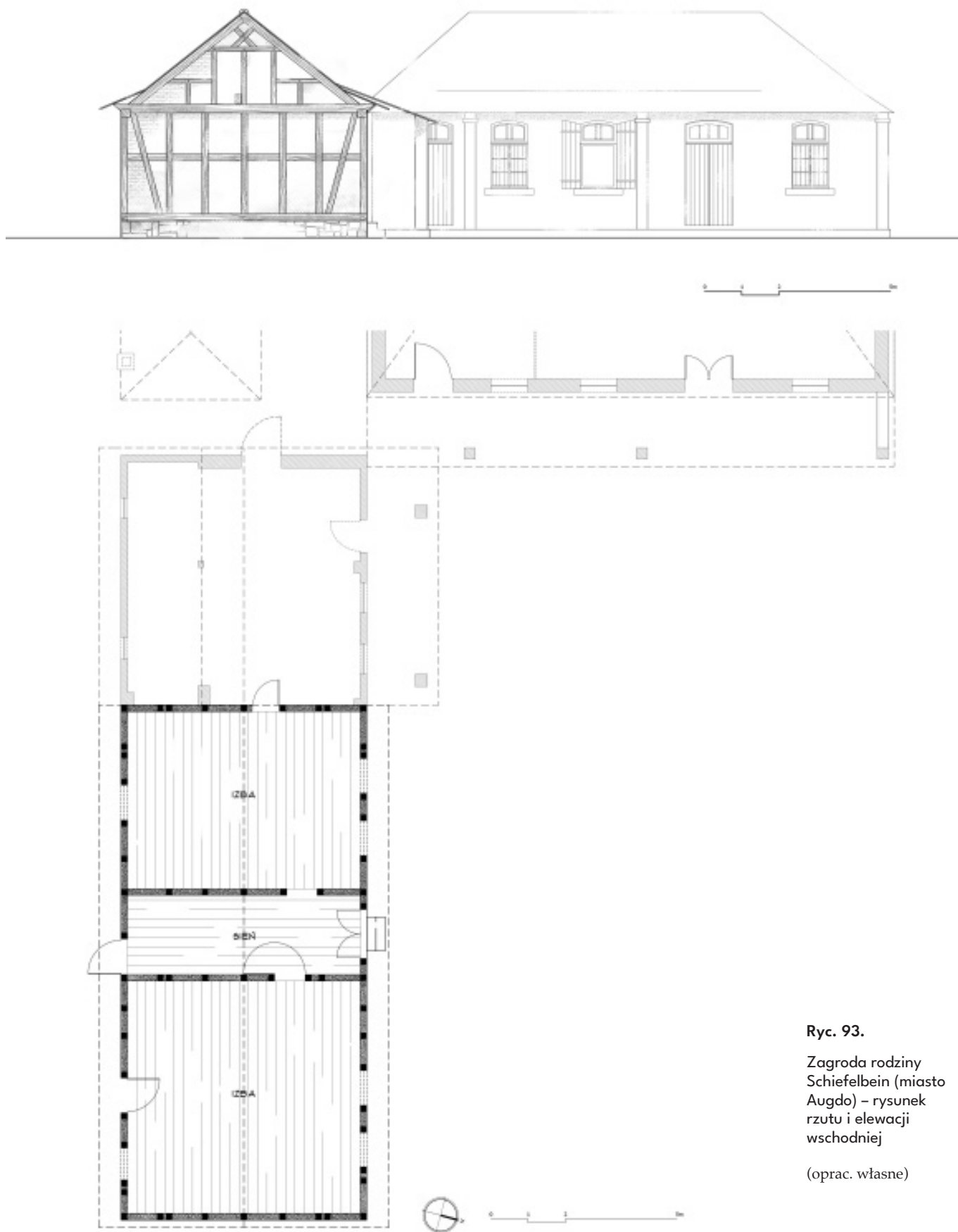
Ryc. 92.

Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto Agudo) – detal posadowienia

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

Na zdjęciu widoczne naprzemiennie umieszczone „stopy” i wypełnienia z celowo pozostawionymi szczelinami.

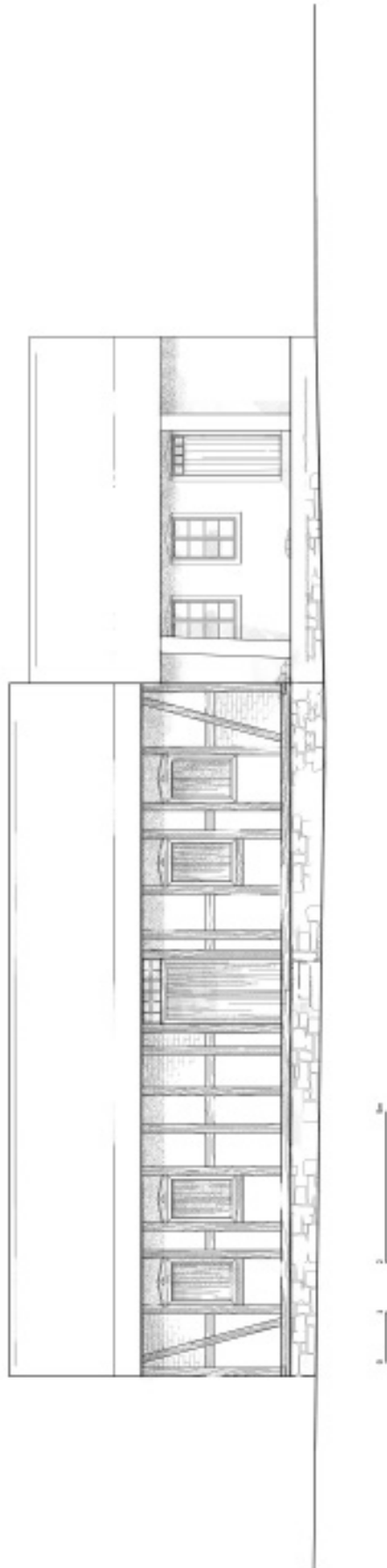
Ryc. 93.
Zagroda rodziny
Schiefelbein (miasto
Augdo) – rysunek
rzutu i elewacji
wschodniej

(oprac. własne)

Ryc. 94.

Zagroda rodziny Schiefelbein
(miasto Agudo) – rysunek elewacji
północnej

(oprac. własne)

rospadowym. Prostopadle usytuowany, reprezentacyjny obiekt również wyposażono w werandę. Zauważa się próbę świadomego dopasowania go do istniejącego budynku szkieletowego – dowodami są podobna szerokość frontu (13,9 m), porównywalna wysokość w kalenicy oraz tożsama linia okien. Jednocześnie forma dachu i estetyka elewacji wskazują na wpływy portugalskie. Od strony południowej ukryto niższy budynek gospodarczy wyposażony w dwa kominy. Niegdyś mógł pełnić rolę wolnostojącej kuchni. Od wschodu i południa dobudowano zadaszenia służące hodowli i magazynowaniu. Obecnie wszystkie budynki pełnią rolę wspomagającą działalność rolniczą. Omawiany budynek szkieletowy w chwili przeprowadzania badania prezentował stosunkowo dobry stan techniczny, chociaż zauważalne były ubytki w wypełnieniu ścian oraz wykończeniu wnętrza. Na rycinach 93 i 94 przedstawiono rysunki inwentaryzacyjne budynków.

Ryc. 95.

Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto Agudo) – detal otworu okiennego

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

7.3. *Herbstrich – Linha Branca – 06/A(2015)*

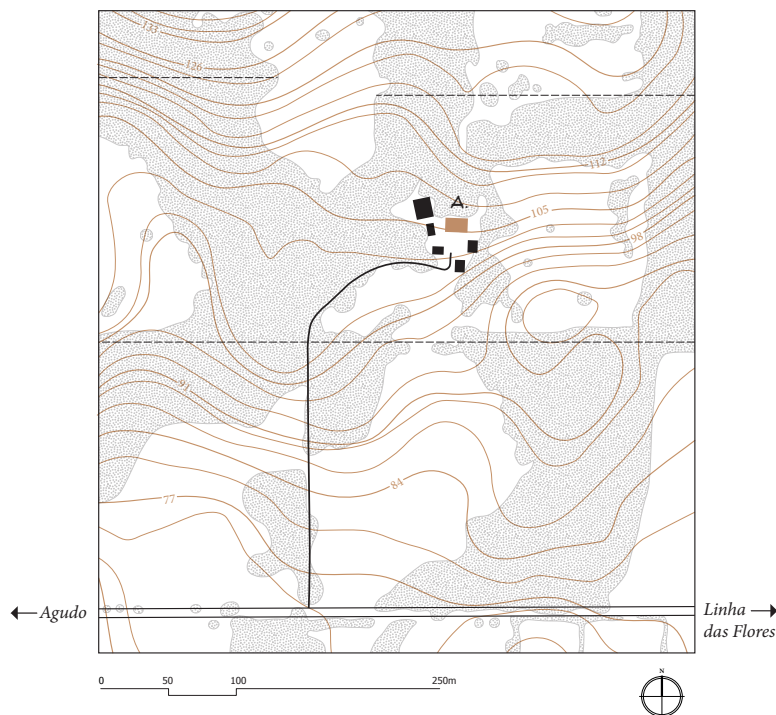
Gospodarstwo należące do rodziny Herbstrich z budynkiem szkieletowym oznaczonym numerem 06/A(2015) sprawia wrażenie odosobnionego. W promieniu 500 m nie występują zabudowania, a zagroda ze wszystkich stron jest otoczona polami i lasem (ryc. 96). W rzeczywistości zlokalizowano ją niemal pośrodku długiej i wąskiej działki zorientowanej wzdłuż osi wschód–zachód. W jej najbliższej okolicy odnotowuje się największe zagęszczenie budynków szkieletowych w kolonii. W sumie w latach 2015–2018 zarejestrowano tam 18 stanowisk na obszarze wynoszącym zaledwie 6 km². Po obu stronach działki uformowały się dwie osady: *Picada do Rio Sul* na zachód i *Linha das Flores* na wschód od omawianej lokalizacji. Na pierwszym rysunku kolonii w tym

Ryc. 96.

Stanowisko
06/A(2015) –
lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, Linha
Branca

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zielen wysoka		granice działek
	budynek objęty badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

miejszu zamieszczono adnotację: „Ziemie niczyje nadające się do kolonizacji”. Na mapie von Kahldena z roku 1878 znajduje się określenie „Ziemie niczyje” ze szkicem przyszłych działek, jeszcze bez numeracji. Późniejszy rysunek G.D. Buriola uzupełnia ten fragment definitywnym podziałem gruntów.

Omawiana działka charakteryzuje się znacznym spadkiem terenu (ryc. 97–98), co jest szczególnie widoczne w organizacji zagrody. Bramę wjazdową zlokalizowano na wprost szkieletowego budynku mieszkalnego, zwróconego szerokim frontem w kierunku południowym. To właśnie ten budynek góruje nad otaczającymi go zabudowaniami gospodarczymi. W skład zagrody wchodzi obecnie pięć obiektów: drewniane budynki inwentarskie, szopa, a także murowana suszarnia tytoniu. Oryginalny szkieletowy obiekt mieszkalny rozbudowano o kilka dodatkowych pomieszczeń, dostosowując go do obecnych standardów bytowych. Warto wspomnieć, że jest on w dalszym ciągu zamieszkiwany. Jego powierzchnia bez przybudowy wynosi 75,7 m². Szerokość elewacji frontowej to 15,3 m, a wysokość w szczycie, mierzona od belki podwalinowej, 4,7 m.

Na południowej elewacji frontowej (ryc. 99) znajdują się dwie pary drzwi oraz pięć otworów okiennych. Zaskakująco szeroka elewacja oraz dwa oddzielne wejścia nasuwają skojarzenie z domem dwurodzinnym, tzw. dwojakiem. Przykłady domów bliź-

Ryc. 97.

Naturalne otoczenie
zagrody rodziny
Herbstrich, Linha
Branca

(fot. R. Angoneze Jr.,
2015)

Ryc. 98.

Zagroda rodziny Herbstrich – budynek mieszkalny z kuchnią, elewacja frontowa

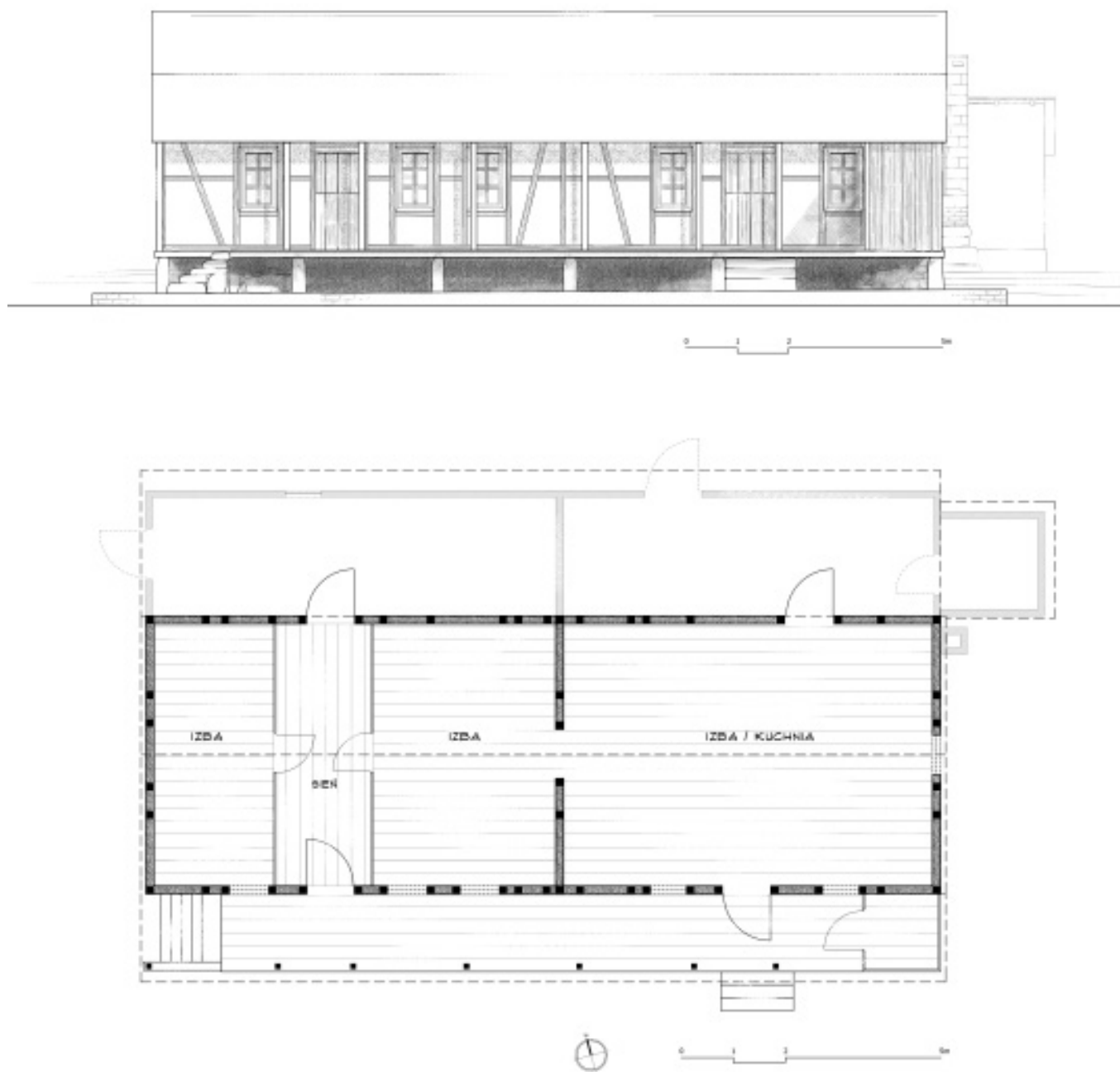
(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

niaczych na Pomorzu przywołuje J. Arlet, tłumacząc, że były one związane ze wsiami nadmorskimi. „Budowali je rybacy pracujący wspólnie przy połowach” (Arlet 2004, s. 67). Domy mieszkalne tego typu istniały również w dawnym województwie koszańskim. Przypadek podwójnej chałupy (*Doppellhaus*) został opisany przez J. Sienkiewicza w pracy *Charakterystyka budownictwa ludowego w pasie nadmorskim* (Sienkiewicz 1976, s. 24–25). Innym przykładem może być dom we wsi Kosowo w województwie pomorskim [23]. Biorąc pod uwagę powierzchnię działki, można przypuszczać, że była ona niegdyś dzielona między dwie rodziny wspólnie pracujące na jej terenie. Za koncepcją dwurodzinnego domu przemawiają dwa biegi schodów prowadzących na wspólną werandę oraz lokalizacja zastrzałów, które rzadko umieszczano pośrodku elewacji. Ukośne belki usztywniające konstrukcję szkieletową prawdopodobnie osadzone były w narożnikach budynków. W tym przypadku pojawiają się pośrodku elewacji i zaznaczają odrębność obu części. Układ funkcjonalny jest również kontynuacją wyraźnego podziału na dwie części przez jedyną ścianę wewnętrzną wykonaną w technice szachulcowej. Pozostałe pomieszczenia wydzielono za pomocą drewnianych przepięrzeń, tworząc w ten sposób w części zachodniej sień zakończoną wyjściem oraz dwie izby po obu jej stronach. Obecnie w części wschodniej (ryc. 99–100) znajduje się jedno obszerne (36 m²) pomieszczenie pełniące rolę kuchni i jadalni. Jego proporcja również może świadczyć o tym, że niegdyś pełniło funkcję izby i sieni z drewnianymi, łatwymi do demontażu przegrodami. Są to jedynie przypuszczenia. Nie można z całkowitą pewnością odtworzyć pierwotnego planu funkcjonalnego domu, szczególnie że brakuje w nim paleniska, które mogłoby rozstrzygnąć tę wątpliwość. Przypuszcza się także, że współczesna kuchnia nie od początku była zbudowana z takim przeznaczeniem. Wątpliwości budziłaby zasadność tego rozwiązania. Z pozostałych analizo-

wanych w regionie przykładów wynika, że z obawy przed pożarem kuchni wznoszono w formie wolnostojących obiektów. Pojawienie się kuchni w obrębie jednego domu mogłoby stwarzać ryzyko łatwego rozprzestrzeniania się ognia. Poza tym pomieszczenie kuchenne dorównywałoby rozmiarowi pozostałej części mieszkalnej, co wydaje się raczej mało prawdopodobne. Dzięki informacjom uzyskanym od obecnego właściciela wiadomo, że za domem znajdował się niegdyś piec chlebowy. Przypuszcza się, że kuchnia również stanowiła osobny budynek, który po pewnym czasie rozebrano. Niestety nie odnaleziono śladów wskazujących na jego lokalizację, niemniej właściciel miał fragment konstrukcji szkieletowej, najprawdopodobniej rygła lub belki oczepowej, z wyraźnie zaznaczonymi otworami służącymi do wbijania strychulców (ryc. 102). Najprawdopodobniej pochodził on z rozebranego budynku szkieletowego.

Ściany domu 06/A(2015) wypełniono gliną. Połączenia ciesielskie w konstrukcji to połączenie na czop i nakładkę prostą. Na narożach podwaliny ścian połączono na zamek francuski (ryc. 103). Obiekt jest pokryty dachem dwuspadowym z wydłużeniem w formie werandy o szerokości 1,5 m. Występuje ona na południowej elewacji frontowej, którą we wschodniej części zamknięto drewnianą przybudówką. Oba szczyty zostały oszalowane. Na wysoką werandę prowadzą kamienne stopnie wykonane z bloków piaskowca. Na uwagę zasługują trzy stopnie ciosane z jednego bloku skalnego (ryc. 101). Belki podwalinowe wsparto na kamiennych „stopach”, które poza wentylacją budynku służą wyrównaniu znacznego spadku terenu i w najniższym punkcie wynoszą poziom posadzki na wysokość 88 cm.

Współcześnie kuchnia została wyposażona w ceglany komin i piec dobudowany od zewnątrz do elewacji wschodniej. Na tej samej ścianie wstawiono okno doświetlające wnętrze oraz niewielki świetlik w dachu. W części północnej pojawiła się dobudowana łazienka, do budynku doprowadzono niezbędne media, tj. wodę, elektryczność, gaz, odprowadzono ścieki. W ten sposób dawny budynek dostosowano do współczesnych wymagań mieszkalnych (ryc. 104). Od strony północnej zlokalizowano murowane pomieszczenia pomocnicze. Stan obiektu w chwili przeprowadzania badania oceniono na dobry, budynek jest zamieszkiwany i regularnie konserwowany.

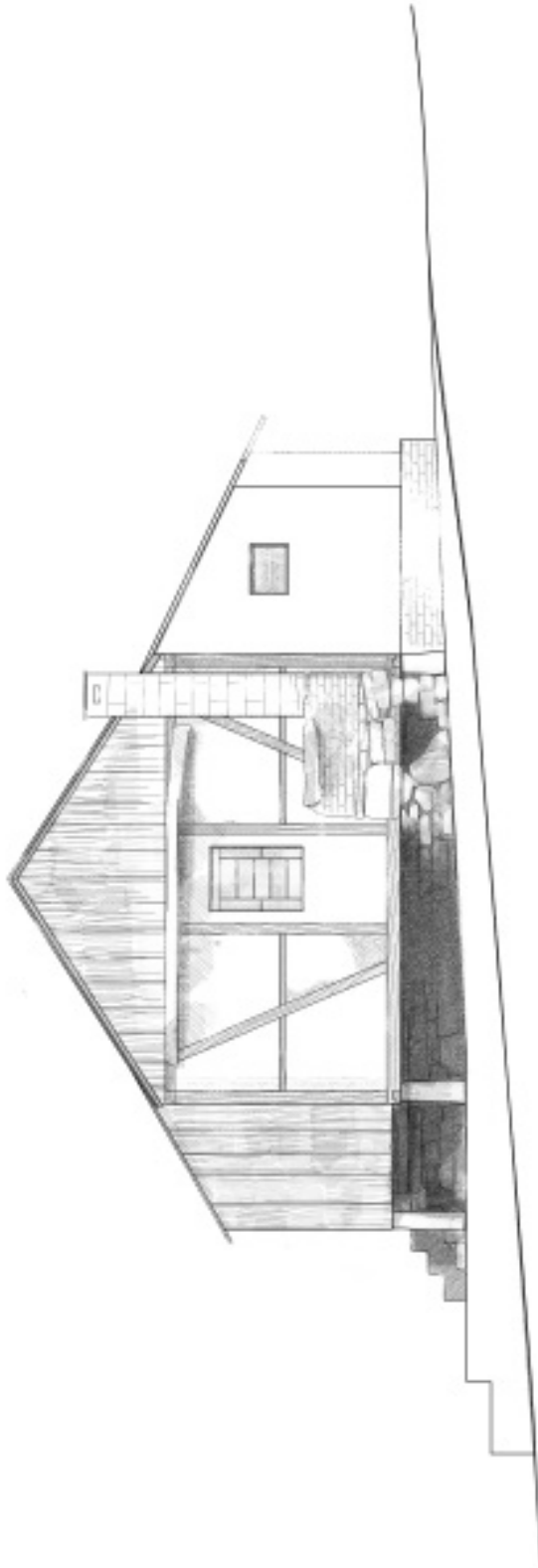

Ryc. 99.

Zagroda rodziny
Herbstrich –
rysunek rzutu
i elewacji frontowej
(południowej)

(oprac. własne)

Ryc. 100.
Zagroda rodziny Herbstrich –
elewacja wschodnia
(oprac. własne)

Ryc. 101.

Zagroda rodziny Herbstrich – stopnie prowadzące na werandę

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Stopnie wykonano z jednego bloku litego piaskowca.

Ryc. 102.

Zagroda rodziny Herbstrich – belka z otworami montażowymi

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

Ryc. 103.

Zagroda rodziny Herbstrich – detal połączenia narożnego

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Schody i „stopę” fundamentową wykonano z piaskowca.

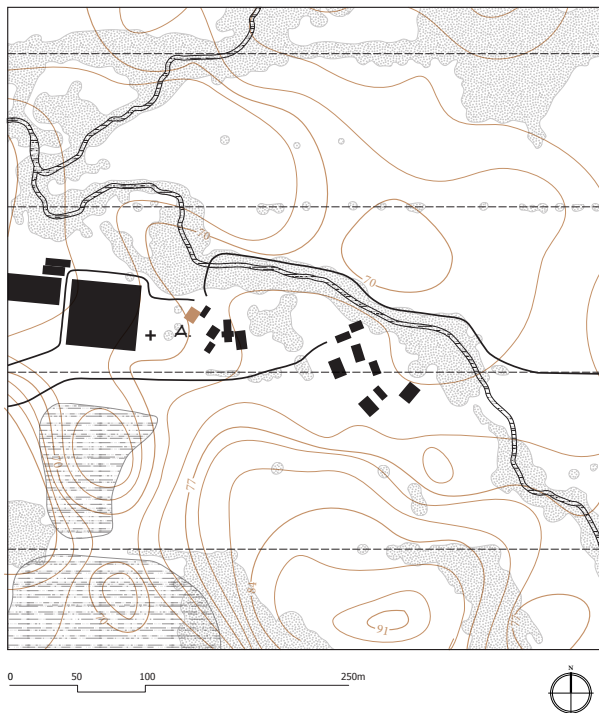

Ryc. 104.

Zagroda rodziny
Herbstrich –
zamieszkiwany
budynek ryglowy
dostosowany
do aktualnych
potrzeb bytowych

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Ryc. 105.

Stanowisko
08/A(2015) –
lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, Picada
do Rio Sul

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zielen wysoka		granice działek
	budynek objęty badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

7.4. Wachholz/Schumacher – Picada do Rio Sul – 08/A(2015)

We względnie niewielkiej odległości od domu rodziny Herbstrich – 640 m na południe – zlokalizowane są trzy kolejne budynki szkieletowe oznaczone odpowiednio numerami: 08/A(2015), 09/A(2015) i 08/B(2015). Pierwszy z nich należy do rodziny Wachholz/Schumacher, a dwa kolejne są własnością spokrewnionej z nimi rodziny Schumacher. Oba są położone na sąsiadujących działkach, na terenie osady *Picada do Rio Sul* znajdują się w promieniu około 2,5 km od dawnego portu rzecznej (ryc. 105). Na najstarszym rysunku (ryc. 33) dokumentującym początki *Kolonii Santo Angelo* przedstawiono w tym miejscu poziomo ułożone działki zaznaczone linią ciągłą z adnotacją: „kolonie rozdysponowane 19 grudnia 1857 r.”, a nieco wyżej widnieje napis: „Dalej w górę rzeki tereny właściwe dla kolonizacji”. Na mapie z roku 1878 prezentuje się już szczegółowo wyrysowane wąskie i długie działki oznaczone numerami od 1 do 78, które zgodnie z wcześniejszym zaleceniem przebiegają wzdłuż lewego brzegu rzeki *Jacuí* aż po północne granice dzisiejszej gminy *Agudo*. Ze względu

na niewielką odległość od dawnego portu rzeczny można wnioskować, że domy, które powstały w tym obszarze, należą do najstarszych obiektów w kolonii. W granicach działki 08/A(2015) znajduje się rodzinny cmentarz z nagrobkami, na których widnieją między innymi nazwiska pomorskich emigrantów: Wachholz i Schumacher. W. Werlang, w publikacji *Historia Kolonii Santo Ângelo*, wymienia oba te nazwiska wśród wielu innych nazwisk migrantów. Autor wskazuje na pochodzenie Marthina Schumachera i Carla Ludwiga Friedricha Wachholza z okręgu koszalińskiego (*Kreis Köslin*), Alberta Franza Hermanna, Carla Ludwiga Friedricha, Cristopha Cristiana, Ernestiny Friederiki Henriethy, Ferdinanda i Marii Henrietty Wachholz z okręgu szczecineckiego (*Kreis Neustettin*) (Werlang 1995, s. 22). Rodzinne cmentarze, znajdujące się w niewielkiej odległości od budynków mieszkalnych, nie należą tutaj do rzadkości. W początkowym okresie istnienia kolonii nie praktykowano pochówków w odpowiednio wyznaczonych do tego miejscach. Dopiero z czasem wprowadzono obowiązek organizacji cmentarzy komunalnych i chowania zmarłych poza granicami miast, w oddaleniu od miejsc zamieszkania. Według B. Souzy Costa i M.M. Custódio: „W Brazylii, w 1801 roku za sprawą *Carta Régia* ustanowiono konieczność organizowania cmentarzy poza obszarami miejskimi, co w rzeczywistości nie zostało tak szybko wdrożone [...]. Dopiero po roku 1870, w szczytowym punkcie rozszerzania się ośrodków miejskich, prawo z 1828 roku znalazło zastosowanie” (Souza Costa, Custódio 2014, s. 227). Występowanie tego typu rodzinnego cmentarza świadczy o wczesnym zasiedleniu działki. Na przestrzeni dekad budynki szkieletowe były zamieszkiwane przez kilka kolejnych pokoleń. Obecni mieszkańcy na ogół nie znają okoliczności powstania domu ani nazwisk budowniczych. Nie zawsze historia pionierów była bezpośrednio związana z losami ich rodziny. Trwały ślad, jakim jest rodzinny cmentarz, to dowód na to, że domy znajdujące się w pobliżu należały niegdyś do imigrantów o pomorskim pochodzeniu. W przypadku działki 08/A(2015) na epitafiach powtarzają się nazwiska obu spokrewnionych rodzin. Jednym z najstarszych jest pomnik nagrobny należący do Heinricha Wachholza (1860–1932 ur. *Neu Kösternitz* – Kościerniczka, pow. koszaliński, gm. Polanów) (ryc. 106).

Za pomocą platformy internetowej *Ancestry.com* odnaleziono informacje dotyczące Heinricha Wachholza, urodzonego w 1860 r., który w wieku 12 lat z rodziną przyплыł statkiem *Mönchgut* z Hamburga do stanu *Rio Grande do Sul*. Dane pochodzą z listy pasażerów statku – *Hamburg Passenger Lists, 1850–1934* (ryc. 107) [16]. W dokumencie widnieje również miejsce pochodzenia: *Neucösternitz, Pommern*.

Tymczasem w publikacji poświęconej początkom *Kolonii Santo Ângelo* W. Werlang prezentuje krótkie notki biograficzne imigrantów – pionierów kolonii. Wpisy pochodzą z miejskich materiałów archiwalnych. Wśród nich znajdują się dane Heinricha Wachholza: „ur. 18.12.1860 r. w *Neu-Kösternitz, Köslin, Pomerânia* [Kościerniczka, Koszalin, Pomorze], wziął ślub z Auguste Louise Kohlstock, ur. 15.5.1860 r. w *Lubow, Pomerânia* [Łubowo, Pomorze], córka Friedricha i Caroliny Hohlstock. Osiedlili się na działce kolonialnej »odosobnionej« [pojedynczej] numer 13, dnia 21.5.1883 r.” (Werlang 1995, s. 282).

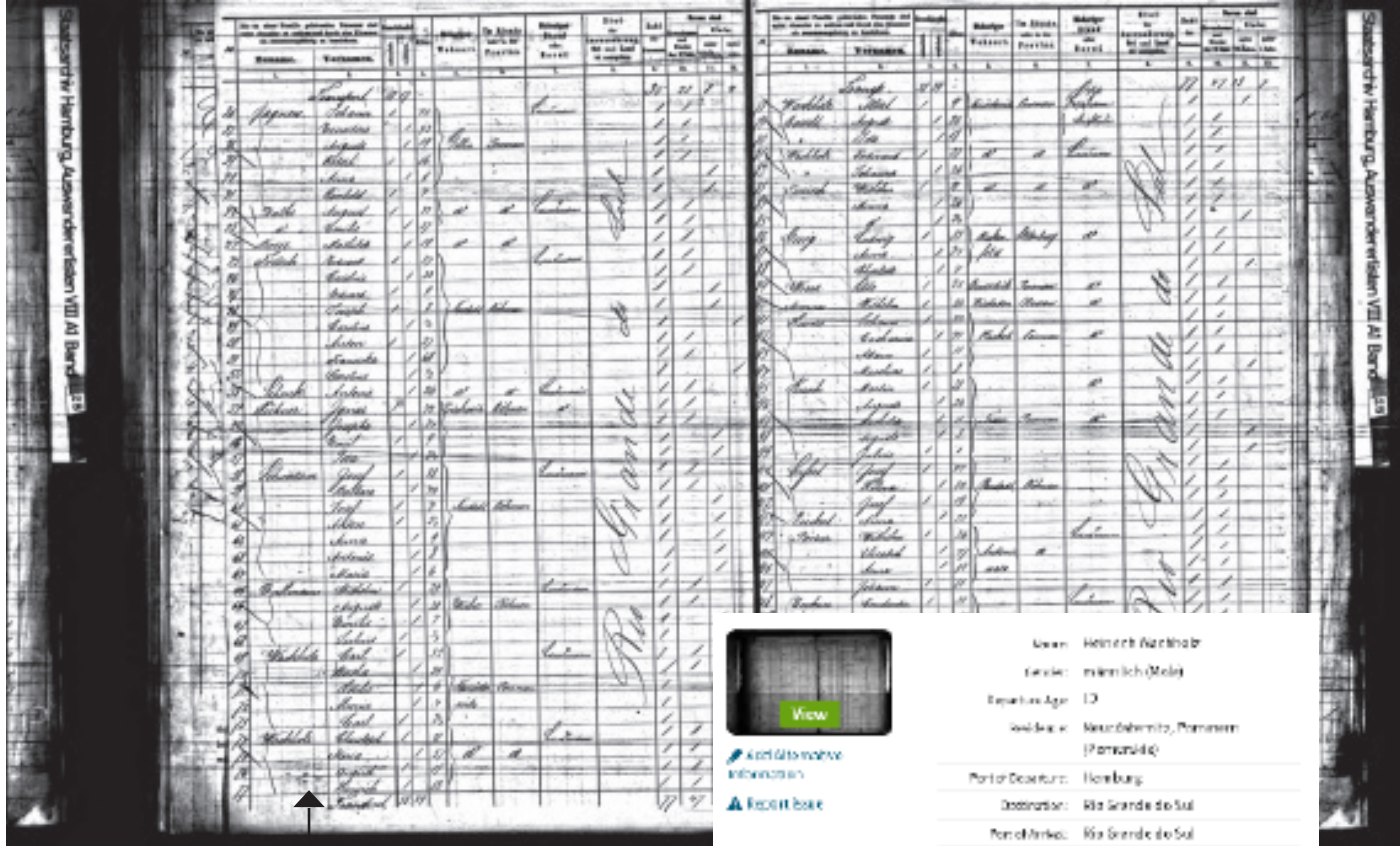
Ryc. 106.

Inskrypcja nagrobna
w miejscu pochówku
Heinricha Wachholza,
jednego z pomorskich
osadników Kolonii
Santo Ângelo

(fot. R. Angoneze Jr.,
2015)

Według inskrypcji
Heinrich Wachholz
urodził się
w Kościernicze,
gm. Polanów
(*Neu Kösternitz*).
Nagrobek znajduje
się na stanowisku
08/A(2015).

Ryc. 107.

Wachholz Heinrich

Kopia cyfrowa i wyciąg z listy pasażerów statku „Mönchgut” płynącego z Hamburga do Rio Grande do Sul

([16])

Na liście widnieje nazwisko Heinricha Wachholza, 12-letniego mieszkańca Kościerniczki (Neucöstermitz, Pommern).

Niewielki rodzinny cmentarz znajduje się w odległości 30 m od budynku mieszkalnego. Obecnie obiekt szkieletowy jest otoczony zabudowaniami towarzyszącymi, w tym gospodarczymi (budynki inwentarskie, szopy, suszarnia tytoniu), a także przybudówkami (ryc. 108). Trudno jednoznacznie stwierdzić, którą elewację można byłoby przyjąć za frontową. Do zagrody prowadzi droga od strony północno-zachodniej, przebiegająca przez kompleks szklarni. Współcześnie wejście do budynku jest po przeciwnej stronie – od południowego wschodu. Budynek szczytami jest zwrócony w osi północny wschód – południowy zachód. Szerokie elewacje zostały osłonięte przez przybudówki: drewnianą i murowaną, przy czym przybudówka ceglana, stanowiąca wejście do budynku, została dodatkowo rozszerzona o niewielką werandę. Od strony północno-wschodniej budynek rozbudowano o dodatkowe skrzydło, znacznie niższe,

pokryte czterospadowym dachem. Weranda wejściowa jest kontynuowana w nowej części, tworząc z nią wspólnie zadaszenie w formie litery „L”. W nowej części, na styku z budynkiem szkieletowym, jest murowany komin. Ściany budynku wypełniono cegłą paloną. Uwagę zwraca nietypowy rysunek konstrukcji szkieletowej. Obiekt ma dwa poziomy rygli, ale w ścianach szczytowych, poza narożnikami, nie zastosowano słupów. W narożnikach umieszczono zastrzały, które łączą dwa poziomy rygli i jednocześnie nie sięgają do belki oczepowej (ryc. 109–110). Budynek jest wyjątkowo wysoki – jego wysokość w szczycie mierzona od belki podwalinowej wynosi 6,63 m, a wysokość mierzona od belki podwalinowej do belki oczepowej to 3,86 m. Na obu szczytach widoczne są otwory sugerujące obecność użytkowego poddasza, prawdopodobnie o funkcji magazynowej. Na elewacji północno-wschodniej jest otwór tuż ponad drugim poziomem rygli. Oparta o elewację drabina świadczy o użytkowaniu go w formie otworu wejściowego. Niestety w chwili przeprowadzania badań nie uzyskano zgody na wejście do środka, z tej przyczyny plan funkcjonalny nie został zbadany. Zewnętrzne wymiary części szkieletowej wynoszą 5,85 × 9,35 m. Budynek posadowiono na kamiennych „stopach” wykonanych z ułożonych na sobie bloków piaskowca, wynoszących poziom posadzki na około 60 cm. Dwuspadowy dach obecnie jest pokryty blachą falistą, oba szczyty zostały oszalowane. Na elewacjach szczytowych znalazły

Ryc. 108.

Zagroda rodziny Wachholz-Schumacher – otoczenie budynku szkieletowego

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

Ryc. 109.

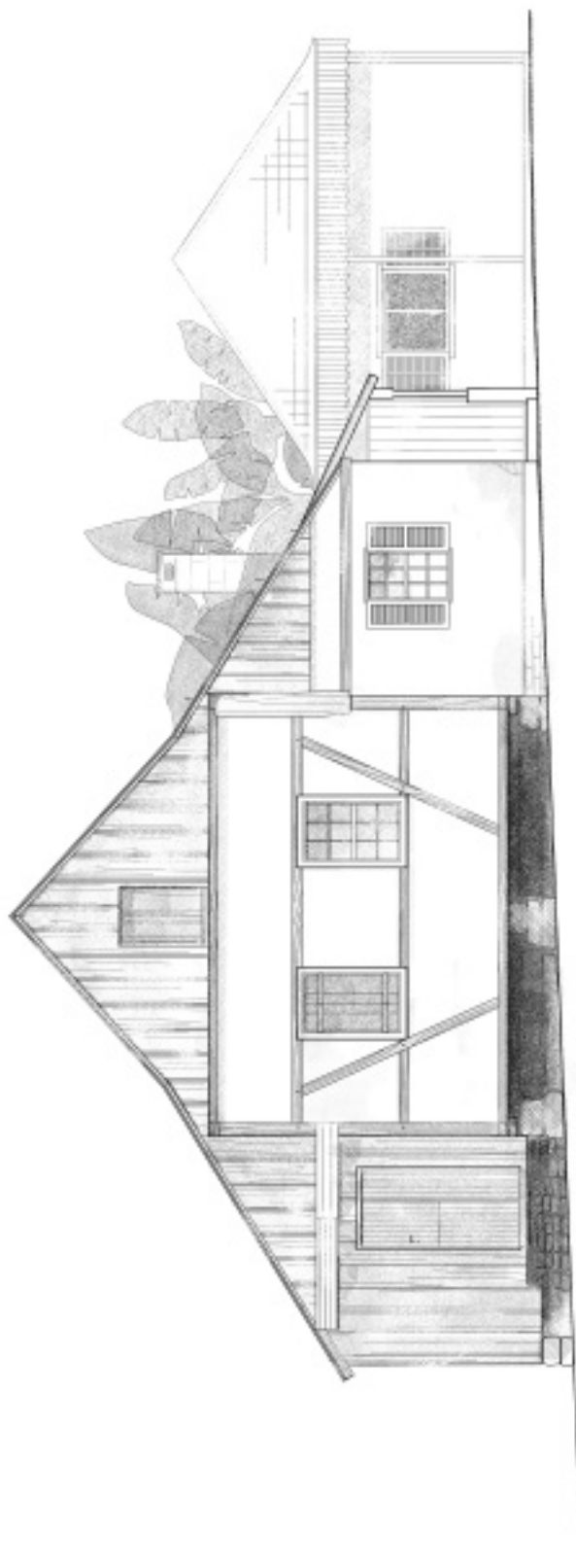
Zagroda rodziny
Wachholz-
Schumacher –
północno-wschodnia
elewacja szczytowa

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Ryc. 110.

Zagroda rodziny Wachholz-Schumacher – rysunek elewacji południowo-zachodniej
(oprac. własne)

się po dwie pary otworów okiennych oraz wspomniane otwory prowadzące na poddasze. Budynek w chwili badania prezentował relatywnie dobry stan techniczny, był nadal użytkowany jako obiekt mieszkalny i poddawany niezbędnej konserwacji.

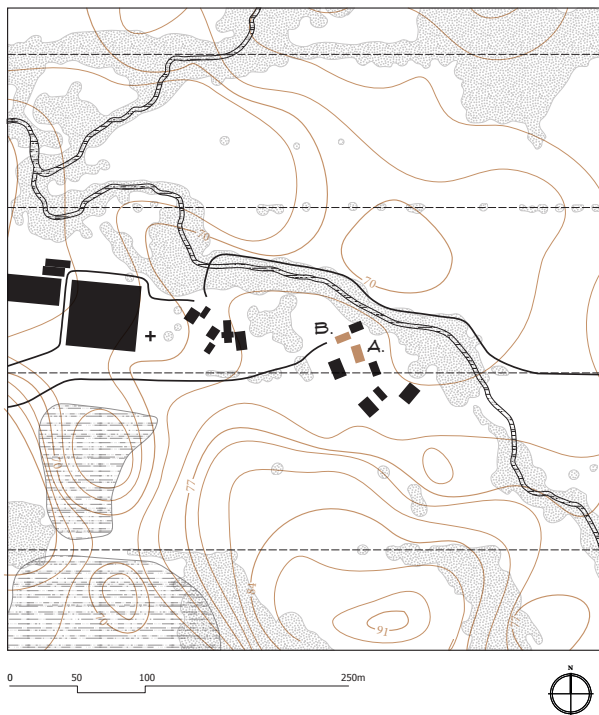
Warto wspomnieć, że na tej samej działce, obok budynku szkieletowego, zaobserwowano kamienne pozostałości po fundamentach rozebranego obiektu. Bloki piaskowca ułożono w formie prostokąta (ryc. 111). Biorąc pod uwagę lokalizację oraz proporcje wydzielonej przestrzeni, można przypuszczać, że są to pozostałości stóp fundamentowych na przykład dawnej kuchni. Ich układ zachował się na tyle kompletnie, że można zaobserwować miejsce, w którym znajdowało się niegdyś wejście. Lokalizacja pozostałości fundamentów również nie wydaje się przypadkowa – podobnie jak na innych stanowiskach zorientowano je niemal prostopadle i w niewielkiej odległości od domu.

Ryc. 111.

Zagroda rodziny
Wachholz-Schumacher –
kamienne pozostałości
po rozebranym budynku

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Ryc. 112.

Stanowisko
09/A,B(2015) –
lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, Picada
do Rio Sul

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zieleni wysoka		granice działek
	budynek objęty badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

7.5. Schumacher – Picada do Rio Sul – 09/A,B(2015)

Dom rodziny Schumacher zlokalizowany jest w bliskim sąsiedztwie spokrewnionej z nimi rodziny Wachholz. Właściwie budynki wchodzące w skład zagrody znajdują się częściowo na tej samej działce, a częściowo na sąsiedniej (ryc. 112). Zewidencjonowano tam dwa obiekty szkieletowe 09/A(2015) i 09/B(2015). O istnieniu jednego z nich autorka wiedziała jeszcze przed pierwszą ekspedycją do Brazylii. Oba stanowiska, zarówno omawiane o numerze 08/A(2015), jak i 09/A,B(2015), znajdują się mniej więcej pośrodku długich i wąskich parceli. Z drogi głównej prowadzą do nich drogi dojazdowe o długości 500–700 m. Warto zauważyć, że obie zagrody są położone w bezpośrednim sąsiedztwie potoku, który w tym miejscu przecina działki i kieruje się na północny zachód w stronę rzeki *Jacuí*. Bardzo możliwe, że obie zagrody zlokalizowano nieprzypadkowo właśnie w tej części działek.

Ryc. 113.

Zagroda rodziny
Schumacher i jej
najbliższe otoczenie

(fot. R. Angoneze Jr.,
2015)

Przy wjeździe na posesję znajduje się murowany budynek mieszkalny, szerokofrontowy o dużej kubaturze i dwuspadowym dachu (ryc. 113). Od strony wejścia zlokalizowano werandę, która prowadzi do centralnie usytuowanego wejścia otoczonego z obu stron zdwojonymi oknami. Wymienione elementy sprawiają, że jego układ i proporcje przypominają budynki szkieletowe w *Kolonii Santo Ângelo*. Tuż za nim znajdują się dwa niewielkie obiekty wzniesione właśnie w tej technice. Równolegle, niespełna 10 m dalej znajduje się budynek szachulcowy (A) pełniący obecnie funkcję magazynową (ryc. 114). Prostopadle do niego zlokalizowano obiekt szkieletowy, którego ściany wypełniono cegłami (B). Ponadto w skład zagrody wchodzi liczne obiekty gospodarskie: suszarnia tytoniu, chlew, kurnik czy szopy. Budynek A jest prawdopodobnie najstarszym obiektem na tej działce, o czym świadczy materiał użyty do wypełnienia ścian – mieszanina gliny i słomy. Ubytki, które pojawiły się na elewacji, szczególnie w dolnej części, odsłoniły drewniane żeberka osadzone w ryglach. Ich zadaniem jest utrzymanie w pionie glinianego wypełnienia, są to tzw. strychuły lub szachulce (ryc. 115). Technika wypełniania pól strychułami była doskonale znana i wykorzystywana na Pomorzu. M. Witek i C. Nowakowski pisząc o budownictwie szkieletowym Pomorza, tłumaczą: „Najbardziej rozpowszechnionym typem wypełnienia glinianego były tzw. strychulce, tj. drewniane paliki (żerdzie) – niekoniecznie starannie obrobione, okorowane – osadzone w gniazdach wyciętych w ryglach, podwalinach, oczepach

lub zastrzałach i owinięte słomianymi warkoczami, wylepionymi gliną. Niekiedy pałiki te były tak gęsto rozmieszczone, że niekonieczne było owijanie ich słomą” (Nowakowski, Witek 2012, s. 32).

Do budynku 09/A(2015) przylega murowana przybudówka. Obie części pokryte są wspólnym dwuspadowym dachem z dachówki ceramicznej. Pokrycie z czasem było wymieniane, co zdaje się zabiegiem powszechnym. Nie odnotowano w żadnym z ewidencjonowanych obiektów krycia gontem ani strzechą, jednak na stanowisku 09/A,B(2015) znaleziono dachówki z łupanego drewna przypominające gont. Prezentowały one nieco prostszą budowę, były pozbawione charakterystycznego dla gontu klina. Miały kształt prostokątów o wymiarach około 60 × 20 cm z drewnianymi kołkami mocującymi. Zdaniem właściciela posesji układano je na przemian w sposób zaprezentowany na rycinie 119.

Ryc. 114.

Zagroda rodziny Schumacher – obiekt 09/A(2015), elewacja frontowa

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Ryc. 115.

Zagroda rodziny Schumacher – ubytki w glinianym wypełnieniu elewacji frontowej obiektu 09/A(2015)

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Budynek A bez murowanej przybudówki ma wymiary $7,73 \times 7,56$ m, wysokość w szczycie wynosi 4,9 m. Główne wejście usytuowane jest od strony południowo-zachodniej i prowadzi bezpośrednio do izby. Na wprost wejścia znajduje się otwór drzwiowy prowadzący do kolejnego pomieszczenia. Z rozmowy z właścicielem wynika, że niegdyś znajdowała się tam kuchnia. W zasadzie to pomieszczenie kuchenne jest również przybudówką. Widać to szczególnie w geometrii dachu, który opiera się na ścianie wewnętrznej i dalej obniża do wysokości 2,15 m. W pomieszczeniu tym nie ma drewnianej podłogi – jej rolę pełni klepisko. Można przypuszczać, że obiekt A był początkowo jednoizbowy, a następnie został poszerzony o dodatkową przestrzeń pełniącą rolę kuchni. Powierzchnia izby wynosi $34,5 \text{ m}^2$, a kuchennej przybudówki $17,82 \text{ m}^2$. Połączenia ciesielskie są podobne do omawianych przykładów: na czop, na nakładkę prostą i na zamek francuski. Posadowienie również przypomina rozwiązania znane z badanego obszaru. Na pierwszy rzut oka wygląda na kamienną podmurówkę. Zauważa się jednak wyraźnie zarysowane, masywne bloki kamienne podtrzymujące belkę podwalinową. Mniejsze służą do wypełniania przestrzeni między nimi, nie przylegają ściśle do siebie, co umożliwia skuteczną wentylację.

Podobnie rozwiązano posadowienie budynku B. Ma on porównywalne wymiary: $8,6 \times 5,13$ m, przy czym strona północna została poszerzona o dodatkowe 2,5 m przybudówki (ryc. 117–118). Wysokość w szczycie wynosi 4,7 m. Do wnętrza prowadzą drzwi umieszczone z trzech stron. Na szerokiej elewacji jest ślad po dawnym wejściu, aktualnie zastąpionym oknem. Poniżej otworu okiennego widoczne uzupełnienia współczesną cegłą ceramiczną. W planie funkcjonalnym znalazły się dwa pomieszczenia, do których prowadziły wejścia zwrócone w stronę podwórza. Oba budynki są zlokalizowane prostopadle względem siebie i w ten sposób otaczają niewielkie podwórze domknięte z trzeciej strony murowanym domem wzniesionym w późniejszym czasie (ryc. 116, 120–121).

Obiekty 09/A(2015) i 09/B(2015) były w umiarkowanie dobrym stanie. Oba wykorzystywano na pomieszczenia gospodarcze o charakterze magazynowym. Znaczne ubytki w materiale wypełniającym pola konstrukcji zaobserwowano w budynku A. Cześć pół została uzupełniona współczesną cegłą ceramiczną. Warto zauważyć, że stosowana tradycyjnie glina jest materiałem, który wymaga regularnej konserwacji i zabezpieczenia szczególnie przed niekorzystnym działaniem wody. Być może właśnie z tego względu znaczna część domów szkieletowych w *Kolonii Santo Ângelo* była wynoszona na wysokość 50–80 cm i opierana na kamiennych lub murowanych „stopach”. Ten sam powód mógł wpłynąć na powszechność stosowania werand i innych dodatkowych zadaszeń. Ich rolą, poza ochroną przed słońcem, mogło być zabezpieczenie glinianych elewacji przed ulewnym deszczem. Subtropikalny klimat w porównaniu z klimatem Pomorza charakteryzuje się dużo większą ilością opadów w ciągu roku. Na dodatek górzysty teren sprawia, że obfite deszcze spływające ze zboczy wypływają gliniane wypełnienie szkieletowych konstrukcji, co obserwuje się w budynku 09/A(2015).

Ryc. 116.

Zagroda rodziny
Schumacher –
prostokątne
usytuowanie
dwóch obiektów
szkieletowych

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Ryc. 117.

Zagroda rodziny Schumacher – narzędzie do wykonywania otworów montażowych

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Ryc. 118.

Zagroda rodziny Schumacher – obiekt 09/B(2015), elewacja południowo-zachodnia

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

Ryc. 119.

Zagroda rodziny Schumacher – sposób układania drewnianych dachówek

(fot. E. Angoneze-Grela, 2015)

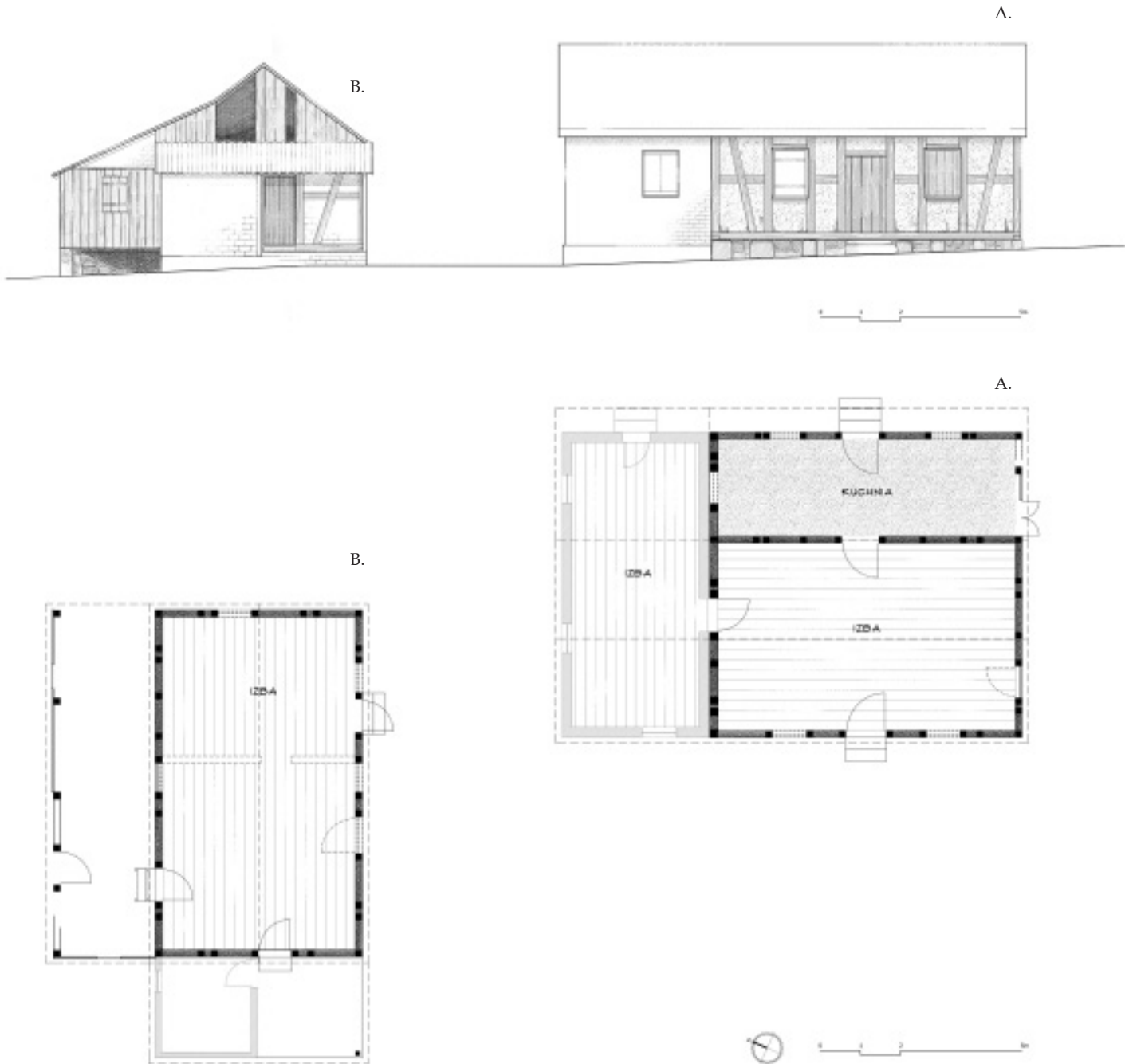
Dachówki tego typu nazywano *schindel* i układano na przemian, na zakładkę. Miały charakterystyczne kołki mocujące, widoczne na zdjęciu.

Ryc. 120.

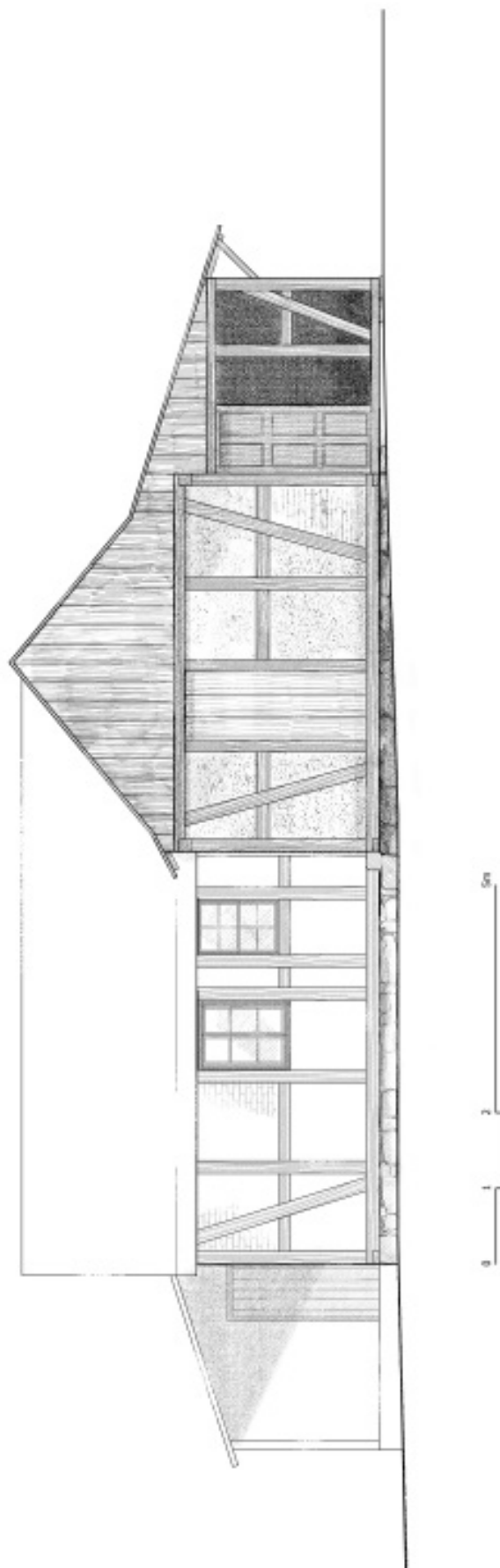
Zagroda rodziny
Schumacher –
rysunek rzutów
i elewacji
południowo-
zachodnich

(oprac. własne)

Ryc. 121.

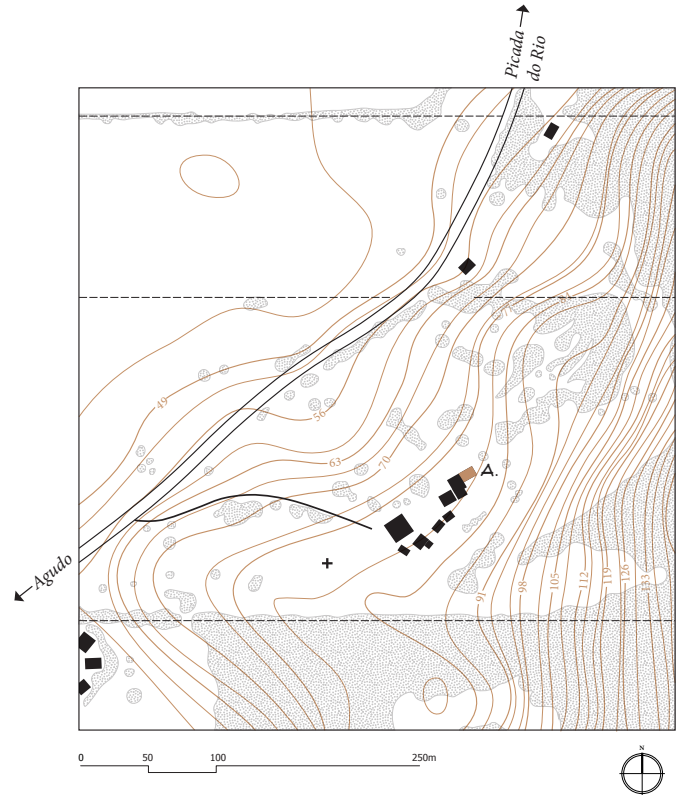
Zagroda rodziny
Schumacher – rysunek
elewacji południowo-
wschodnich
(oprac. własne)

Ryc. 122.

Stanowisko
06/A(2015) –
lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, Linha
Branca

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zielen wysoka		granice dzialek
	budynek objety badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

7.6. Jann Neu – Picada do Rio Sul – 10/A(2015)

Zmierzając drogą AGD-10 z miasta *Agudo* w kierunku północnym, w oddali na wznieśnieniu dostrzega się dom szkieletowy rodziny Jann (ryc. 122). Rzeka *Jacuí* ma tutaj swoje wyraźne zakole, które odznacza się na wszystkich rysunkach i mapach *Kolonii Santo Ângelo*. Właśnie w tej okolicy zlokalizowany był niegdyś port rzeczny. W tym miejscu na pierwszej mapie kolonii (ryc. 33) znajduje się adnotacja: „Kolonie rozdysponowane 19 grudnia 1857 r.”, a na rysunku z roku 1878 wykreślono 78 parceli przebiegających wzdłuż lewego brzegu rzeki. Lokalizacja domu o numerze 10/A(2015) odpowiada jednemu z pierwszych numerów dzialek. O wieloletniej historii budynku może świadczyć także obecność dwóch rodzinnych cmentarzy. Spoczywają tam członkowie rodziny Jann, a także rodziny Schumacher i Fenner (ryc. 123–124). Na epitafiach zapisano miejsce urodzenia pierwszych osadników *Kolonii Santo Ângelo*: *Lubow*, *Pommern* (Łubowo, pow. szczecinecki, Pomorze).

Zgodnie z listą pasażerów statku płynącego z Hamburga do *Dona Francisca*, *Blumenau*, *Rio Grande do Sul* w roku 1870 na pokład wszedł Wilh. Jann, 25-letni mieszkaniec

Ryc. 123.

Dwa cmentarze
rodziny Jann

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Ryc. 124.

Nagrobek Berthy
Jann urodzonej
w Łubowie
na Pomorzu

(fot. R. Angoneze Jr.,
2015)

Łubowa (ryc. 125). Na rodzinnym cmentarzu na stanowisku 10/A(2015) odnaleziono nagrobek należący do Friedricha Wilhelma Janna urodzonego w 1845 roku. Na podstawie zgodności dat urodzenia można przypuszczać, że chodzi o tę samą osobę.

Budynek szkieletowy 10/A(2015) jest usytuowany na wzniesieniu, z którego rozpościera się malowniczy widok na rzekę (ryc. 129). W tym przypadku odległość od drogi jest mniejsza niż w innych analizowanych przykładach – w linii prostej osiąga 130 m, jednak nadal nie jest porównywalna z odległościami charakterystycznymi dla wsi pomorskiej. Działki wytyczone przez administrację kolonii miały przeważnie powierzchnię od 48,4ha do 72,6 ha (Arendt, Witt 2005, s. 180–209). Ich kształt przypominał wąskie i długie pasy ziemi położone węższym bokiem w kierunku dróg dojazdowych. Miały one około 120–200 m szerokości i także współcześnie zarysowują się wyraźnie na zdjęciach satelitarnych regionu. Tymczasem wieś pomorska charakteryzowała się znacznie bardziej zwartą zabudową. Przykładem służącym do porównania jest zachodniopomorska wieś w typie okolnicy – Rakowo (*Rackow*), powiat szczeciński. Tam działki mają około 18–23 m szerokości. Na rycinie 126 pokazano porównanie fragmentów kolonii prezentujących stanowiska 08/A(2015), 09/A, B(2015) i 10/A(2015) z planem sytuacyjnym Rakowa. Wszystkie schematy przedstawiono w tej samej skali, a ich zestawienie obrazuje różnice w rozmiarach i rozmieszczeniu działek.

Dzięki temu porównaniu można również zaobserwować skalę rozproszenia zabudowy w *Kolonii Santo Ângelo*, szczególnie w przypadku stanowiska 10/A(2015).

No	Na- und Vorname und Familie.	Geburts- und Wohnort.	Landes.	Gewerbe.	Alter	erklaert	Tage	in welchem Monat	Abreise
1	Wilh. Jann	Lubow	Preußen	Landmann	25				
2	...	...	...	...	...				
3	...	...	...	...	...				
4	...	...	...	...	...				
5	...	...	...	...	...				
6	...	...	...	...	...				
7	...	...	...	...	...				
8	...	...	...	...	...				
9	...	...	...	...	...				
10	...	...	...	...	...				
11	...	...	...	...	...				
12	...	...	...	...	...				
13	...	...	...	...	...				
14	...	...	...	...	...				
15	...	...	...	...	...				
16	...	...	...	...	...				
17	...	...	...	...	...				
18	...	...	...	...	...				
19	...	...	...	...	...				
20	...	...	...	...	...				
21	...	...	...	...	...				
22	...	...	...	...	...				
23	...	...	...	...	...				
24	...	...	...	...	...				
25	...	...	...	...	...				
26	...	...	...	...	...				
27	...	...	...	...	...				
28	...	...	...	...	...				
29	...	...	...	...	...				
30	...	...	...	...	...				
31	...	...	...	...	...				
32	...	...	...	...	...				
33	...	...	...	...	...				
34	...	...	...	...	...				
35	...	...	...	...	...				
36	...	...	...	...	...				
37	...	...	...	...	...				
38	...	...	...	...	...				
39	...	...	...	...	...				
40	...	...	...	...	...				
41	...	...	...	...	...				
42	...	...	...	...	...				
43	...	...	...	...	...				
44	...	...	...	...	...				
45	...	...	...	...	...				
46	...	...	...	...	...				
47	...	...	...	...	...				
48	...	...	...	...	...				
49	...	...	...	...	...				
50	...	...	...	...	...				

Name: Wilh. Jann

Gender: männlich (Male)

Departure Age: 25

Occupation: Landmann

Birth Date: abt 1846

Residence: Lubow, Preußen (Germany)

Departure Date: 9 Apr 1870

Port of Departure: Hamburg

Port of Arrival: Dona Francisco, Blumenau, Rio Grande do Sul

Ship Name: Franklin

Captain: Busch

Shipping Clerk: Louis Knorr & Co.

Shipping Line: Rob. M. Sloman

Ship Type: Segelschiff

Ship Flag: Deutschland

Accommodation: ohne Angabe

Volume: 373-71, Will A 1 Band 021

Household Members:

Name	Age
Wilh. Jann	25

Save & create tree
Cancel

Jann Wilh.

Ryc. 125.
Kopia cyfrowa i wyciąg z listy pasażerów statku „Franklin” płynącego z Hamburga do Dona Francisco; Blumenau; Rio Grande do Sul

([16])

Na liście widnieje nazwisko Wilh. Janna, 25-letniego mieszkańca Lubowa (Lubow).

Sąsiednie działki mają szerokość około 120–130 m. Działka, na której znajduje się dom rodziny Jann, ma szerokość 230 m, co oznacza, że jest prawie dwukrotnie szersza od pozostałych.

W skład zagrody wchodzi budynki mieszkalne i gospodarskie. W szeregu znajdujących się tam budynków, licząc od drogi dojazdowej, obiekt o konstrukcji szkieletowej zajmuje ostatnie miejsce. Usytuowano go szerokim frontem w stronę drogi AGD-10 i połączono z przylegającą do niego murowaną częścią mieszkalną wspólnym czterospadowym dachem. Jego drewniany szkielet został zamalowany farbą w kolorze elewacji i zaciemniony werandą. Na pierwszy rzut oka trudno dostrzec w tym obiekcie podobieństwo do tradycyjnych domów z Pomorza Zachodniego (ryc. 127). Jedynie elewacja północno-wschodnia (ryc. 128) odsłania charakterystyczną drewnianą konstrukcję ścian wypełnioną mieszaniną gliny i słomy. Najwyraźniej czteropółciovą formę dachu, niespotykaną na Pomorzu, zastosowano podczas rozbudowy domu o dodatkową część mieszkalną. Podobną geometrię dachów mają pozostałe przybudówki. Tym sposobem budynek 10/A(2015) uzyskał charakter hybrydowy. Łączy tradycyjną szkieletową konstrukcję z dachem typowym dla zabudowy portugalskiej (ryc. 130–131). Dom rodziny Jann jest ciekawym przykładem adaptacji tradycji budowlanej emigrantów do nowego miejsca i otoczenia społeczno-kulturowego. Budynek po przebudowie zachował szerokofrontowy układ z centralnie usytuowanymi drzwiami wejściowymi, do których prowadzą trzy kamienne stopnie oraz weranda. Poziom podłogi nie został jednak wyniesiony powyżej poziomu gruntu, jak ma to miejsce w innych przykładach. Belka podwalinowa została niemal bezpośrednio ułożona na gruncie. Przy bliższej obserwacji zauważa się, że podtrzymują ją niewysokie murowane „stopy” wyrównujące spadek terenu (ryc. 132). Przed głównym wejściem do domu poziom terenu gwałtownie się obniża, przez co budynek sprawia wrażenie wyniesionego na ceglanej podmurówce. Część szkieletowa ma wymiary 9,40 × 6 m. Wysokość w najwyższym punkcie dachu, mierzona od belki podwalinowej, sięga 4,7 m, czyli tyle samo, ile w większości analizowanych obiektów. Główne wejście znajduje się od strony północno-zachodniej. We wnętrzu, za pomocą drewnianej ścianki działowej, wydzielono dwa pomieszczenia, przy czym w jednym z nich zaobserwowano frag-

Ryc. 126.

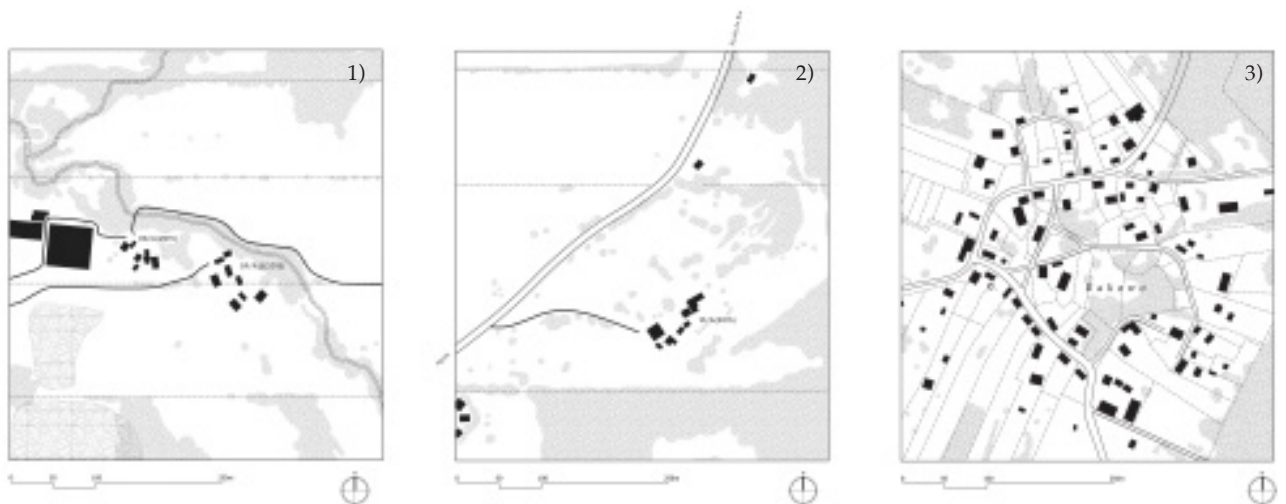
Schematyczne rysunki porównawcze rozmiaru działek i zagęszczenia zabudowy w kolonii i na Pomorzu Zachodnim

(oprac. własne)

1) stanowiska 08/A(2015) i 09/A,B(2015);

2) stanowisko 10/A(2015);

3) Rakowo(Pomorze Zachodnie).

ny z innych przykładów schemat: osiowo usytuowaną sień i dwie izby po obu jej stronach. Po przeciwległej stronie sieni zlokalizowano tylne wyjście. W rzeczywistości na elewacji południowo-wschodniej znajdują się dwoje drzwi, choć jedno z nich były niegdyś oknem. Elewacja ta ma ponadto dwa otwory okienne, jeden z nich jest również efektem późniejszych zmian. W izbie od strony południowo-zachodniej znajdują się drzwi, które nie są już użytkowane. Zostały zamknięte murowaną przybudówką. Prawdopodobnie prowadziły na podwórze, możliwe, że w stronę oddzielnej kuchni. W budynku szkieletowym brak śladu po urządzeniach ogniowych. Współcześnie komin znajduje się przy ceglanej przybudówce.

Ryc. 127.

Zagroda rodziny Jann Neu – elewacja frontowa budynku szkieletowego

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

Ryc. 128.

Zagroda rodziny Jann Neu – elewacja północno-wschodnia

(fot. R. Angoneze Jr., 2015)

Ryc. 129.

Widok ze stanowiska
10/A(2015)
w kierunku rzeki
Jacuí

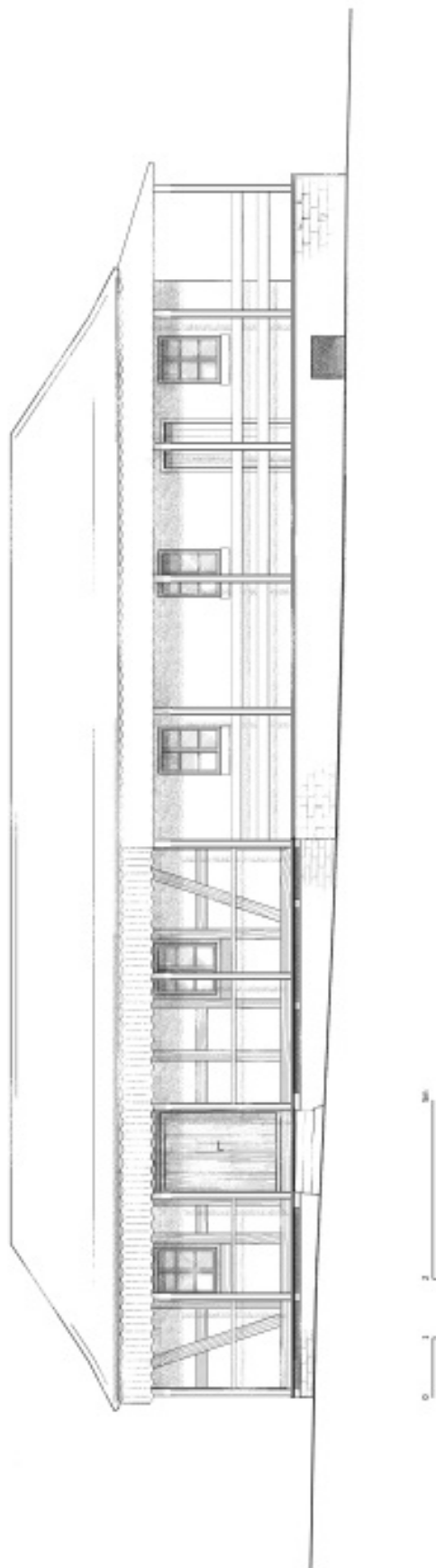
(fot. E. Angoneze-
-Grela)

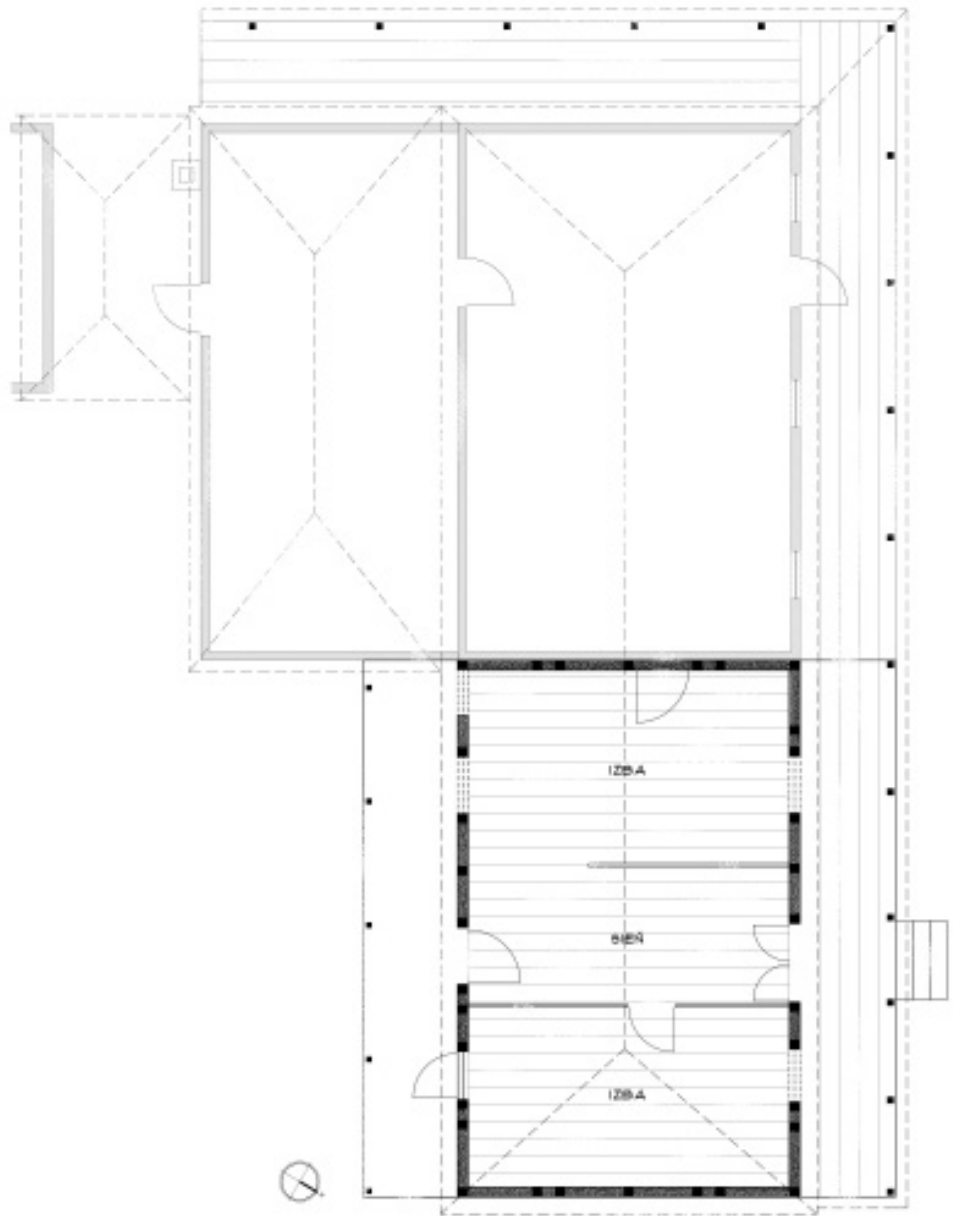
Połączenia ciesielskie zaobserwowane w obiekcie to połączenia na czop i na nakładkę. Belki podwalinowe połączono na zamek francuski. Budynek nie ma szczególnych dekoracyjnych detali. Na uwagę zasługują wyraźnie widoczne ciesielskie znaki montażowe w formie znaków kreskowych (Gogolin 2003, s. 125–134), wycięte w elementach konstrukcyjnych (ryc. 133). Wewnątrz budynku znajdują się tradycyjne drewniane meble, w tym skrzynia posagowa, łóżko i szafa (ryc. 134).

Stan obiektu oceniono na dobry. Zaobserwowano jednak drobne ubytki w materiale wypełniającym ścianę północno-wschodnią oraz uszkodzenia w belce podwalinowej, która ze względu na brak wyniesienia i odpowiedniego zabezpieczenia jest narażona na stały niszczący kontakt z wilgocią. Obecnie obiekt służy za domowe miejsce do przechowywania.

Ryc. 130.

Zagroda rodziny Jann Neu –
rysunek elewacji północno-zachodniej
(oprac. własne)

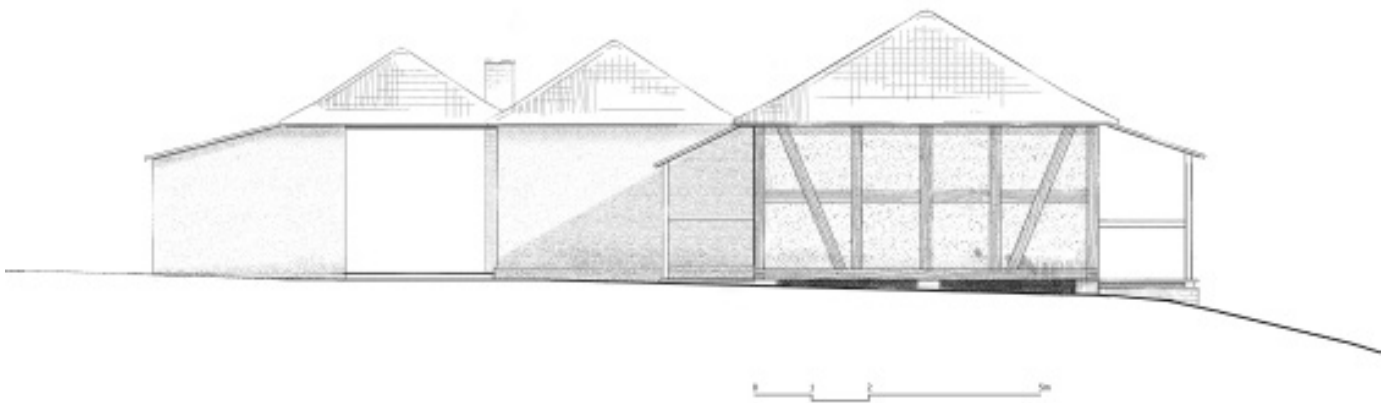

Ryc. 131.

Zagroda rodziny
Jann Neu – rysunek
rzutu i elewacji
północno-
-wschodniej

(oprac. własne)

Ryc. 132.

Zagroda rodziny
Jann Neu – detal
posadowienia

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Belka podwalinowa
ułożona na gruncie,
niewysokie kamienne
„stopy” wyrównują
spadek terenu.

Ryc. 133.

Zagroda rodziny
Jann Neu –
ciesielskie znaki
montażowe

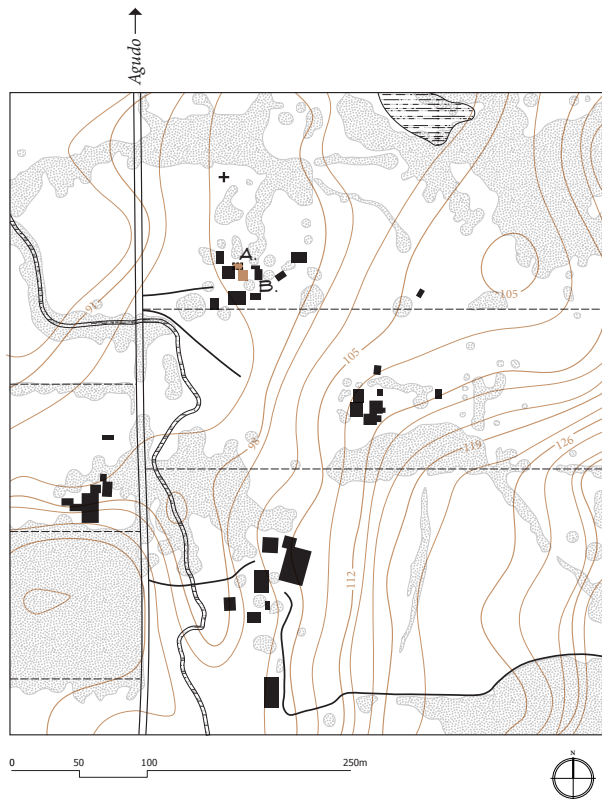
(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Ryc. 134.

Zagroda rodziny Jann
Neu – wyposażenie
wnętrza – łóżko,
skrzynia posagowa,
szafa

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2015)

Ryc. 135.

Stanowisko
25/A,B(2016) –
lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, Linha das
Flores

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zieleni wysoka		granice działek
	budynek objęty badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

7.7. Buhse – Linha das Flores – 25/A, B(2016)

Linha das Flores to osada, w której zarejestrowano aż osiem stanowisk z drewnianymi budynkami szkieletowymi ustawionymi wzdłuż drogi biegnącej w osi północ-południe. Z osadą *Picada do Rio Sul*, która znajduje się w jej bezpośrednim sąsiedztwie, stanowią największe skupisko zachowanych obiektów szkieletowych w dawnej *Kolonii Santo Ângelo*. W tym miejscu na mapie z roku 1878 widoczny jest niezagospodarowany teren oznaczony dopiskiem „*terras devolutas*”, czyli tereny puste. Na tej podstawie można sądzić, że znajdujące się tutaj obiekty powstały nieco później niż te zlokalizowane na działkach rozplanowanych przez administrację kolonii do 1878 roku. Na stanowisku 25/A, B(2016) znajduje się cmentarz rodziny Buhse. Jedną z płyt nagrobnych należy do Karla L.A. Buhse (1848–1926). Z dokumentów archiwalnych wynika, że Karl Ludwig Albert Buhse pochodził z miejscowości *Rakow, Kreis Neustettin* (Rakowo, okr. Szczecinek) (Werlang 1995, s. 24).

Ryc. 136.

Zagroda rodziny
Buhse – elewacja
zachodnia, budynek A

(fot. R. Angoneze Jr.,
2016)

Decyzję o przeprowadzeniu pomiarów inwentaryzacyjnych budynku 25/A(2016) podjęto po uzyskaniu informacji od właściciela o planowanej rozbiórce budynku A. Część zadaszenia werandy była już wtedy zdemontowana, a więźba dachowa odsłonięta. Sytuacja ta pozwoliła na jej dokładne zbadanie. W skład zagrody wchodziły wówczas dwa budynki szkieletowe o funkcji mieszkalnej (ryc. 139–141) oraz wiele budynków gospodarskich. Usytuowanie zagrody jest nieco inne niż w omawianych dotąd przykładach, ponieważ jej odległość od drogi wynosi zaledwie 60 m (ryc. 135). Budynki szkieletowe rozmieszczono w niewielkiej odległości, prostopadle względem siebie. Oba wzniesione w podobnej estetyce eksponowały ceglane wypełnienie ścian i miały dachy kopertowe. Ze względu na ograniczony czas badań szczegółową inwentaryzację wykonano jedynie w obiekcie A. Jego wymiary to $8,14 \times 5,07$ m, a wysokość w szczycie, mierzona od belki podwalinowej, 5,2 m. W tym miejscu teren łagodnie opadał w kierunku drogi dojazdowej, a nierówność tę neutralizowały „stopy” fundamentowe wykonane z ułożonych na sobie kamiennych bloków. Były one wyjątkowo wysokie – wynosiły poziom podłogi na wysokość około metra (ryc. 136). Konstrukcja budynku miała nietypową formę ze względu na całkowity brak rygli. Drewniany szkielet składał się ze słupów i umieszczonych w narożnikach zastrzałów. Zauważono również uproszczenie w połączeniu belek podwalinowych. Nie zastosowano tutaj

zamka w postaci nakładki, belki zostały ułożone jedna na drugiej i prawdopodobnie zablokowane jedynie złączem czopowym wiążącym je ze słupem. Budynek ten wydawał się interesujący również ze względu na formę dachu, ponieważ miał częściowo dach kopertowy, ale równocześnie od strony wschodniej – deskowany szczyt (ryc. 137). Niespotykana geometria dachu to prawdopodobnie następstwo wtórnych modyfikacji. W części szczytowej znajduje się otwór z przewieszoną półką, świadczący o magazynowym charakterze poddasza. Najprawdopodobniej z tego praktycznego względu szczyt, który nie był widoczny od strony frontowej, pozostawiono w oryginalnej formie. Warto zauważyć, że budynek B również ma dach czterospadowy. Ten rodzaj dachu z charakterystycznym podwinięciem okapu ku górze (*galbo*) jest typowy dla tradycyjnych dachów portugalskich. P. André, powołując się na L. Costę, który w pracy *Tradição Local* pisze o formie dachów portugalskich, wyjaśnia, że: „Nachylenie dachów czterospadowych jest zazwyczaj łagodzone za pomocą tzw. *contrafeito* [przypustnicy], czyli niewielkiej, dodatkowej krokwi, której celem jest nadanie zadaszemu większej estetyki w obrębie okapu” (André 2011, s. 29). Ten charakterystyczny element został zauważony również w kilku innych badanych obiektach, jak na przykład na sąsiednim stanowisku o numerze 26/A(2016) (ryc. 138). Podobieństwo z budy-

Ryc. 137.

Zagroda rodziny Buhse – elewacje wschodnia i północna, budynek A

(fot. R. Angoneze Jr., 2016)

W miejscu połączenia belek podwalinowych brak tradycyjnego zamka, a na ścianach rygli.

Ryc. 138.

Porównanie dwóch obiektów szkieletowych na sąsiednich stanowiskach – 25/A(2016) i 26/A(2016)

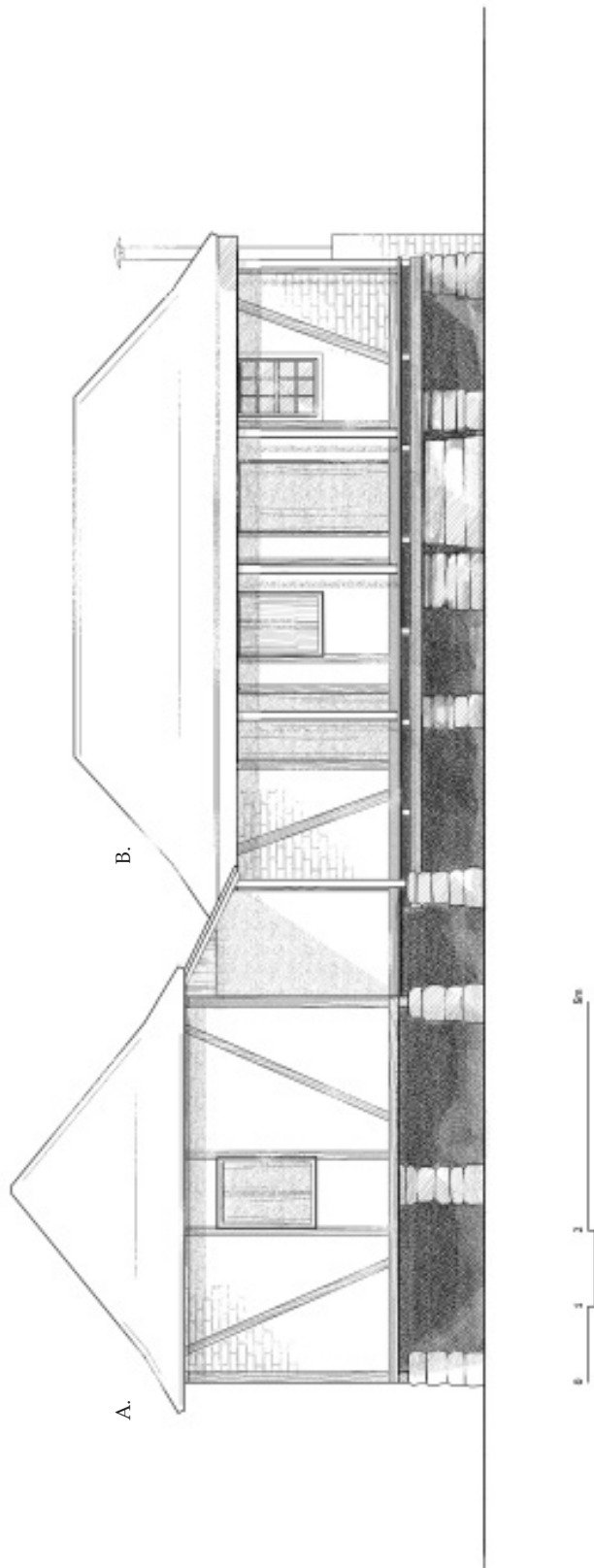
(fot. R. Angoneze Jr., 2016)

kiem z sąsiedniej działki pojawiło się także w elementach konstrukcyjnych. Tam również odnotowano brak rygli, a także zamka nakładkowego w narożnikach. Poza tym obiekt 26/A(2016) charakteryzuje się podobną estetyką, proporcjami oraz materiałem wypełniającym pola drewnianego szkieletu. Budynki różnią się wykończeniem ścian zewnętrznych – w obiekcie 25/A(2016) nie wykorzystano białego tynku. W trakcie badań się okazało, że właściciele obu posesji są spokrewnieni.

Na rycinie 142 przedstawiono schemat więźby dachowej budynku 25/A(2016). Jego niewielkie wymiary pozwoliły na zastosowanie prostego wiązara krokwiowo-belkowego. Od strony zachodniej zamontowano dwie krokwie narożne i cztery krokwie kulawkowe. Na rycinie widoczne są również przypustnice łagodzące krzywiznę dachu w okolicach okapu. Stan więźby tuż przed rozbiórką pokazano na rycinie 143. Budynek 25/A(2016) to obiekt jednoizbowy, chociaż wcześniej pomieszczenia mogły być wydzielone lekkimi drewnianymi ściankami działowymi. Dwoje drzwi znalazły się pośrodku obu szerokich elewacji – północnej i południowej. Na każdej z nich są po dwa okna. Na elewacji zachodniej także umieszczono jedno okno. Stan budynku oceniono na dobry, nie wymagał rozbiórki ze względu na ówczesny stan techniczny.

Ryc. 139.

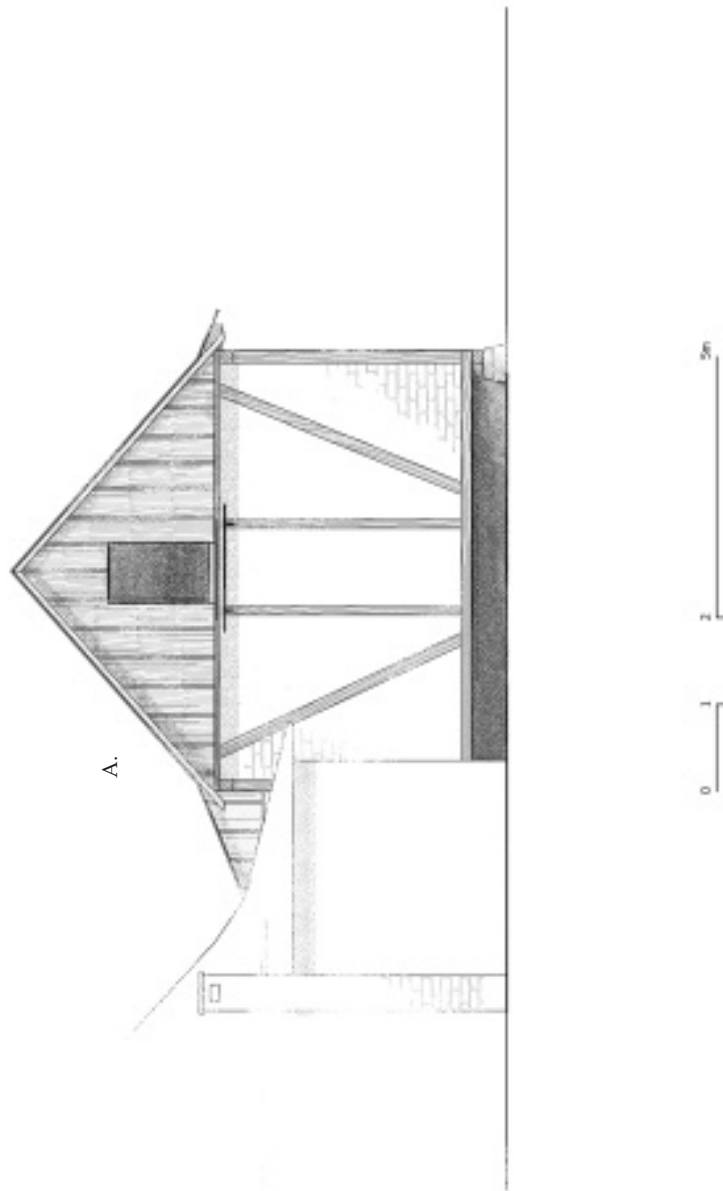
Zagroda rodziny Buhse –
rysunek elewacji zachodniej
(oprac. własne)

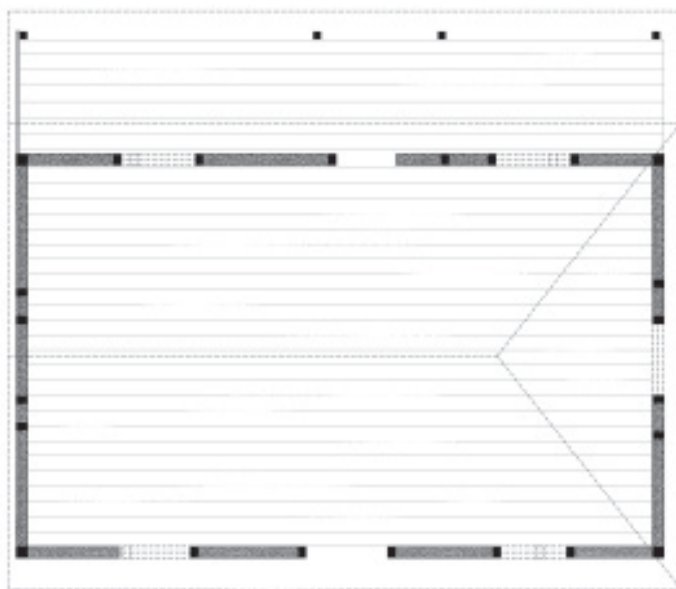
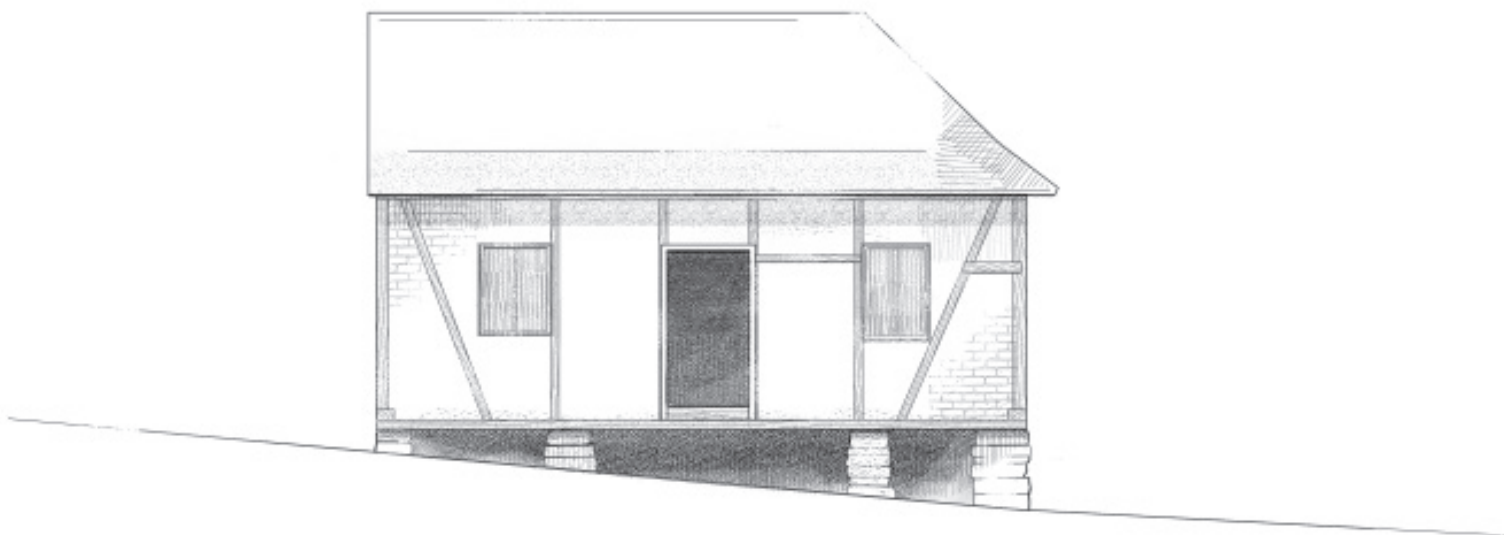
Ryc. 140.

Zagroda rodziny Buhse -
rysunek elewacji wschodniej

(oprac. własne)

A.

Ryc. 141.

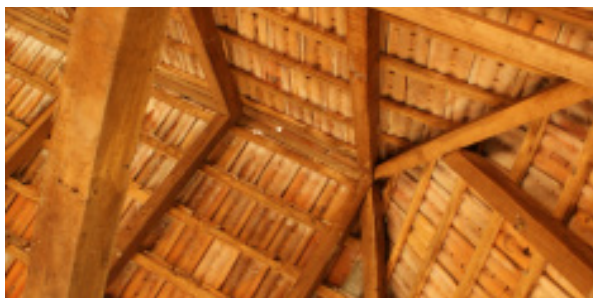
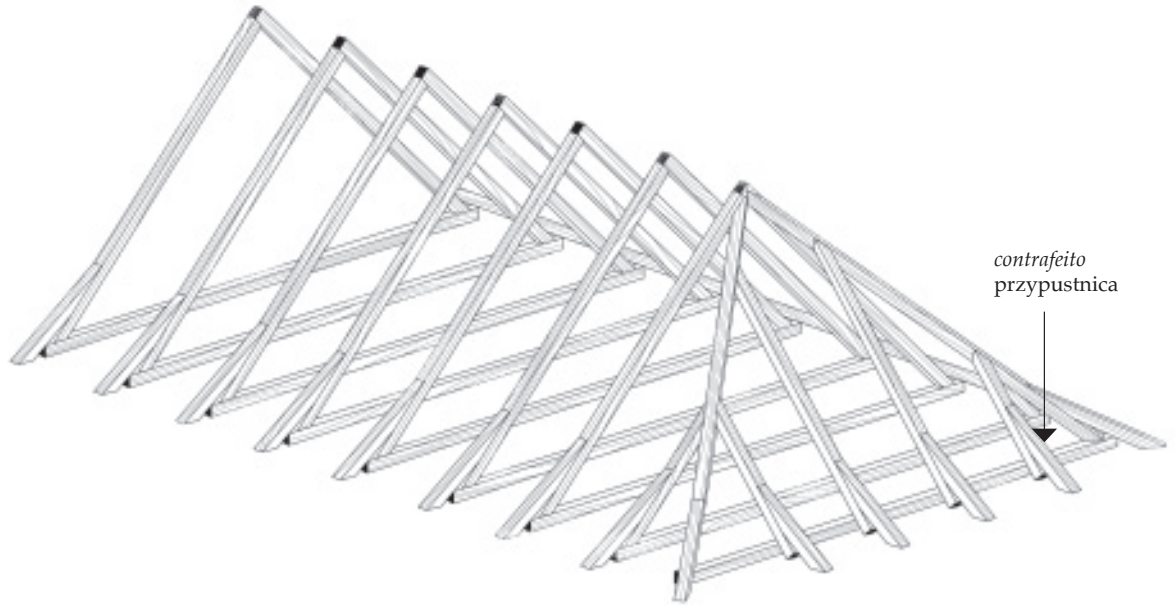
Zagroda rodziny
Buhse – rysunek rzutu
i elewacji północnej

(oprac. własne)

Ryc. 142.

Zagroda rodziny Buhse – rysunek więźby dachowej w widoku trójwymiarowym

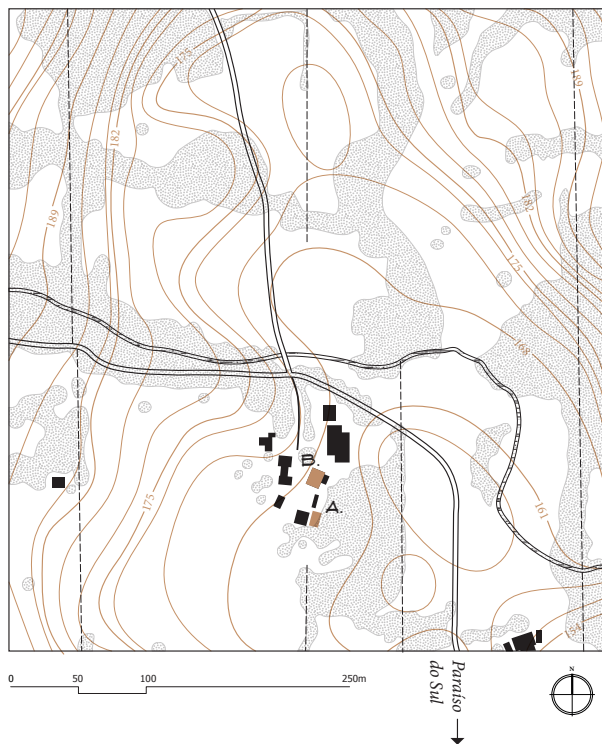
(oprac. własne)

Ryc. 143.

Zagroda rodziny Buhse – więźba dachowa w trakcie demontażu

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

Ryc. 144.

Stanowisko
27/A,B(2016)
– lokalizacja
i usytuowanie
zagrody, Travessão
do Paraíso

(oprac. własne)

Legenda:

	zabudowania		zieleni wysoka		granice działek
	budynek objęty badaniem		woda		drogi dojazdowe
	nieistniejący budynek		cmentarz		drogi dojazdowe na posesji

7.8. Schünemann/Züge – Travessão do Paraíso – 27/A,B(2016)

Dzięki uprzejmości pastora Clautéria Ilsona Keglera do listy zinwentaryzowanych budynków szkieletowych w *Kolonii Santo Ângelo* dodano dwa obiekty znajdujące się w osadzie *Travessão do Paraíso*. Pastor udostępnił do wglądu archiwum parafii Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego w *Paraíso do Sul* i wskazał lokalizację jednego z najciekawszych obiektów w dawnej kolonii (ryc. 144). Jego właścicielem był Rudolf Schünemann (ryc. 145), protestant urodzony w *Eichenberg, Pommern, Reino da Prússia* (Dębiewice, pow. drawski, gm. Wierzchowo, Królestwo Prus). Osiedlił się na działce nr 19 *Travessão do Paraíso* (48,4 ha) 4.10.1874 roku. Jeszcze na Pomorzu wziął ślub z Herestine Milbradt, urodzoną *Lubow Pomerânia* (Łubowo, Pomorze) (Werlang 1995, s. 275).

Stanowisko 27/A, B(2016) obecnie znajduje się w gminie *Paraíso do Sul*. Nazwa tej miejscowości w dosłownym tłumaczeniu oznacza „raj południa”. Wschodnia część kolonii, do której należy *Travessão do Paraíso*, była zasiedlana od roku 1860. Wówczas

rozpoczęła się ekspansja kolonii we wspomnianym kierunku. W momencie otwarcia pod zasiedlenie pierwszych terenów w tej części kolonii baron von Kahlden miał wypowiedzieć słowa: „*Das ist wirklich ein Paradies*” [To jest prawdziwy raj]. W późniejszych latach właśnie w tym obszarze wybudował jeden ze swoich domów. Na stanowisku 27/A, B(2016), należącym do rodziny Schünemann, znajdują się dwa budynki – jeden o konstrukcji szachulcowej (B), a drugi szkieletowy z ceglanym wypełnieniem (A) (ryc. 146–150). Działka wydaje się odizolowana od pozostałych tworzących osadę *Travessão do Paraíso*, ponieważ znajduje się w przełęczu między zboczami gór, otoczona gęstym lasem. Jednak mimo wszystko droga, wzdłuż której jest zlokalizowana, prowadzi w górę jeszcze do kolejnych trzech stanowisk o numerach 44/A(2016), 42/A(2016) i 43/A(2016). Zagrodę usytuowano blisko drogi. W jej skład wchodzi współczesny budynek mieszkalny oraz wiele budynków gospodarskich. Na końcu, w odległości 110 m od wjazdu na posesję, znajduje się budynek A. Podczas kwerendy terenowej był on dużym zaskoczeniem, ponieważ swoim wyglądem wyjątkowo wiernie odwzorowywał formę i proporcje domów znanych z okolic Szczecinka i Drawska. Obiekt zorientowano szczytem w stronę drogi, co na pierwszy rzut oka wydawało się nietypowe. Wejście było jednak tradycyjnie na szerokiej elewacji. Po oględzinach okazało się, że jest to wejście tylne, a elewacja frontowa, bogatsza w detal i bardziej reprezentacyjna, zlokalizowana jest z drugiej strony, czyli od wschodu. Oznacza to, że wejście do zagrody musiało niegdyś znajdować się w innym miejscu. Obiekt ma wymiary 6,35 × 12,78 m, a wysokość w szczycie wynosi 4,82 m. Konstrukcja szkieletowa wyróżnia się zastosowaniem dwóch poziomów rygli, co w badanym obszarze odnotowano jedynie w kilku przypadkach. Zaobserwowano jeszcze jedną osobliwość – zastrzały na elewacjach szczytowych i w ścianach wewnętrznych, a obie szerokie elewacje są pozbawio-

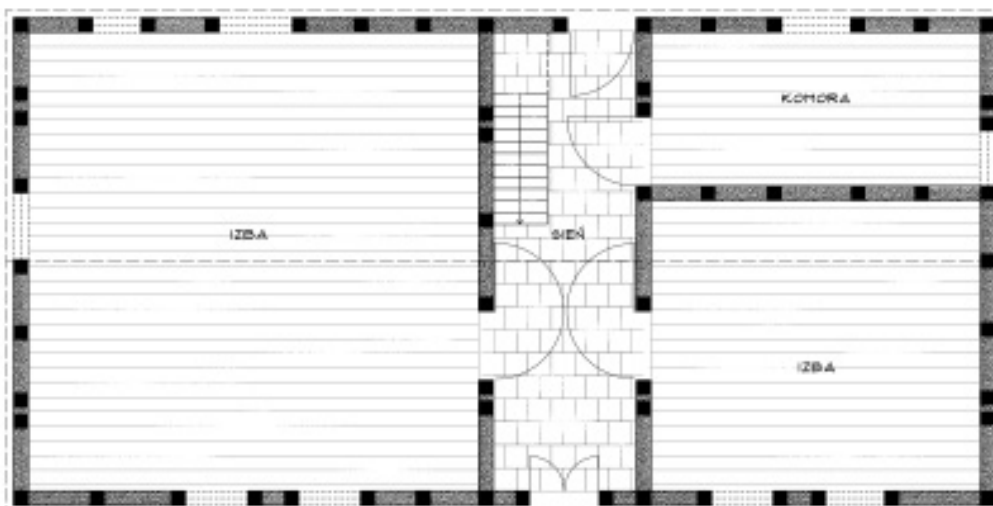
Ryc. 145.

Rodzina Schünemann
i Milbradt

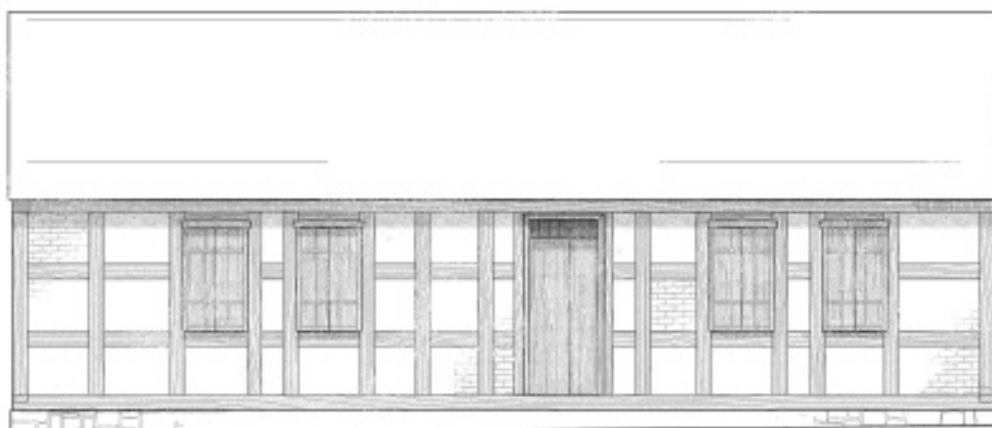
(Facebook – grupa *Vila Paraíso, história e fotos* [24])

Na zdjęciu
uwieczniono między
innymi Hermanna
Schünemanna
(pierwszy od lewej),
syna Rodolfa –
właściciela budynku
szkieletowego
27/A(2016).

A.

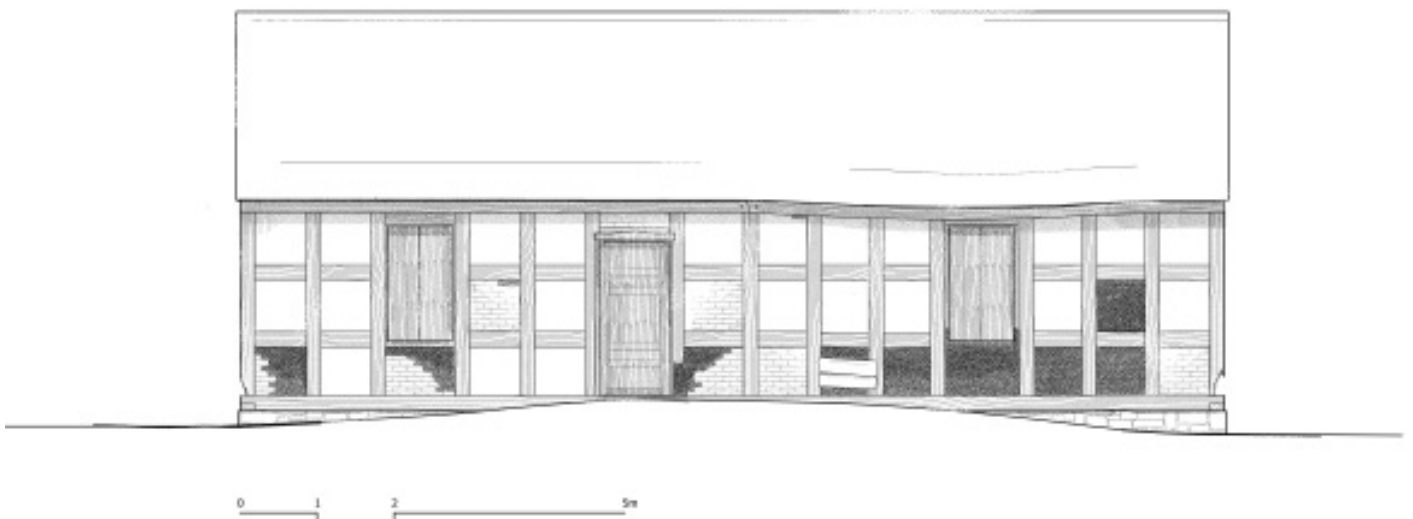
Ryc. 146.

Zagroda rodziny
Schünemann/
Züge – rysunki rzutu
i elewacji wschodniej
budynku A

(oprac. własne)

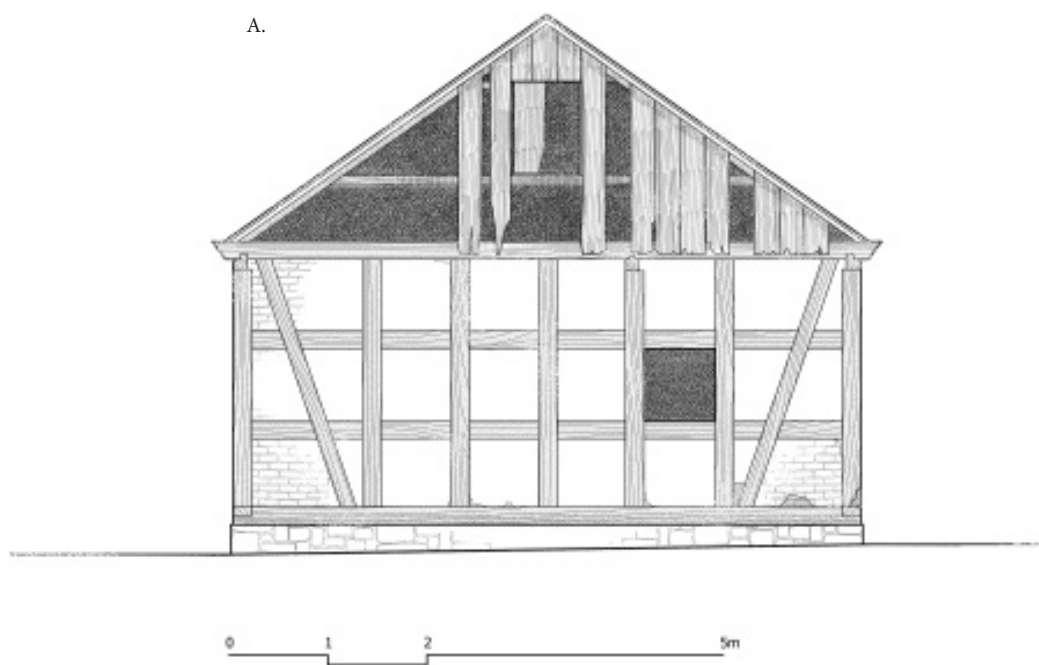
A.

Ryc. 147.

Zagroda rodziny
Schünemann/Züge –
rysunek elewacji
zachodniej budynku A

(oprac. własne)

Ryc. 148.

Zagroda rodziny
Schünemann/Züge
– rysunek elewacji
północnej budynku
ryglowego A

(oprac. własne)

ne tego ukośnego, usztywniającego elementu konstrukcji. Dla omawianego obiektu zastosowano podwalinę kamienną pełną, bez szczelin wentylacyjnych, podobną do tej wykorzystywanej na Pomorzu. Brak tutaj kamiennych lub murowanych „stóp”, które występowały we wszystkich analizowanych dotąd przykładach. Pomieszczenia wewnętrzne wydzielono za pomocą ścian w konstrukcji szkieletowej. Ich układ przypomina znane z poprzednich analiz rozwiązania – centralnie usytuowaną sień z wyjściem po przeciwległej stronie. Z sieni prowadzą trzy wejścia do dwóch izb i komory, a także wejście na poddasze. Wschodnia elewacja frontowa ma zdwojone okna z obu stron wejścia. Na elewacji zachodniej odnotowano dwa okna o tradycyjnych proporcjach oraz jedno w formie kwadratu. Najwidoczniej jest to pole drewnianego szkieletu, z którego usunięto wypełnienie, podobnie na ścianie szczytowej od strony północnej. Podłogi wewnątrz pomieszczeń zostały wyłożone drewnem, a sień posadzką z płyt piaskowca (ryc. 153). W sieni znajdują się schody drabinowe prowadzące na poddasze, którego przestrzeń służyła niegdyś za magazyn. Podobną praktykę stosowano w tradycyjnym budownictwie ryglowym Pomorza Zachodniego. Co ciekawe, na taki sposób wykorzystywania przestrzeni zdecydowano się nie tylko przez wzgląd na funkcję gospodarczą, ale również miał on polepszać mikroklimat pomieszczeń mieszkalnych. G. Cofta opisuje formę wykorzystania poddaszy w pomorskich budynkach ryglowych następująco: „Przed zjawiskiem wykraplania się pary wodnej na powierzchniach sufitów, domy były zabezpieczone poprzez umieszczanie na górnych kondygnacjach spi-

Ryc. 149.

Zagroda rodziny Schünemann/Züge – widok na elewację wschodnią, niegdyś frontową

(fot. R. Angoneze Jr., 2016)

Ryc. 150.

Zagroda rodziny Schünemann/Züge – stan zachowania elewacji północnej budynku A

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

Ryc. 151.

Zagroda rodziny Schünemann/Züge – poddasze budynku A

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

chlerzy, magazynów słomy czy pomieszczeń spełniających jakieś funkcje gospodarskie. Rozwiązania te skutecznie zapobiegały skraplaniu się pary wodnej na powierzchniach ścian i sufitów pomieszczeń użytkowanych przez ludzi lub zwierzęta” (Cofta 2003, s. 68). Być może podobne względy decydowały o charakterze użytkowania poddasza w brazylijskich budynkach szkieletowych. Aż w pięciu z ośmiu badanych stanowisk wykorzystywano tę przestrzeń na magazynową. Z drugiej strony mogło to być odwołanie się do tradycji budowlanej miejsca pochodzenia migrantów. Obiekt 27/A(2016) ma dwuspadowy dach deskowany w obu szczytach. Oględziny poddasza umożliwiły dokładne zbadanie jego konstrukcji. Składała się ona z gęsto rozmieszczonych wiązarów krokwiowo-belkowych (13 wiązarów) oraz ośmiu ukośnych wiatrownic w narożnikach dachu (ryc. 151).

Stan budynku określono jako zły (ryc. 152). O ile wschodnia, frontowa elewacja nie uległa zniszczeniu, o tyle pozostałe, a szczególnie zachodnia, prezentowały poważne uszkodzenia. Belka podwalinowa w tej części uległa niemal całkowitemu rozkładowi, a pozostałe elementy konstrukcyjne, takie jak rygle czy słupy, zawierały liczne ogniska korozji biologicznej (grzyby i owady). G. Cofta w artykule poświęconym degradacji drewna w budynkach o konstrukcji ryglowej zwraca uwagę na jedną z najczęstszych przyczyn poważnych zniszczeń elementów konstrukcji: „Drewno stykające się z glebą narażone jest na infekcję spowodowaną przez organizmy znajdujące się w ziemi, w wyniku czego bardzo szybko ulega biodegradacji” (Cofta 2003, s. 64). Autor wskazuje również na punkty krytyczne konstrukcji, szczególnie narażone na kontakt z wodą i w czwartej (najwyższej) klasie umieścił właśnie belkę podwalinową. Jej brak doprowadza do „wysypywania się” ceglanego wypełnienia, co obserwuje się w omawianym obiekcie. Na skutek osłabienia drewnianego szkieletu nastąpiła deformacja ściany oraz fragmentu zadaszenia. Budynek w takim stanie wymaga natychmiasto-

Ryc. 152.

Zagroda rodziny
Schünemann/Züge –
stan zachowania
budynku

(fot. R. Angoneze Jr.,
2016)

wej interwencji konserwacyjnej, w przeciwnym razie istnieje realna groźba zawalenia. Utrata tego obiektu byłaby ogromną stratą dla tożsamości krajobrazowo-kulturowej regionu.

Obiekt 27/B(2016) jest właściwie pozostałością po dawnym budynku szachulcowym (ryc. 154). Do czasów obecnych przetrwała jedynie jego zachodnia ściana, pozostałe zastąpiono drewnianym szalunkiem. Według właściciela szkielet tego obiektu został zbudowany z drewna kokosowego (*coqueiro*). Drewno palmowe jest uznawane za twarde, wytrzymałe i odporne na warunki atmosferyczne. Cechy charakterystyczne to brak usłojenia i niejednorodna struktura włókien, która utrudnia obróbkę zarówno ręczną, jak i mechaniczną. Drewno kokosowe jest jednak wrażliwe na szkodliwą działalność owadów, szczególnie mrówek. Potrafią one bowiem doprowadzić do głębokiej korozji, a w rezultacie nawet do przełamania belki. Pola konstrukcji ściany wypełniono gliną, w miejscach ubytków wyraźnie widoczne są strychulce. Współcześnie budynek używa się jako stodoły.

Ryc. 153.

Zagroda rodziny Schünemann/Züge – widok na sień budynku A

(fot. R. Angoneze Jr., 2016)

Podłogę w sieni wyłożono kamiennymi płytami z piaskowca.

Ryc. 154.

Zagroda rodziny
Schünemann/Züge –
budynek B,
ściana szachulcowa

(fot. E. Angoneze-
-Grela, 2016)

Rozdział 8

Wnioski z badań – charakterystyka obiektów szkieletowych w historycznym regionie *Kolonii Santo Ângelo*

8.1. Lokalizacja i czas powstania obiektów szkieletowych; 8.2. Organizacja zagród i układ funkcjonalny; 8.3. Konstrukcja; 8.4. Formy i pokrycia dachów; 8.5. Fundamenty; 8.6. Materiały; 8.7. Podsumowanie i wnioski – cechy petryfikowane i adaptowane

Inwentaryzacja 11 obiektów szkieletowych zlokalizowanych na ośmiu stanowiskach, omówiona w rozdziale 7, posłużyła sformułowaniu wniosków przedstawionych w niniejszym rozdziale. Dotyczą one takich zagadnień jak: obszar i czas powstania obiektów, lokalizacja, organizacja zagród i układ funkcjonalny, konstrukcja, formy i pokrycia dachów, fundamenty i materiały. W ostatniej części rozdziału zaprezentowano syntetyczne podsumowanie badań terenowych przeprowadzonych w Brazylii i na Pomorzu Zachodnim. Wyszczególniono **cechy petryfikowane** i **cechy adaptowane** budownictwa szkieletowego *Kolonii Santo Ângelo*.

8.1. Lokalizacja i czas powstania obiektów szkieletowych

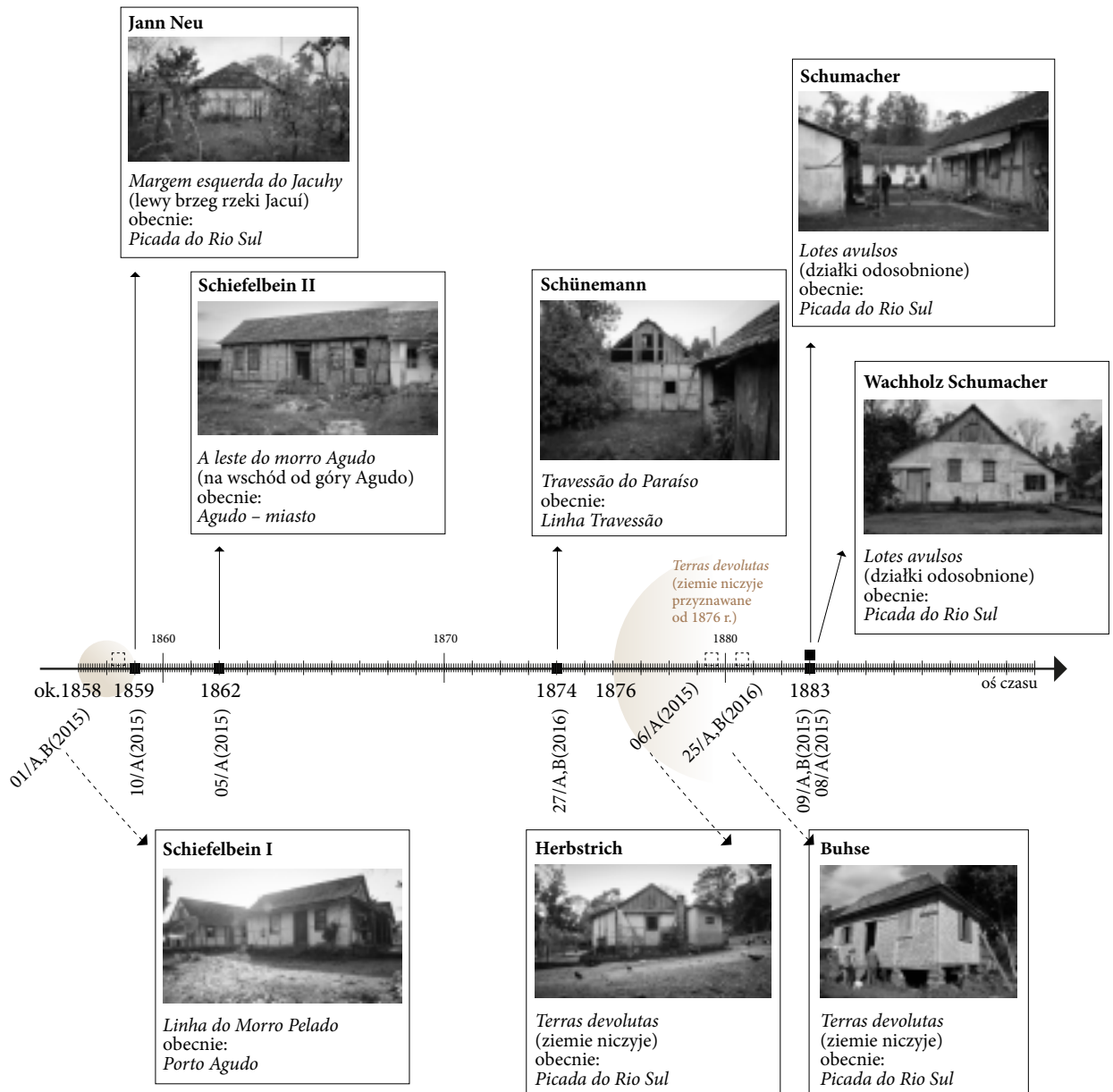
Analizowane działki znajdują się w obszarze dawnej *Kolonii Santo Ângelo* i chociaż kolonizacja odbywała się w latach 1858–1888, to znajdujące się tam obiekty mogły być wznoszone również w późniejszym okresie. Dokładna data ich powstania nie jest znana, niemniej po analizie trzech map kolonii (z lat 1858, 1878 i 2000) oraz dzięki dokumentom archiwalnym zawierającym daty sprzedaży gruntów można prześledzić, które z działek zasiedlano we wcześniejszym, a które w późniejszym czasie. Z analizy wiadomo, że stanowiska te były przydzielane migrantom przez około 25 lat (1858–1883). Powyższa informacja nie determinuje jednak dokładnej daty powstania budynków. Na podstawie obserwacji różnego rodzaju przybudówek i innych obiektów znajdujących się na posesjach można sformułować opinię, że technika szkieletowa relatywnie wcześnie została zastąpiona budynkami murowanymi. Oznaczałoby to, że badane obiekty pochodzą z wczesnego okresu kolonizacji i liczą około 130–160 lat. Dodatkowym źródłem informacji dotyczących pierwszych właścicieli działek stały się rodzinne cmentarze zlokalizowane w niewielkiej odległości od domów. Szczegóły tej analizy omówiono w rozdziale 5 *Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczych*

do gminy *Agudo* i *Paraíso do Sul*. Na osi czasu (ryc. 155) zaznaczono osiem stanowisk objętych inwentaryzacją, a także wskazano daty zasiedlenia działki. W przypadku numerów 01/A, B(2015), 05/A(2015) i 25/A, B(2016) oznaczono przybliżony czas zasiedlenia.

8.2. Organizacja zagród i układ funkcjonalny

Pierwszym, poczynionym już podczas kwerendy terenowej, spostrzeżeniem było to, że zabudowa jest rozproszona i sprawia wrażenie rozmieszczonej całkowicie losowo. W rzeczywistości ten osobliwy układ jest wynikiem planowania kolonialnych działek. Według archiwalnych danych parcele przeznaczane pod kolonizację, sprzedawane w latach 1858–1888, mierzyły od 48,4 ha do 72,6 ha (Arendt, Witt 2005, s. 180–209). Miały kształt wąskich i długich pasów ziemi o szerokości około 120–230 m, a ich długość mogła sięgać nawet do 4,4 km (Werlang 2001, s. 23), co przyczyniło się do znacznego rozproszenia zabudowy. W terenie trudność sprawiało odróżnienie i zrozumienie form poszczególnych osad. Chociaż działki układają się w sposób, który można byłoby porównać z europejskimi ulicówkami (stąd często pojawia się nazwa *Linha* oznaczająca w istocie linię czy układ liniowy), jednak ogromna ich skala sprawia, że układ staje się całkowicie nieczytelny w terenie. Takie rozmieszczenie jest wynikiem metody pozyskiwania nowych ziem pod zasiedlenie kolonii. Na obszarach gęsto zalesionych należało w pierwszej kolejności otworzyć ścieżkę, czyli tzw. *picadę*, która oznaczała karczowanie wąskiego przesmyku przez gąszcz dziewiczego, subtropikalnego lasu. Następnie wyznaczano granice działek i przydzielano je osadnikom. Tymczasem na podstawie planu kolonii oraz analizy punktów oznaczających lokalizację budynków szkieletowych można zaobserwować dwa wyraźne skupiska. Jedno – w niewielkiej odległości od dawnego portu rzeczno- *Porto Agudo* i drugie, nieco mniej wyraźne, we wschodniej części kolonii. Przypuszcza się, że oba skupiska reprezentują zaczątki dwóch obecnie funkcjonujących jednostek administracyjnych: gminy *Agudo* i *Paraíso do Sul*. Ośrodki miejskie zlokalizowane są jednak nieco bardziej na południe. W przypadku *Paraíso do Sul* miasto zbudowano całkowicie poza granicami kolonii. Warto dodać, że drugi, niegdyś ważny punkt dla *Kolonii Santo Ângelo* (obecnie *Vila Paraíso*), znajduje się w okolicach *Linha Travessão do Paraíso* i *Linha Neri*, czyli w obszarze wspomnianego wschodniego skupiska obiektów szkieletowych.

Bardzo duże powierzchnie działek oraz odległości między ich granicami sprawiły, że usytuowanie zagrody nie było uzależnione od drogi i sąsiednich zabudowań. Relacje budynków względem regionalnych ciągów komunikacyjnych można zaobserwować na rycinie 156. Pokazano na niej porównanie wszystkich ośmiu stanowisk. Wyraźnie widać, że zagrody lokowano z dala od linii komunikacyjnych, przeważnie w odległości większej niż 100 m, niekiedy pośrodku długich parceli. Na podstawie zebranych materiałów trudno stwierdzić, jaki czynnik decydował o ich usytuowaniu.

Ryc. 155.

Oś czasu z przypuszczalną kolejnością powstawania inwentaryzowanych budynków szkieletowych

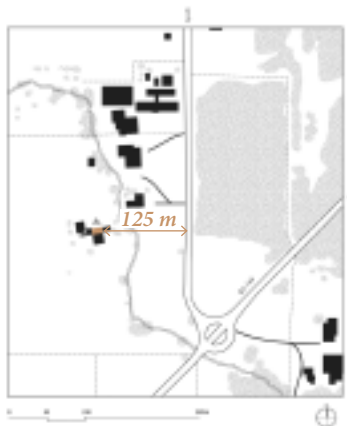
(oprac. własne)

Na rycinie 157 przedstawiono zestawienie wszystkich obiektów objętych inwentaryzacją. Przeanalizowano orientację rzutów względem stron świata i przy tej liczbie budynków nie zaobserwowano reguły, która mogłaby świadczyć o tym, że nasłonecznienie ma jakikolwiek wpływ na ich lokalizację. Na lokalizację wpływ mają również następujące czynniki: ukształtowanie terenu, dostępność od strony drogi dojazdowej, organizację pól czy usytuowanie zagrody względnie blisko cieków wodnych. Aż pięć z ośmiu stanowisk zlokalizowano nieopodal strugi lub potoku. Bliskość ujęcia wody z pewnością była istotna dla uprawy roślin i hodowli zwierząt. Należy zwrócić uwagę na fakt, że ryż – główny produkt rolny uprawiany w regionie – wymaga odpowiedniego systemu irygacji. Zważywszy na to argument o lokalizacji zagrody w pobliżu cieków wodnych można uznać za bardzo ważny.

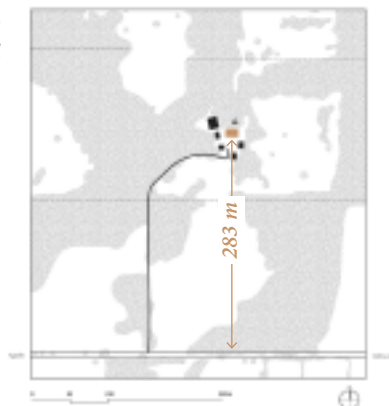
01/A,B(2015)
Porto Agudo

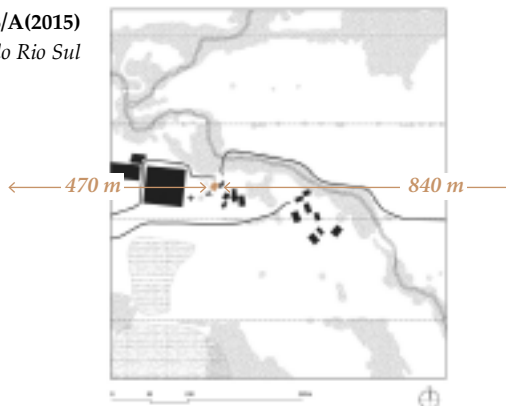
05/A(2015)
miasto Agudo

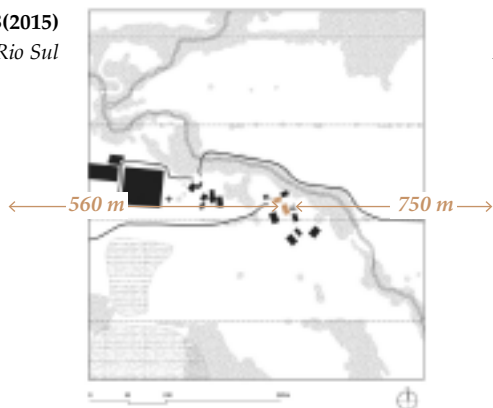
06/A(2015)
Picada do Rio Sul

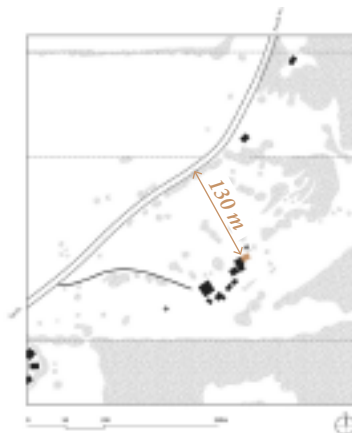
08/A(2015)
Picada do Rio Sul

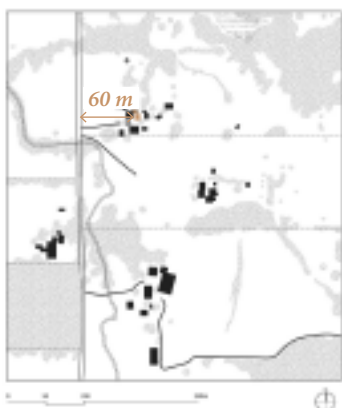
09/A,B(2015)
Picada do Rio Sul

10/A,B(2015)
Picada do Rio Sul

25/A,B(2016)
Linha das Flores

27/A,B(2016)
Travessão do Paraíso

Ryc. 156.

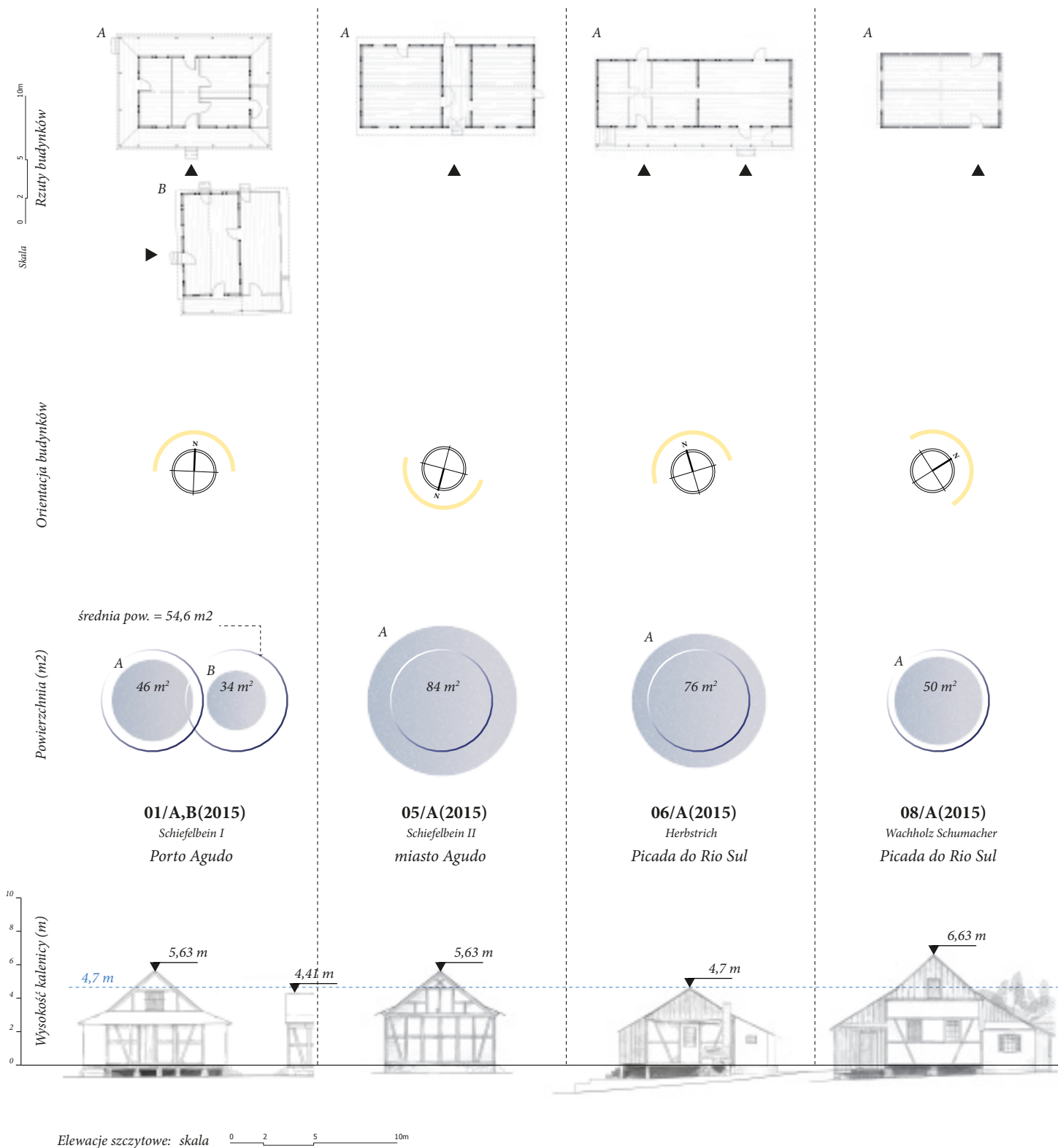
Analiza porównawcza lokalizacji budynków mieszkalnych względem drogi

(oprac. własne)

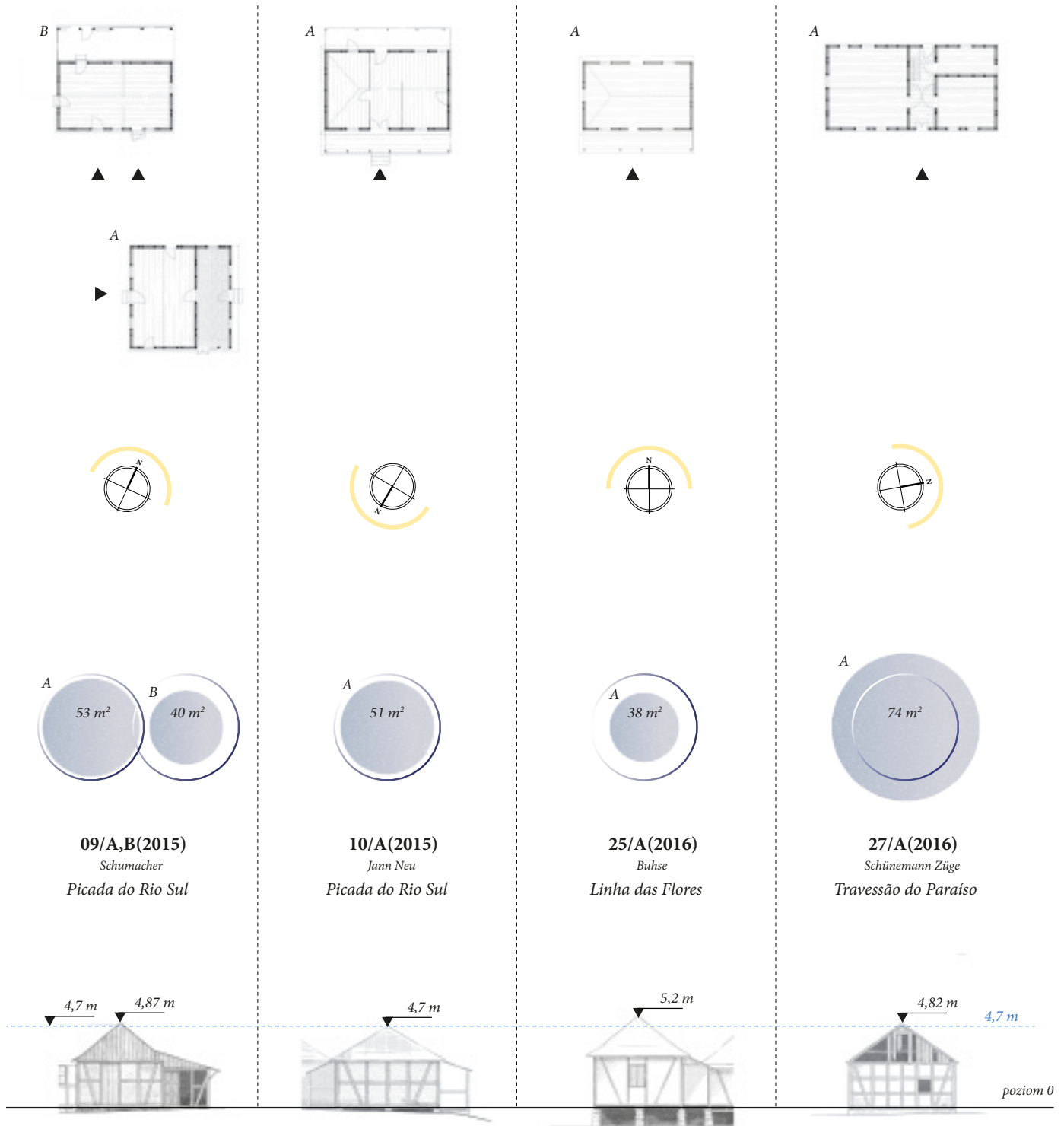
Organizacja zagród jest bardzo zróżnicowana. Zwykle zespół budynków gospodarskich towarzyszących obiektom mieszkalnym ma charakter rozproszony i nieregularny. Charakterystyczną cechą, którą zaobserwowano w trzech przypadkach, było ustawienie dwóch obiektów szkieletowych prostopadle względem siebie. O podobnym układzie informowali właściciele pozostałych gospodarstw. Wspominali, że niegdyś na ich posesjach znajdowały się inne obiekty szkieletowe, które zostały rozebrane. Potwierdzali, że były one usytuowane prostopadle do zachowanego obiektu. Powszechności wznoszenia dwóch budynków mieszkalnych ustawionych w formie litery „L” dowodzi obraz namalowany przez Alexisa Puhlmanna (1832–1923) – jednej z ważniejszych postaci w historii kolonii. Lekarz i artysta pochodzący z Poczdamu przybył do *Kolonii Santo Ângelo* w roku 1882, gdzie spędził resztę swojego życia. Lokalna społeczność zawdzięcza mu wiele pejzaży ilustrujących zachwycającą przyrodę regionu (Werlang 1995, s. 265). Wśród jego prac znalazł się obraz olejny (ryc. 158) przedstawiający gospodarstwo Franza Kittela i jego żony Josefy Halbich Knirsch (*Linha Bohêmia*, działka nr 23). Według F.H. Friedrich na obrazie widoczne są: (1) główny budynek mieszkalny (izby), (2) budynek towarzyszący (kuchnia i niewielka izba), (3) gliniany piec, (4) szopa, (5) ogród warzywny, (6) miejsce przeznaczone na hodowlę trzody i drobiu. Oba budynki mieszkalne mają widoczny na elewacji drewniany szkielet, dwuspadowe dachy i oszalowane szczyty. To budynki szerokofrontowe z centralnie umieszczonymi wejściami. O sposobie użytkowania podwójnych obiektów mieszkalnych w zagrodach w *Kolonii Santo Ângelo* dowiadujemy się z listu Johanny Falk, żony pastora Heinricha Eduarda Falka, do swojej siostry Marii. W liście napisanym w roku 1871 tłumaczyła funkcję poszczególnych pomieszczeń: „Dom jeszcze nie jest skończony [...]; ma trzy części: w jednej śpią dzieci, w drugiej my, a pośrodku jest sień, z której drzwi prowadzą prosto na podwórze [...]. Kuchnia jest odseparowana od domu, w deszczowe dni można się do niej dostać tylko w chodakach, tak dużo jest wtedy błota” (Friedrich 2015, s. 77). Przyczyną odseparowania kuchni była obawa przed łatwym rozprzestrzenianiem się ognia, co dla drewnianych konstrukcji budynków mogło być katastrofalne w skutkach. Bez wątpienia czynnikiem wpływającym na tę radykalną zmianę w układzie funkcjonalnym był gorący, subtropikalny klimat, szczególnie w porze letniej, kiedy średnia miesięczna temperatur przekracza 22°C. G. Weimer zwraca uwagę na ten aspekt podczas opisu budynków szkieletowych wznoszonych w innych pruskich koloniach w *Rio Grande do Sul*: „[...] dbałość o ogrzewanie tutaj [w Brazylii] jest skrajnie niewielka, a w konsekwencji, ogień stracił swoje znaczenie. W nowym środowisku ogień okazał się być odbierany negatywnie. Stał się ciągłym zagrożeniem pożarem” (Weimer 2005, s. 346). Badacz rozpatruje również funkcję integrującą paleniska. W domach europejskich zajmowało ono centralne miejsce, gdzie życie się toczyło w pomieszczeniach zamkniętych rozmieszczonych wokół źródła ciepła. W Brazylii odwrócono tę relację – życie codzienne przeniosło się na zewnątrz, w przestrzeń między budynkiem mieszkalnym, odseparowaną kuchnią i budynkami gospodarskimi.

Johanna Falk w cytowanym wyżej liście tłumaczy funkcję poszczególnych pomieszczeń. Wspomina dwie izby i sień z wyjściem na podwórze. Z inwentaryzacji

8. Wnioski z badań – charakterystyka obiektów szkieletowych...

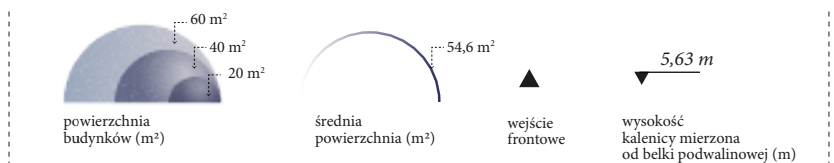

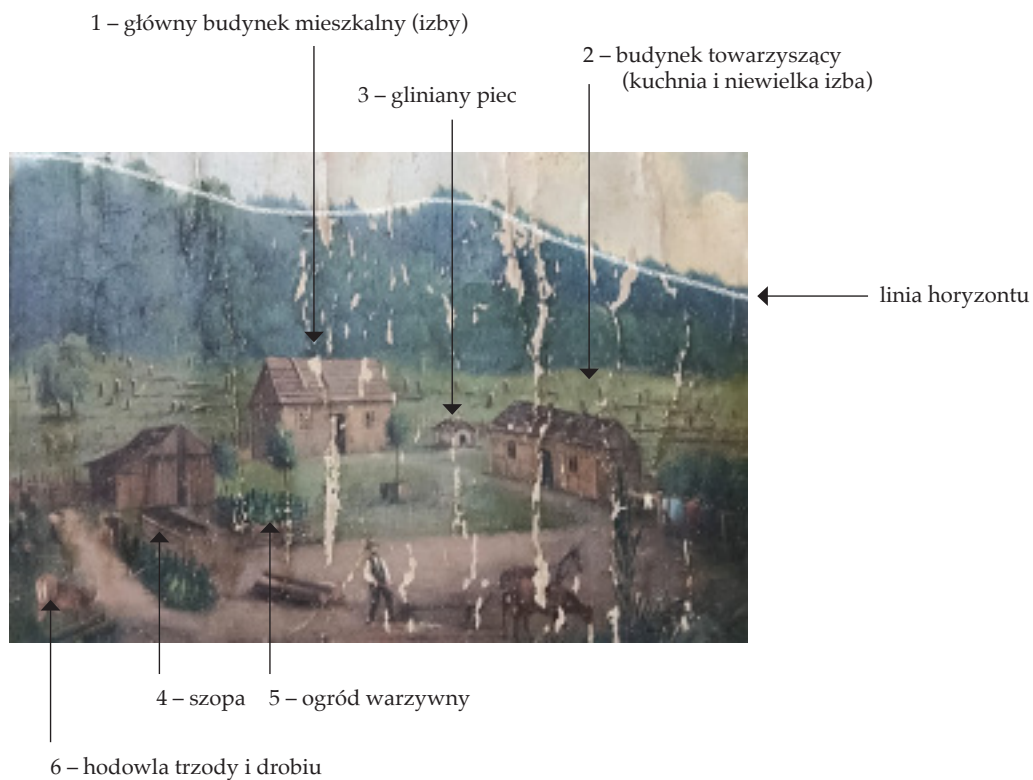
Ryc. 157.

Analiza porównawcza usytuowania obiektów ryglowych względem stron świata, ich powierzchni oraz wysokości mierzonych w kalenicach

(oprac. własne)

Legenda

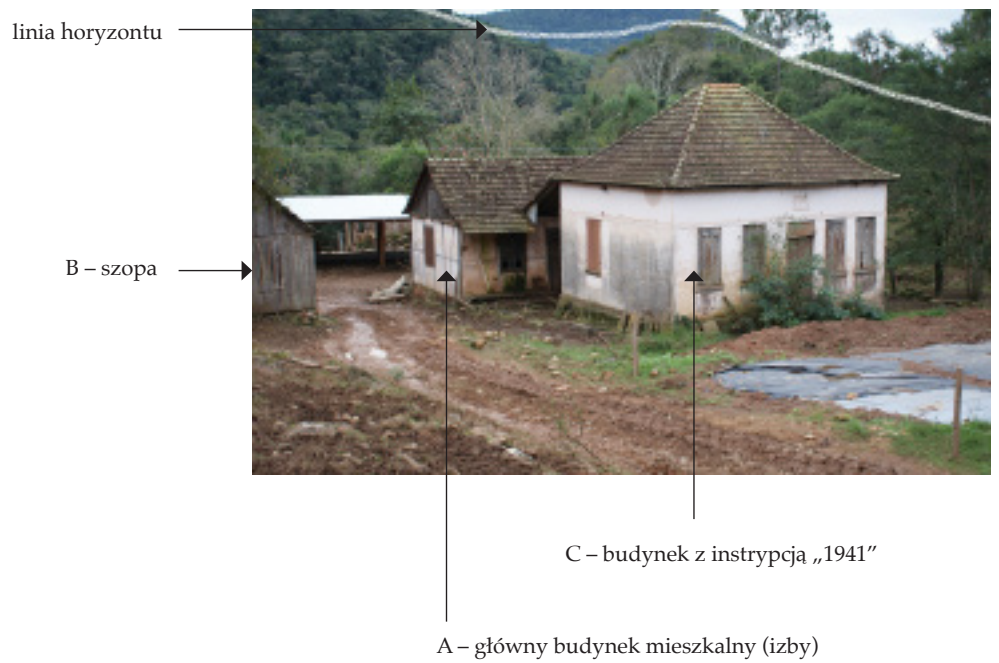
Ryc. 158.

Obraz olejny
Alexisa Puhlmanna
przedstawiający
zagrodę kolonialną
w Linha Boêmia

ze zbiorów Instituto
Cultural Brasileiro-
Alemão de Agudo

(oprac. własne)

Jednostka archiwalna
zarejestrowana
pod numerem 36.

Ryc. 159.
Stanowisko 16/A(2015) –
hybrydowy charakter
zagrody, Linha Boêmia

(fot. R. Angoneze Jr.,
2015)

budynków wynika, że ich układ funkcjonalny we wszystkich przypadkach nie był skomplikowany. Zdarzają się nawet obiekty jednoizbowe. Zauważono powtarzający się schemat – zgodnie z jej relacją – centralnie usytuowaną sień z drzwiami na obu jej końcach. Sień prowadzi do dwóch izb lub do dwóch izb i komory. W kilku przypadkach zaobserwowano podwójne wejścia na szerokiej ścianie domu. Elewacja frontowa zwykle charakteryzuje się większą liczbą okien i skromnym detalem w postaci naczółków wieńczących otwory okienne i drzwiowe.

Na rycinie 159 widoczny jest obiekt o numerze 16/A(2015), znajdujący się, podobnie jak budynek z obrazu Alexisa Puhlmanna, w osadzie *Linha Bohêmia*. Na podstawie georeferencji wiadomo, że budynek ten znajduje się blisko działki nr 23. Jednak z uwagi na nieścisłości w dawnych rysunkach kolonii można przypuszczać, że zdjęcie przedstawia dokładnie ten sam budynek. Łatwo zauważyć podobieństwo w proporcjach i formie obydwu domów, oszalowane szczyty czy lokalizację szopy w lewej części obrazu. Malarz przedstawił widok na zagrodę z niewielkiego wzniesienia, podobną perspektywę udało się uchwycić na zdjęciu. Fotografie wykonano w 2015 roku. W miejscu oddzielnej kuchni widoczny jest już inny obiekt, wyraźnie odróżniający się skalą i stylistyką od sąsiedniego budynku szkieletowego. Jego forma oraz czterospadowy dach z charakterystycznymi podwinięciami w okolicach okapu wskazuje na wpływy portugalskie. Inskrypcja na elewacji informuje o roku budowy – 1941. Jest to jeden z wielu przykładów współistnienia architektury zróżnicowanej etnicznie w *Kolonii Santo Ângelo*. Hybrydowy charakter zagród w oczywisty sposób wynika z wielokulturowości mieszkańców tego regionu.

8.3. Konstrukcja

Powierzchnia analizowanych budynków mieści się w zakresie 34–84 m² (ryc. 157). Ze wzrostem kubatury konstrukcja szkieletowa staje się bardziej zaawansowana. Przykładem jest obiekt 05/A(2015) z ozdobnymi zwieńczeniami szczytów, a także obiekt 27/A(2016) z dwoma poziomami rygli. Dla obu budynków charakterystyczna jest zwiększona i zagęszczona liczba słupów. Pozostałe obiekty mają prostą konstrukcję opartą na słupach, jeden poziom rygli i zastrzały najczęściej w narożnikach. Wyjątkiem od tej reguły są dwa obiekty. Pierwszy z nich – 25/A(2016) – to budynek o niewielkich rozmiarach (38 m²), zupełnie pozbawiony rygli. Drugi – 08/A(2015) – ma dwa poziomy rygli, ale na elewacjach szczytowych nie znalazły się słupy pośrednie, jedynie narożne. Jest on zdecydowanie wyższy od pozostałych budynków (6,63 m, przy czym często powtarzająca się wysokość to 4,7 m). Warto zwrócić uwagę na fakt, że oba obiekty umieszczono na osi czasu po 1876 roku, czyli prawdopodobnie są nieco młodsze od pozostałych. Fakt ten może świadczyć o adaptacji i transformacji konstrukcji szkieletowych stosowanych w późniejszych latach w obszarze *Kolonii Santo Ângelo*. Podobne spostrzeżenie pojawiło się w trakcie analizowania połączeń ciesiel-

Ryc. 160.

Przykładowe detale
połączeń belek
podwalinowych i słupa
narożnego

(oprac. własne)

skich. W większości przypadków sposób łączenia elementów konstrukcyjnych był podobny. Zaobserwowano połączenia na czop wzmocnione drewnianym kołkowaniem. Występujące złącza na długości belki to: połączenia na nakładkę prostą i nakładkę zażębioną. Podobnie w zakresie połączeń pod kątem – również występuje połączenie na czop, na nakładkę prostą kołkowaną i na zamek francuski (ryc. 160). W zakresie złącz więźby dachowej rozpoznano: połączenie krokwi w kalenicy na zwidłowanie, a także w zakresie połączenia krokwi z belką – na zwidłowanie w belce. Nietypowe wiązanie narożne pojawiło się ponownie w obiekcie 25/A(2016), w sąsiadującym z nim 26/A(2016), a także w obiekcie 08/A(2015). Należy podkreślić, że konstruowanie drewnianego szkieletu w technice ryglowej znanej na Pomorzu polegało na układaniu belki podwalinowej na podmurówce na całej jej długości (Jasieńko, Karolak, Nowak 2014, s. 61). Wiązania narożne łączące ściany z podwaliną musiały w takim wypadku wyrównywać poziom belek do jednej płaszczyzny. Obiekt 25/A(2016) zaś wyniesiono wysoko ponad poziom gruntu, a belki podwalinowe wsparto na kamiennych „stopach”, co umożliwiło ułożenie ich na sobie bez konieczności użycia odpowiedniego zamka. Jest to ewidentny przykład uproszczenia formy konstrukcji w budynku, który najprawdopodobniej powstał nieco później niż pozostałe (ryc. 161).

Autorzy publikacji *Historyczne złącza ciesielskie* na podstawie analizy przykładów drewnianych obiektów szkieletowych w Europie wymieniają zasady konstruowania połączeń, między innymi z belkami ukośnymi: „[...] zastrzały wpuszczane w podwalinę i oczep na czopy skośne z zaciosem lub bez (nie łączono ich ze słupami)” (Jasieńko, Karolak, Nowak 2014, s. 63). Tymczasem w budynkach powstałych w *Kolonii Santo Ângelo* obserwuje się łączenie zastrzałów z rygłem zamiast oczepu (jak w przypadku obiektu 08/A(2015)) oraz wpuszczanie zastrzałów w słupy narożne (przykładem jest obiekt 27/B(2018)). Po raz kolejny są to budynki powstałe po 1876 roku.

Mówiąc o technice ryglowej, warto wspomnieć o oznaczeniach ciesielskich. Znaki te służą wskazaniu budowniczym docelowego miejsca montażu elementów szkieletu. Oznaczenia takie występują zarówno na Pomorzu, jak i w *Kolonii Santo Ângelo* (ryc. 162), gdzie zaobserwowano znaki kreskowe oraz znaki w postaci cyfr rzymskich

(Gogolin 2003, s. 126–127). W jednym z analizowanych obiektów – 08/A(2015) – odnaleziono znaki nacinane wykorzystujące symbole bez wartości liczbowej. Wyjątek od reguły wystąpił ponownie w obiekcie, który wzniesiono po 1876 roku. Na dwóch pozostałych stanowiskach (09/A,B(2015) i 15/A,B(2016) nie zaobserwowano znaków montażowych.

Elementy konstrukcyjne niektórych z analizowanych budynków, podobnie jak na Pomorzu, mają charakterystyczne zaciosy będące wynikiem ręcznej obróbki drewna. Fakt ten może być pomocny przy odróżnianiu starszych budynków od młodszych. Zdaniem M. Witek i C. Nowakowskiego: „W obiektach starszych elementy konstrukcyjne noszą ślady obróbki toporem, wyrażające się nieregularnością czy charakterystycznymi zaciosami. Elementy takie miały częstokroć przekroje większe niż 20 × 20 cm. W budynkach młodszych słupy i rygle tarte były mechanicznie (stąd proste, regularne krawędzie i identyczne przekroje w całym szkielecie konstrukcyjnym), o mniejszych przekrojach, niekiedy o wymiarach zaledwie 12–13 cm” (Nowakowski, Witek 2012, s. 10–11). Obiekt 25/A(2016) jest przykładem zastosowania mniejszego przekroju w słupach pośrednich i zastrzałach. Ich przekrój wynosi zaledwie 10 × 10 cm.

Przytoczone obserwacje skłaniają do uznania pewnych tendencji w rozwoju techniki szkieletowej, która z falą emigracyjną dotarła do *Kolonii Santo Ângelo*. Rozwi 

Ryc. 161.

Detal uproszczonego połączenia belek podwalinowych w obiekcie 25/A(2016)

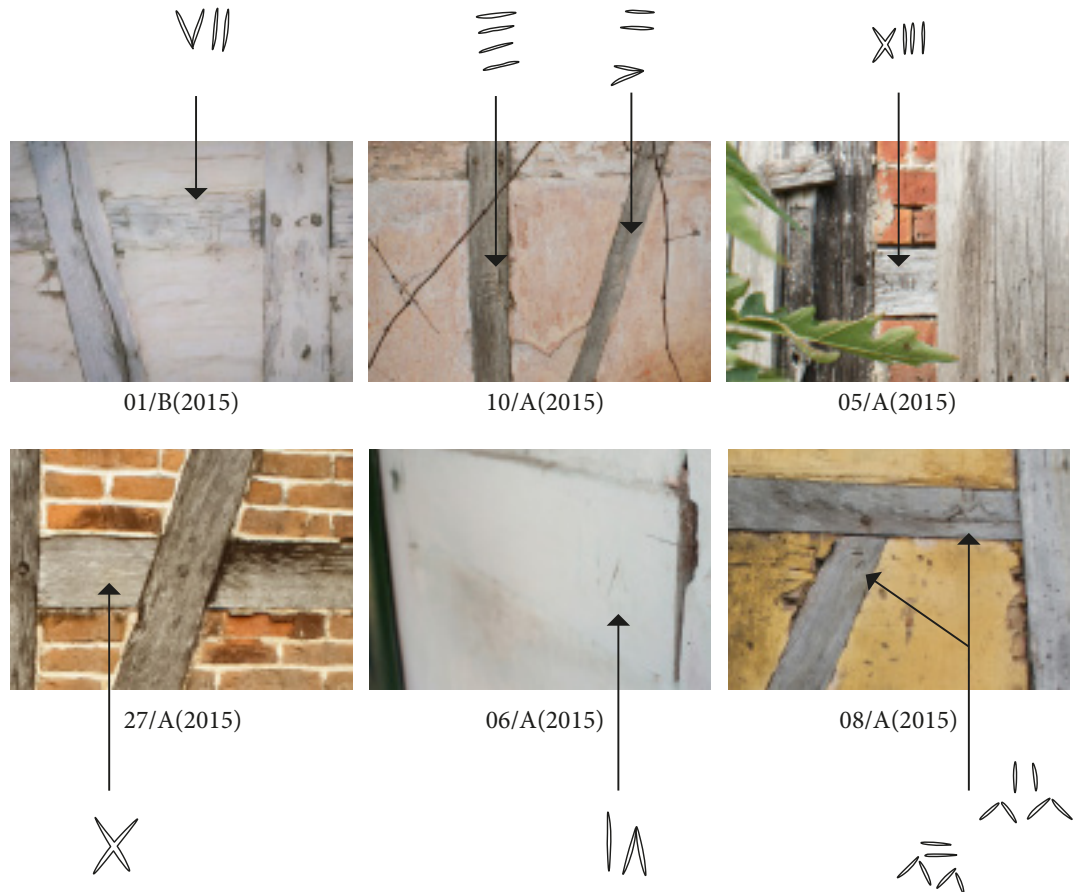
(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

Ryc. 162.

Oznaczenia ciesielskie w budynkach szkieletowych w dawnej Kolonii Santo Ângelo

(oprac. własne)

Zaobserwowano znaki kreskowe oraz znaki w postaci cyfr rzymskich.

nia konstrukcyjne z czasem upraszczano, a kolejne pokolenia budowniczych nie były już tak wierne pruskiemu systemowi konstrukcyjnemu jak poprzednie. Trudno z całą pewnością powiedzieć, czy modyfikacje wynikały z chęci eksperymentowania, dostępności nowych narzędzi czy braku dostępu do fachowej wiedzy. Możliwe, że po części każda z powyższych hipotez jest prawdziwa.

8.4. Formy i pokrycia dachów

Przystępując do analizy kształtu dachów budynków w *Kolonii Santo Ângelo* warto na chwilę zatrzymać się przy charakterystyce pokryć dachowych domów szkieletowych na Pomorzu Zachodnim. Z kwerendy terenowej przeprowadzonej w powiatach szczecińskim i drawskim w 2018 roku wynika, że przeważają tam budynki szeroko-frontowe z centralnie usytuowanym kominem. Szczegółowy opis wyników tej części badań opisano w rozdziale 4 *Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczej na Pomorze Zachodnie*. J. Arlet w pracy poświęconej budownictwu szkieletowemu Pomorza Zachodniego konstatuje: „Najczęściej ryglowe domy na Pomorzu Zachodnim przekrywają dachy dwuspadowe, rzadziej dwuspadowe z naczółkami” (Arlet 2004, s. 104).

W obszarze objętym kwerendą potwierdziło się, że najczęściej spotykanym typem był dach dwupołaciowy o nachyleniu połaci w granicach 40–47°. Proporcja wysokości dachu do wysokości ścian zawierała się w przedziale 1,2 : 1–1,9 : 1²⁴. Podobną analizę przeprowadzono na inwentaryzowanych obiektach z *Kolonii Santo Ângelo*. Wyniki przedstawiono w tabeli 7.

Kąt nachylenia dachów mieścił się w przedziale 31–41°, jednocześnie proporcja wysokości dachu do wysokości ścian okazała się mniejsza i wyniosła 0,7 : 1–0,9 : 1. Na rycinie 163 przedstawiono dane z obu części świata. Każdy z obiektów przyporządkowano stopniom nachylenia połaci dachu. Zaprezentowano również proporcje między wysokością dachu a wysokością kondygnacji. Tę drugą przyjęto jako stałą o wartości 1 i oznaczono okręgiem. Wartość odpowiadająca wysokości dachu jest reprezentowana przez koło wypełnione gradientem. Dzięki temu można prześledzić relacje we wszystkich omawianych budynkach. W tym układzie wyraźnie widać przeskok między budynkami pochodzącymi z obu obszarów. Pochylnie połaci dachów w kolonii są łagodniejsze i stanowią mniejszą część wysokości budynku niż ma to miejsce w przykładach z Pomorza. Wysokość pomorskich dachów jest znacznie większa w stosunku do ścian i są one bardziej strome. Występowanie podwyższonych dachów na Pomorzu M. Witek i C. Nowakowski tłumaczą następująco: „Wysoki dach dawał lepszą izolację termiczną. Obszerniejsze poddasze miało też większą wartość użytkową (niekiedy mieszkalną, a najczęściej składową)” (Nowakowski, Witek 2012, s. 49). Wartość magazynowa poddasza ma uzasadnienie w warunkach klimatycznych panujących na Pomorzu, gdzie okres żywienia zimowego zwierząt hodowlanych trwa przez 200 dni w roku. Do kwestii tej odnosi się również G. Weimer: „W Prusach siano było magazynowane na poddaszu. [...] Potrzeby konsumpcyjne dla siana tutaj [w Brazylii] są znacznie niższe i to tłumaczy, dlaczego przestrzenie magazynowe są dużo mniejsze” (Weimer 2005, s. 346).

Wysoki dach mógł być pozostałością po wcześniejszych formach chaty pomorskiej jeszcze bez komina. Jego pojawienie się miało niebagatelny wpływ na formę chałupy, jaka upowszechniła się na Pomorzu w XIX wieku. „Przepisy z 1752 roku nakazywały budowanie kominów. Wcześniej izba bez komina miała znaczną wysokość przekraczającą 4,0 m [...]. Wprowadzenie komina wydatnie zmniejszyło wysokość izb oraz przyczyniło się do wypierania wcześniejszych budynków wąskofrontowych przez szerokofrontowe” (Arlet 2004, s. 57). Tymczasem w subtropikalnej wersji chaty pomorskiej ponownie zrezygnowano z komina. Żaden z analizowanych budynków go nie miał. Niewysokie kominy pojawiają się jedynie jako struktury dostawione do ścian zewnętrznych, zwykle do ścian ceglanych przybudówek. Tylko w obiekcie 06/A(2015) odnotowano komin postawiony bezpośrednio przy ścianie szkieletowej – jest to komin współczesny, zbudowany z bloczków ceramicznych. W pozostałych przykładach wyraźnie chroniono drewnianą konstrukcję przed ryzykiem nadmiernego nagrzewania.

²⁴ Tabelę z wynikami badań dla poszczególnych obiektów z Pomorza Zachodniego zamieszczono w rozdziale 4 *Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczej na Pomorze Zachodnie*.

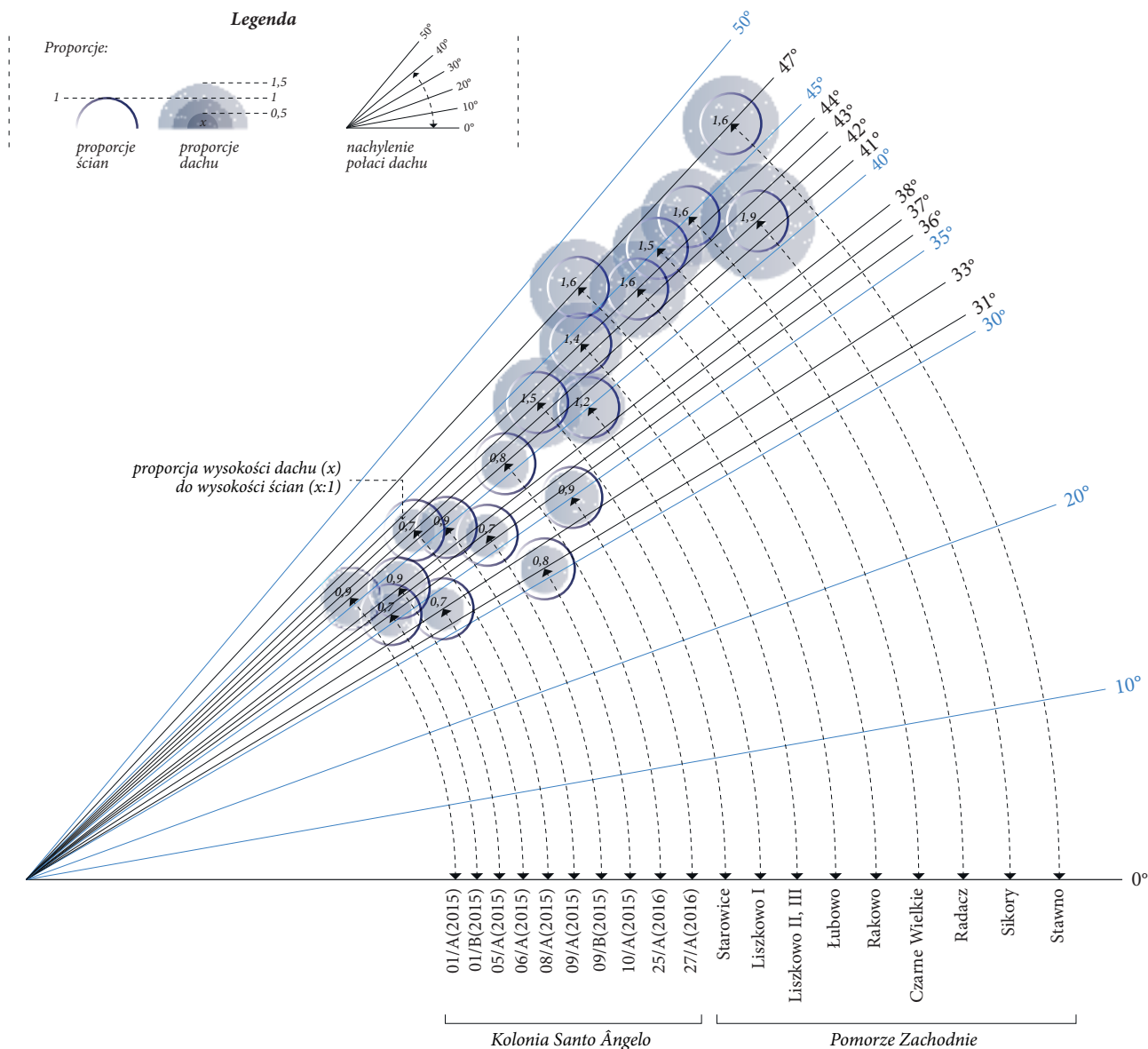

Tabela 7. Kąt nachylenia dachu oraz proporcja wysokości dachu do wysokości ścian

Obiekt	Kąt nachylenia połaci dachu [°]	Proporcja wysokości dachu do wysokości ścian
01/A(2015)	41	0,9 : 1
01/B(2015)	36	0,7 : 1
05/A(2015)	38	0,9 : 1
06/A(2015)	33	0,7 : 1
08/A(2015)	42	0,7 : 1
09/A(2015)	40	0,9 : 1
09/B(2015)	37	0,7 : 1
10/A(2015)	31	0,8 : 1
25/A(2016)	41	0,8 : 1
27/A(2016)	35	0,9 : 1

Na podstawie inwentaryzacji budynków w *Kolonii Santo Ângelo* wiadomo, że obecnie do pokrycia dachów obiektów szkieletowych używa się dachówki ceramicznej lub blachy falistej. Dawne zadaszania były wymieniane i nierzadko przebudowywane, na przykład w celu połączenia ich z nową częścią mieszkalną. Oryginalne pokrycia dachów się nie zachowały. Na stanowisku 09/A,B(2015) zaobserwowano pozostałości po drewnianych dachówkach wyposażonych w pojedyncze kołki. Zdaniem właściciela były one montowane naprzemiennie, na nakładkę. W żadnym z analizowanych obiektów nie odnotowano strzechy, jednak istnieją przesłanki wskazujące na to, że do poszyc dachów wykorzystywano liście palmowe. G. Weimer w swojej pracy relacjonuje rozmowę z jednym z mieszkańców odległej o 400 km od *Agudo* miejscowości *Três Forquilhas*, gdzie także znajdują się pruskie budynki szkieletowe: „Nasz informator potwierdził, że pierwotnie używano liści *urucany*²⁵ do pokrycia dachów. On sam, nawiasem mówiąc, do dnia dzisiejszego pozwala rosnać tym palmom, ponieważ »nigdy nie wiadomo co może się wydarzyć, mogą się jeszcze przydać«” (Weimer 2005, s. 302). W tych słowach Weimer dopatruje się oznak kultywowania tradycji i zwyczajów praktykowanych przez przodków jego rozmówcy. Użycie liści palmowych do przekrywania dachów było i nadal jest w Brazylii powszechnie stosowaną praktyką. Autorzy publikacji *Rodzime palmy rekomendowane do wykorzystania w budownictwie* wyliczają aż 72

²⁵ *Urucana, ouricana* lub *ouricana-mirim* to potoczne nazwy dla rośliny z rodziny arekowatych – *Geonoma pauciflora*.

gatunki palm, które mają zastosowanie nie tylko jako pokrycia dachów, ale również jako elementy konstrukcyjne. W stanie Rio Grande do Sul badacze wymieniają gatunki takie jak *jerivá* (*Syagrus romanzoffiana*) i *butiazeiro* (*Butia catarinenses*). Oba gatunki wykorzystuje się zarówno do przekrywania dachów, jak i konstruowania budynków. Gatunki stosowane jako materiał konstrukcyjny to: *pinheiro brasileiro* (*Araucaria angustifolia*), *areca bambu* (*Dyopsis lutescens* H.), *Bocaiueira* (*Acromia totai* Mart.) i *juçara* (*Euterpe edulis* Mart.) (Aguiar i in. 2016, s. 7–9). Intensywność występowania wymienionych gatunków roślin na badanym terenie jest bardzo duża. Można powiedzieć, że są to rośliny charakteryzujące pejzaż tego regionu (ryc. 164–165). Na podstawie dostępności materiałów można domniemywać, że rośliny te znalazły zastosowanie również w pokryciu dachów budynków szkieletowych w Kolonii Santo Angelo. Większość objętych inwentaryzacją dachów, jak wspomniano, ma formę dwuspa-

Ryc. 163.

Analiza porównawcza kątów nachylenia połaci dachów w kolonii i na Pomorzu Zachodnim; bilans proporcji wysokości dachów do wysokości ścian

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

dową. Ponadto zaobserwowano stanowiska z obiektami o innych formach dachów: 10/A(2015), 25/A,B(2016) i 26/A(2016). Są to dachy czterospadowe, nawiązujące do portugalskiej tradycji budowlanej charakteryzującej się łagodnym podwinięciem w obrębie okapu (*contrafeito*). W przypadku obiektu 25/A(2015) odnotowano niespotykaną dotąd geometrię łączącą dach kopertowy ze szczytem. Najwyraźniej jest to pozostałość po istniejącym tam wcześniej dachu dwuspadowym o funkcji magazynowej. Obiekt 10/A(2015) zyskał nową formę na skutek połączenia go z sąsiadującą, powstała w późniejszym okresie, częścią mieszkalną. W zasadzie wspomniane modyfikacje są skutkiem rozbudowy lub przeprowadzania niezbędnych zabiegów konserwacyjnych. G. Weimer również odnotowuje podobne przypadki łączenia tradycji pruskiej z portugalską: „W *Três Forquilhas* można zauważyć wyraźny wpływ portugalski na konstrukcję szkieletową, który wynikał z braku wykwalifikowanych w tej dziedzinie osób w grupie imigrantów. Poszukiwało się zatem odpowiedniej osoby poza grupą imigrantów, co skutkowało narzuceniem znanych tej osobie rozwiązań technicznych. Kolejne pokolenia kolonistów [...] próbowały powrócić do oryginalnych, pruskich form. Jako że niektóre umiejętności zostały zapomniane, zaczęto stosować formy hybrydowe” (Weimer 2005, s. 362).

Zmiany geometrii dachu następowały również na skutek rozszerzania planu funkcjonalnego o kolejne przybudówki i werandy. Szczególnie ten drugi element stał się bardzo powszechnie stosowany. Zaobserwowano go w pięciu analizowanych obiektach. Według V. Patzlaff Bosenbecker zadanie werandy to: „Ochrona otworów okien-

Ryc. 164.

Skupisko palm z gatunku arekowców romanzowych (*Syagrus romanzoffiana*) w dawnej Kolonii Santo Ângelo

(fot. E. Angoneze-Grela, 2016)

W Brazylii popularna nazwa tej palmy to *jerivá*.

Ryc. 165.

Krajobraz naturalny
dawnej Kolonii Santo
Ângelo

(fot. R. Angoneze Jr.,
2016)

Na pierwszym planie
araukaria.

nych i głównych drzwi wejściowych przed warunkami atmosferycznymi, łagodzenie wysokich temperatur, na które są narażeni mieszkańcy południa Brazylii” (Patzlaff Bosenbecker 2011, s. 171). Analiza zebranych materiałów dowodzi, że weranda nie tylko miała chronić przed gorącymi promieniami słońca, w przeciwnym razie nie byłoby konieczności rozbudowywania zadaszania od strony południowej, czyli strony o najmniejszej insolacji. Werandy zlokalizowane od południa odnotowano w kilku przypadkach (06/A(2015), 10/A(2015) i 25/A(2016)). Przyczyną stosowania dodatkowego zadaszania mogły być intensywne deszcze i wysoka wilgotność występująca w tym regionie. Obszar objęty badaniem znajduje się w klimacie subtropikalnym wilgotnym, w którym się nie wyróżnia pory suchej i deszczowej. Rozkład wielkości opadów jest równomierny i są one obfite przez cały rok (ok. 1800–2000 mm / rok) (Hoppe, Wolmann 2018, s. 133–148). Dla porównania roczna suma opadu atmosferycznego w środkowej części Pomorza, w okolicach Szczecinka, wynosi średnio 554–642 mm (E. Kalbarczyk, R. Kalbarczyk 2007, s. 59). Zakładając, że mieszkańcy kolonii swoje życie codzienne przenieśli na zewnątrz budynków – werandy mogły pełnić rolę wygodnego schronienia w czasie ulewnego deszczu. Niemniej przypuszcza się, że komfort mieszkańców nie był jedyną przyczyną stosowania zadasznień pomocniczych. Skutki braku tego typu

osłon widoczne są na elewacjach niektórych z analizowanych budynków, szczególnie w przypadku obiektów szkieletowych ze ścianami wypełnianymi gliną. Widoczne są tam ubytki i istotne uszkodzenia spowodowane brakiem dodatkowego przekrycia chroniącego przed wyflukiwaniem tego materiału z pól konstrukcji.

8.5. Fundamenty

Sposób osadzania w *Kolonii Santo Ângelo* budynków szkieletowych na fundamentach na pozór wydaje się bardzo zróżnicowany. W trakcie kwerendy terenowej spotkano się z wynoszeniem poziomu podłogi na wysokość 80–100 cm (06/A(2015) czy 25/A, B(2016)). W innym obiekcie belka podwalinowa spoczywała niemal bezpośrednio na ziemi (10/A(2015)). W obszarze kolonii zaobserwowano filary fundamentowe zbudowane z ociosanych bloków kamiennych lub ułożonych na sobie mniejszych odłamków skalnych. W innym miejscu „stopy” układano z cegieł albo wspierano drewnianymi okrągłakami. Niektóre z budynków zdawały się mieć pełne podmurówki, jednak przy dokładnych oględzinach można było dostrzec miejsca podparcia w postaci „stóp” i luźno wypełnionych przestrzeni pomiędzy (ryc. 166). W rzeczywistości cechą wspólną większości badanych obiektów było wynoszenie ich ponad poziom ziemi i pozostawianie wolnych przestrzeni pod budynkiem. Tylko jeden z inwentaryzowanych obiektów miał pełną podmurówkę kamienną. Był to obiekt o numerze 27/A(2016). Zupełnie inaczej praktykowano osadzanie budynków szkieletowych na Pomorzu: „Budynki ryglowe osadzano na kamiennych ławach fundamentowych, których górne partie – ponad poziomem gruntu – tworzyły podmurówkę, niwelującą ewentualne spadki czy nierówności terenu. Tylko w obiektach najstarszych i z reguły najbiedniejszych podwaliny układano bezpośrednio na ziemi, a kamienie podpierające umieszczano jedynie w narożnikach, pod skrajnymi słupami” (Nowakowski, Wittek 2012, s. 11). Budynki wynoszono ponad poziom gruntu, podobnie jak na Pomorzu, celem zapobiegania podmakaniu dolnych partii ścian. Nie ustalono jednoznacznej przyczyny pozostawiania wolnych przestrzeni pod budynkami w kolonialnych domach szkieletowych. Jedną z przyczyn mogła być oszczędność materiału, jednak ten argument stoi w sprzeczności ze względnie wysoką dostępnością kamienia odnotowaną na tym terenie. Bardziej przekonującym argumentem byłaby oszczędność czasu i łatwość wykonania fundamentów punktowych, zdecydowanie szybszych w realizacji w porównaniu z układaniem pełnej ławy fundamentowej. Filary w formie „stóp” skutecznie wyrównywały znaczne spadki terenu, co zaobserwowano w wielu badanych obiektach. G. Weimer, opisując jeden z pomorskich budynków szkieletowych z okolic *Santa Cruz do Sul* (ok. 100 km na wschód od *Agudo*), również zwraca uwagę na kamienne fundamenty: „Najwyraźniej intencjonalnie pozostawiono luki pomiędzy kamieniami – w celu zapewnienia odpowiedniej wentylacji” (Weimer 1983, s. 145). W istocie podniesienie budynku i pozostawienie wolnej przestrzeni nieprzesłoniętej

pełną podmurówką pozwalało na swobodny przepływ powietrza, a w konsekwencji chłodzenie pomieszczeń mieszkalnych. G. Weimer nie był jednak do końca przekonany o przyczynie tej osobliwej praktyki. Być może dlatego, że w swoich badaniach poświęconych technice ryglowej w Brazylii, pochodzącej z różnych części Prus (nie tylko z Pomorza), częściej opisywał budynki posadowione na pełnej podmurówce, a nawet podpiwniczone. Czy mogłoby to oznaczać, że wynoszenie budynków na „stopach” jest cechą charakterystyczną wyłącznie dla budynków pomorskich? Hipoteza ta nie została potwierdzona. Udowodnienie jej wymagałoby znacznego poszerzenia obszaru badań. Niemniej na podstawie tekstów źródłowych można dowiedzieć, że w innych pruskich koloniach, oddalonych setki kilometrów od *Agudo*, także praktykowano osadzanie budynków szkieletowych na filarach. Jednym z przykładów jest fragment książki dr. Wilhelma Lacmanna, opublikowanej w Berlinie w roku 1906. Autor relacjonował w niej wrażenia ze swojego pobytu w *Blumenau*, pruskiej kolonii w stanie *Santa Catarina*: „Koloniści nie mieszkają w ciasnych wsiach – każdy mieszka na swojej własnej działce. Mieszkają w domach parterowych, pośród zadbanej plantacji. Ściany mają zrobione z czerwonej cegły z brązowym szkieletem [...]. Drewniane domy są wynoszone do góry na kamiennych filarach, wyglądają, jak gdyby miały stopy. Rzadko domy te mają piwnice” (Kilian Kadletz, Marchetti, Schmidt-Gerlach 2019, s. 535).

Ryc. 166.

Przykładowe rozwiązania posadowienia budynków w Kolonii Santo Ângelo

(oprac. własne)

8.6. Materiały

W *Kolonii Santo Ângelo* materiałem powszechnie wykorzystywanym do układania fundamentów był piaskowiec. Złoże tej skały osadowej występuje w dużych ilościach w badanym obszarze. Właściwie można go znaleźć w rozmaitych formach, nie tylko jako „stopy” fundamentowe, ale również w postaci: stopni schodów (01/A(2015), 06/A(2015)), posadzki (27/A(2016)), pełnej podmurówki (27/A(2016)), słupów wspierających dach (14/A(2015), a nawet wypełnienia pól drewnianej konstrukcji

(14/A(2015), 15/A(2015) i 53/A(2016)) (ryc. 167). Takie nietypowe wykorzystanie kamienia stanowi jedynie niewielki procent wśród badanych obiektów. Mimo wszystko warto zwrócić uwagę na fakt jego użycia w roli, jaką zwykle pełni cegła lub glina. Trzy obiekty z wypełnieniem ścian blokami piaskowca znajdują się w północnej części gminy *Agudo*, w okolicach *Linha das Pedras* i *Cerro dos Prochnow*. Nieopodal, według lokalnych informacji, odbywa się wydobywanie tej skały osadowej. Przypuszcza się, że zastosowanie tego materiału jest tylko lokalną reinterpretacją pruskiej techniki szkieletowej. Okazuje się jednak, że wykorzystanie piaskowca do wypełnienia ścian drewnianej konstrukcji spotyka się również w innych miejscach w Brazylii. Potwierdzeniem tego są badania G. Weimera regionu *Santa Cruz do Sul*: „Przemierzając brzeg rzeki *Pardinho*, pod względem architektonicznym przyciągają uwagę domy w odcieniu różu wykonane z ciosanego piaskowca [...]. Domy w konstrukcji szkieletowej są rzadziej spotykane, ale ich ilość nie jest znikoma. Wśród nich spotkamy takie, których ściany wypełniono gliną zmieszaną ze słomą (*taipa*), cegłą suszoną (*adobe*), cegłą paloną i ciosanym piaskowcem” (Weimer 2005, s. 205). Praktyka ta jest dowodem na wykorzystanie lokalnych materiałów w procesie adaptacji techniki szkieletowej do nowego miejsca.

Materiałami znacznie częściej używanymi do wypełniania pól drewnianego szkieletu były, podobnie jak na Pomorzu, glina i cegła. Na Pomorzu: „Masę glinianą do wypełniania pól międzyryglowych uzyskiwano z gliny wymieszanej z piaskiem oraz elementami organicznymi (słomą, rzadziej sianem, wrzosem, igliwem) zapewniającymi większą spójność” (Nowakowski, Witek 2012, s. 34). W *Kolonii Santo Ângelo* wykorzystywano słomę pszenną lub ryżową. Do zaprawy glinianej dodawano także liście kokosowe, źdźbła traw i *taquarê*, czyli gatunek rodzimego, brazylijskiego bambusa (Weimer 1983, s. 137). W szkieletowych budynkach kolonialnych posługiwano się także cegłą surową (suszoną) i cegłą ceramiczną.

Wybranie odpowiedniego gatunku drewna do wykorzystania w konstrukcji szkieletowej jest ściśle związane z jego dostępnością. Materiał ten, jako że odpowiada za przenoszenie wszystkich obciążeń, musi charakteryzować się wysoką wytrzymałością. Na Pomorzu początkowo do wznoszenia domów wykorzystywano drewno dę-

Ryc. 167.

Przykłady wykorzystania piaskowca w budynkach szkieletowych w Kolonii Santo Ângelo

(oprac. własne)

14/A(2015)

15/A(2015)

53/A(2016)

14/A(2015)

01/A(2015)

06/A(2015)

06/A(2015)

08/A(2015)

bowe (Nowakowski, Witek 2012, s. 9). Po wprowadzeniu w 1779 roku przepisów ograniczających zużycie drewna „zamiast deficytowej i drogiej dębiny zaczęto stosować tańsze drewno sosnowe” (J. Arlet, P. Arlet 2015, s. 299). Obszar dawnej *Kolonii Santo Ângelo* znajduje się w strefie lasów liściastych sezonowych (*Floresta Estacional Decidual*), w pasie bujnego lasu atlantyckiego (*Mata Atlântica*). Las ten charakteryzuje się ogromną różnorodnością gatunków roślin. Wyróżnia się w nim aż 553 gatunki drzew i palm (Cassol i in. 2021, s. 1127). W takiej sytuacji można uznać, że dostępność surowca była bardzo duża. Kwestią zasadniczą stał się wybór odpowiedniego gatunku, nadającego się do wznoszenia budynków. Badania terenowe nie obejmowały analizy gatunków drewna wykorzystanego w inwentaryzowanych obiektach, niemniej wywiady przeprowadzone z właścicielami obiektów szkieletowych były istotne dla tego zagadnienia. Jeden z rozmówców wymienił następujące gatunki drzew: *angico* (*Parapiptadenia rigida*), *cedro* (*Acaiacá*, *Cedrela fissilis* – drzewo natywne w Brazylii) i *louro* (*Louro-Pardo*, *Cordia trichotoma*), inny zaś wskazał na *coqueiro* (*Cocos nucifera*) i *pinheiro* (*Araucaria angustifolia*). H. Jungblut Geissler w artykule poświęconym biodegradacji konstrukcji ryglowych w Brazylii wymienia kolejny gatunek, który często wykorzystywano w tego typu obiektach: *canela preta* (*Ocotea catharinensis* – drzewo natywne dla lasu atlantyckiego) (Jungblut Geissler 2021, s. 50052). A. Roos także przeprowadziła wywiady z mieszkańcami gminy *Agudo* i usłyszała, że: „Używano do budowy domów drewna takiego jak: *cedro*, *louro*, *pinheiro*, *grapia* [*Apuleia leiocarpa*] i *ipê* [*Tabebuia alba*, *Tabebuia pulcherrima*], ponieważ one mają większą wytrzymałość” (Roos 2013, s. 88).

8.7. Podsumowanie i wnioski – cechy petryfikowane i adaptowane

Na podstawie analizy 61 obiektów szkieletowych pochodzących z *Kolonii Santo Ângelo*, włączając w to szczegółowe inwentaryzacje 11 budynków, zdefiniowano typologię domu szkieletowego w tym regionie²⁶. Podróż badawcza na Pomorze Zachodnie, obejmująca miejsca pochodzenia XIX-wiecznych emigrantów, umożliwiła porównanie budynków znajdujących się na obu krańcach ścieżki emigracyjnej (tabela 8). Poszukiwano podobieństw i różnic w charakterystyce budynków wywodzących się z obu tak odległych zakątków świata, połączonych historią migrantów. Rezultatem tego zestawienia jest systematyka cech, które po przeniesieniu do nowego środowiska zachowały się lub uległy zmianie. Cechy, które przetrwały w nowych warunkach przyrodniczo-kulturowych, a następnie utrwaliły się w formie, w jakiej występowały przed emigracją, określono jako **cechy petryfikowane**. Wpływ na ich wystąpienie miały:

²⁶ Definicja znajduje się w rozdziale 6 *Analiza zasobów budownictwa szkieletowego w gminach Agudo i Paraíso do Sul* – podrozdział 6.6 *Podsumowanie*.

- a) **czynniki praktyczne [PR]**, takie jak charakterystyka materiałów (np. użycie kamienia w charakterze trwałego fundamentu, drewna jako lekkiego i wytrzymałego szkieletu budynku, gliny jako materiału łatwego do pozyskania etc.);
- b) **czynniki poznawcze [PO]**, czyli wiedza techniczna, którą migranci posiadali w momencie zasiedlania nowych terenów (np. wykorzystywanie znanych sobie sposobów wiązania drewna, oznaczeń ciesielskich etc.);
- c) **czynniki symboliczne (kulturowe) [S]** związane z odczuciami, zapamiętanym obrazem domu, jego kształtu, formy, proporcji (m.in. zachowanie podobnego układu funkcjonalnego z centralnie usytuowaną sienią, umieszczanie głównych wejść do budynku na szerokich elewacjach, szalowanie szczytów, bielenie elewacji etc.).

Cechy zmodyfikowane i przystosowane do trwale zmienionych warunków to **cechy adaptowane**. Warto zaznaczyć, że zauważono zależność między procesem adaptacji a upływem czasu. Budynki, które powstawały później, przedstawiały wyraźniejsze modyfikacje. Wyróżniono następujące czynniki wpływające na wystąpienie zmian:

- a) **czynniki przyrodnicze [PRZ]**, w tym klimat, ukształtowanie terenu i dostęp do surowców (wysokie temperatury przyczyniły się do wyodrębnienia niezależnej kuchni; obfite deszcze i górzysty teren spowodowały pojawienie się werandy i „stóp” fundamentowych; dostępność piaskowca i występowanie egzotycznych gatunków drzew spowodowały ich wykorzystanie w konstrukcji budynków, do wypełniania ścian oraz pokrycia dachów);
- b) **czynniki organizacyjne [O]**, w tym organizacja terytorialna kolonii, rozplanowanie zagród i organizacja czasu mieszkańców, na przykład znacznie większe powierzchnie kolonialnych działek; ograniczony czas spędzany wewnątrz budynków (organizacja zagród nie była już zależna od układu wsi; życie codzienne przeniesione na zewnątrz przyczyniło się do zmiany funkcji pomieszczeń użytkowych, które przejęły głównie rolę sypialną, a to wpłynęło na zmniejszenie powierzchni budynków mieszkalnych);
- c) **czynniki wsteczno-poznawcze (czasowe) [CZ]**, oznaczające stopniowe, w miarę upływu czasu, ograniczanie dostępu do wiedzy, w skutek czego następowało upraszczanie konstrukcji lub zanik elementów tradycyjnej techniki ryglowej (całkowity zanik rygli w młodszych budynkach w kolonii, upraszczanie połączeń ciesielskich);
- d) **czynniki innokulturowe [IN]**, czyli współistnienie innych wzorców kulturowych na tym samym terenie (np. łączenie budynków szkieletowych z czterospadowym dachem lub rozbudowywanie zagrody o budynki o charakterze portugalskim).

Wymienionym czynnikom nadano oznaczenia literowe, a następnie umieszczono w tabeli 8. Przyporządkowano je cechom odnoszącym się do budynków kolonialnych (wyłącznie w kolumnach: „Cechy petryfikowane – podobieństwa”, „Cechy adaptowane – różnice – *Kolonia Santo Ângelo*” i „Obserwacje”). Zgodnie z przedstawionym

Tabela 8. Porównanie typologii domów ryglowych z Pomorza Zachodniego i Kolonii Santo Angelo

Kategoria	Cechy adaptowane (różnice)		Obserwacje	
	Pomorze Zachodnie	Kolonia Santo Angelo		
Cechy petryfikowane (podobieństwa)				
Lokalizacja, organizacja zagród	<ul style="list-style-type: none"> • budynek mieszkalny oddzielony od budynków gospodarskich [S] 	<ul style="list-style-type: none"> • budynek mieszkalny oddalony od drogi [OI] 	-	
Układ funkcjonalny budynku mieszkalnego	<ul style="list-style-type: none"> • układ szerokofrontowy [S] • osiowo usytuowana sień [S] • wejścia w osi na obu szerokich elewacjach [S] 	<ul style="list-style-type: none"> • kuchnia w oddzielnym budynku • brak paleniska i komina lub komin dobudowany od zewnątrz [PRZ] • uproszczony układ funkcjonalny [OI] 	-	
Kubatura budynku mieszkalnego	<ul style="list-style-type: none"> • większa kubatura 	<ul style="list-style-type: none"> • mniejsza kubatura [OI] 	-	
Konstrukcja szkieletowa	<ul style="list-style-type: none"> • połączenia ciesielskie: na czop, na nakładce, na zamek francuski [PO] • oznaczenia ciesielskie kreskowe lub w postaci cyfr rzymskich [PO] 	<ul style="list-style-type: none"> • rygle zawsze występują najczęściej dwa poziomy rygły na jedną kondygnację • słupy rozstawione gęsto • w szczycie budynku może pojawić się ozdoby detal konstrukcji • zastrzały wpuszczane w podwalinę i oczep 	<ul style="list-style-type: none"> • w kolonii odnotowano bardzo nieliczne przypadki występowania dwóch poziomów rygli 	
Formy i pokrycia dachów	<ul style="list-style-type: none"> • dach dwuspadowy [PO], [S] • szczyty bardzo często osłonięte szalowaniem [PR], [S] • obecnie pokrycie dachówka ceramiczną [PR] 	<ul style="list-style-type: none"> • wysoki dach o proporcji 1,2 : 1-1,91 : 1 względem ścian • kat nachylenia połaci dachu od 40° do 47° • dawniej pokryty gontem lub strzechą • wysokie użytkowe poddasze o funkcji magazynowej 	<ul style="list-style-type: none"> • niższy dach nieprzekraczający proporcji 1 : 1 (0,7 : 1-0,9 : 1) względem ścian [PRZ] • kat nachylenia połaci dachu od 31° do 41° [PRZ] • dawniej pokryty dachówką drewniana lub liśćmi palmowymi [PRZ] • niewielkie poddasze, często nieużytkowe [PRZ] 	<ul style="list-style-type: none"> • w kolonii pojawił się dach czterospadowy (16% z badanych obiektów), co wskazuje na wpływ kultury portugalskiej [IN]

Cechy adaptowane (różnice)

Kategoria	Cechy petryfikowane (podobieństwa)	Pomorze Zachodnie	Kolonia Santo Angelo	Obserwacje
Weranda	-	<ul style="list-style-type: none"> nie występuje w budynkach zajętych przez przesiedleńców odnotowano praktykę dostawiania drewnianych ganków, często od strony podwórza 	<ul style="list-style-type: none"> występuje bardzo często (74%), zazwyczaj na szerszym boku, przy wejściu lub wokół całego budynku [PRZ], [O] 	
Fundamenty	-	<ul style="list-style-type: none"> kamienne ławy fundamentowe górna partia fundamentów (ponad poziom gruntu) tworzy pełną podmurówkę poziom podłogi wyniesiony na wysokość jednego lub dwóch stopni schodów 	<ul style="list-style-type: none"> bardzo często (68%) konstrukcja opiera się na kamiennych, ceglanych lub drewnianych podporach (tzw. stopach) [PRZ] przestrzenie między „stopami” umożliwiają pozostawienie wolnej przestrzeni pod budynkiem [PRZ] poziom podłogi często wyniesiony na wysokość większą niż 50 cm [PRZ] 	<ul style="list-style-type: none"> w kolonii również odnotowano przypadki posadowienia na pełnej podmurówce (30%)
Materiały	<ul style="list-style-type: none"> materiał konstrukcyjny – drewno [PR], [PO] materiał wypełniający pola konstrukcji: glina lub cegła palona [PR], [PO] materiał fundamentu – kamień [PR], [PO] bielone lub ceglane wypełnienia pól konstrukcji [S] 	<ul style="list-style-type: none"> materiał konstrukcyjny dębina lub drewno sosnowe w badanym obszarze nierzadko praktykuje się tynkowanie całych elewacji i ukrywanie drewnianej konstrukcji fundamenty z kamienia polnego; w późniejszych budynkach stosowano ceglane zwieńczenia podmurówki 	<ul style="list-style-type: none"> materiał konstrukcyjny: angico, cedro, canela preta, grapia ipé [PRZ] materiał wypełniający pola konstrukcji: glina, cegła palona, cegła suszona i piaskowiec [PRZ] fundamenty z piaskowca [PRZ] 	<ul style="list-style-type: none"> w kolonii piaskowiec jest materiałem dostępnym lokalnie zarówno na Pomorzu Zachodnim, jak i w kolonii odnotowano przypadki zamalowywania elewacji w taki sposób, że drewniany szkielet staje się niewidoczny

Objaśnienia: **cechy petryfikowane**: czynniki [PR] – praktyczne; [PO] – poznawcze; [S] – symboliczne (kulturowe); **cechy adaptowane**: czynniki [PRZ] – przyrodnicze; [O] – organizacyjne; [CZ] – wsteczno-poznawcze (czasowe); [IN] – immokulturowe.

wyżej podziałem najczęściej powtarzającym się czynnikiem generującym modyfikacje okazał się czynnik **przyrodniczy**. Wniosek ten nie jest zaskoczeniem, ponieważ różnica dotycząca warunków klimatycznych jest oczywista. Interesujące jest to, że najmniejszy wpływ na zmiany odnotowano w przypadku czynników **innokulturowych**, w przeciwieństwie do czynników **symbolicznych (kulturowych)** mających największy wpływ na zachowywanie i utrwalanie tradycyjnych wzorców. Oznacza to, że tożsamość zbiorowa migrantów, wyrażana językiem architektury, miała istotne znaczenie w pierwszych dekadach rozwoju osadnictwa w *Kolonii Santo Ângelo*. Choć odznaczała się ona względną izolacją, a akcja osiedleńcza od samego początku miała charakter pruski, to jednak współlistnienie i wpływ innych kultur były nieuniknione. Wspomnijmy choćby portugalskich kolonizatorów, którzy zajmowali te tereny jeszcze przed pojawieniem się pierwszych pomorskich imigrantów. Ponadto pruscy osadnicy zapewne mieli kontakt z kulturą imigrantów włoskich²⁷ tworzących kolonię *Dona Francisca*, zlokalizowaną po drugiej stronie rzeki *Jacuí* (Werlang 1995, s. 46). Pomorzanie niewątpliwie musieli odczuwać potrzebę stworzenia nowej tożsamości miejsca. Ponieważ zastany krajobraz znacząco odróżniał się od tego pozostawionego daleko za oceanem, to właśnie architektura stała się dla nich wyrazem wspomnień, poczucia swojskości i bezpieczeństwa. Ich domy i zagrody mogły być namiastką małej ojczyzny – otoczenia, z którym byliby emocjonalnie związani.

Pomorski historyk i nauczyciel Willy Weyer, mieszkający i działający w Łubowie, na początku XX wieku utrzymywał kontakt z jednym z mieszkańców *Paraíso do Sul* – Carlosem A. Lüdtkę. Zdaniem W. Werlanga obaj mieli okazję do wzajemnych wizyt na Pomorzu i w *Kolonii Santo Ângelo*. Podobno mieszkańcy Łubowa nazywali wówczas kolonię „Nowym Łubowem” (*Nova Lubow*) (Werlang 1995, s. 28), co świadczy o porozumieniu między osadami. Niestety powojenne losy państw Europy Środkowej i akcje przesiedleńcze między innymi na Pomorzu Zachodnim wpłynęły negatywnie na to porozumienie. Przeprowadzenie badań skłoniło do refleksji na temat dziedzictwa, jakim jest architektura szkieletowa Pomorzan, która przetrwała po obu stronach ścieżki migracyjnej.

Autorka rozprawy ma nadzieję, że architektura szkieletowa będzie pretekstem do odbudowania przyjaznej relacji między jej dzisiejszymi spadkobiercami. Płaszczyzną porozumienia winna być świadomość i pamięć historyczna obu podmiotów, a budynki szkieletowe rozpoznawalnym dla nich znakiem tożsamości grupowej. Zatem, czy architektura pomorskich migrantów spełniła i nadal pełni rolę nośnika tożsamości wśród obecnych mieszkańców *Kolonii Santo Ângelo*? Przywołane zagadnienie rozwinęto w kolejnym rozdziale dysertacji.

²⁷ Pierwsi imigranci włoscy przybyli w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku z regionu *Wenecji Euganejskiej* – okolic *Wenecji* i *Treviso*.

Rozdział 9

Tożsamość wyrażana architekturą. Znaczenie architektury w określaniu i zachowywaniu identyfikacji zbiorowej migrantów

9.1. Architektura jako forma tożsamości zbiorowej; 9.2. Kwestionariusz wywiadu – wyniki badań; 9.3. Wnioski

9.1. Architektura jako forma tożsamości zbiorowej

Ponad 170 lat temu pierwsi Pomorzanie pojawili się w Ameryce Południowej na terenach przeznaczonych pod zasiedlenie *Kolonii Santo Ângelo*. Tytaniczna praca i wytrwałość pionierów w procesie osadniczym, kontynuowana przez kolejne pokolenia, dały zaczątki społeczności *Pomeranos*, która do dnia dzisiejszego przetrwała w brazylijskim interiorze. Pomorzanie stworzyli tam wspólnotę ludzi pielęgnujących własny język, tradycje i zwyczaje. Zachowanie tożsamości grupowej na obczyźnie przez tak długi czas, zwłaszcza w dobie globalizacji, zasługuje na uznanie i podziw. Jednocześnie przywodzi na myśl pytanie o to, co sprawiło, że kultura dawnych Pomorzan pochodzących z dzisiejszych terenów drawsko-szczecineckich przetrwała w tym odległym zakątku świata. Czy jednym z elementów zbiorowej identyfikacji migrantów mogła być ich kultura materialna, w tym tradycyjna technika budowlana? Aby odpowiedzieć na to pytanie, w pierwszej kolejności warto prześledzić różne spojrzenia na zagadnienie **tożsamości zbiorowej**. B. Krauz-Mozer w publikacji *Tożsamość – czy to tylko suma spotkań i opowieści?* przedstawia różne koncepcje naukowe, w których podejmuje się próbę opisanego zjawiska tożsamości zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej. Jej zdaniem ten zagadkowy termin sprawia trudność badaczom, a kwestia samoświadomości grupowej nadal pozostaje nierozstrzygnięta. „Zmagamy się z Hamletowskim pytaniem »być albo nie być?« – ale kim? Na te kłopotliwe pytania istnieje tyle odpowiedzi, ile koncepcji tego, co niejasno nazywamy tożsamością zbiorową, tożsamością grupy” (Krauz-Mozer 2017, s. 19). Choć zagadnienie tożsamości sięga czasów Arystotelesa, to termin „tożsamość” w analizie badań społecznych pojawił się dopiero w latach 60. XX wieku (Kubera 2013, s. 98). Z. Bauman tłumaczy, że tożsamość jest pytaniem, które nieustannie i wciąż na nowo trzeba zadawać (Bauman 2003, s. 18–19). Jednostki i grupy nieuchronnie ulegają zmianom, jednak przy tej zmienności zachowują pewne cechy stałe, które decydują o tym kim są, jak postrzegają siebie i jak są postrzegane przez

innych. Słowo „tożsamość” może być rozumiane jako jedność i niepowtarzalność (wyróżnianie się na tle innych) lub identyczność, „takożsamość” (poczucie ciągłości swojego istnienia). Definicja tego słowa według *Encyklopedii PWN* obejmuje również tożsamość społeczną polegającą na samozaliczeniu się jednostki do określonej grupy społecznej oraz uświadamianiu sobie odmienności tej grupy od wszystkich innych grup tego rodzaju [30].

M. Pokrzyńska uważa, że: „Wspólnota społeczna jest zbiorowo wytwarzanym zjawiskiem, odpowiada na uniwersalną potrzebę poczucia zakorzenienia, swojskości, bliskości, bezpieczeństwa i istotności” (Pokrzyńska 2019, s. 152). Z kolei J. Kubera zauważa, że kształtowanie się identyfikacji zbiorowej następuje szczególnie w konfrontacji z odmienną, dominującą kulturą, która wyostreza samorefleksję jednostek w grupie: „Społecznie wyznaczone granice pozwalają podmiotowi na wpływanie na swe identyfikacje [...] i na akcentowanie własnych różnic. Przykładowo, dla grup etnicznych funkcjonujących w obrębie większych społeczeństw, to właśnie odmiennność, wyodrębnienie na zasadzie kontrastu, a nie podobieństwo zauważane podczas bezpośrednich kontaktów z członkami własnej wspólnoty, prowokuje myślenie o sobie w kategoriach etnicznych” (Kubera 2013, s. 105). Przywołana refleksja koresponduje z przykładem pomorskich imigrantów z *Kolonii Santo Ângelo*, którzy wzmacniali swoją etniczną odrębność w konfrontacji z przedstawicielami innych kultur mieszkających na tym samym terenie. Należy zauważyć, że to akcentowanie swojej odmienności następowało w czasie. W miarę upływu lat kolejne pokolenia *Pomeranos* – siłą rzeczy – poszerzały kontakty z ludźmi z innych kręgów kulturowych, a wcześniej odczuwana „obcość” stawała się nieco bardziej „swojska”. W takim przypadku funkcję mobilizującą do pielęgnowania własnej tożsamości etnicznej musiała przejąć pamięć. Zarówno pamięć jednostki, jak i **pamięć grupowa**.

Zdaniem G. Gliwki: „Jako pamięć zbiorową rozumie się zarówno pamięć członków danej zbiorowości o jej dziejach, jak i pamięć pokoleniową, czyli pamięć danego pokolenia o znaczących wydarzeniach mających miejsce w ciągu ich życia”. Autorka artykułu tłumaczy, że pamięć zbiorowa w wymiarze tożsamościowym wymaga symboli, które dostarczają znaków identyfikacyjnych, pomagających odróżnić swoich od obcych. Nośnikami pamięci zbiorowej mogą być na przykład pomnik, cmentarz czy tablica pamiątkowa. Poza tym przeszłość odzwierciedla się praktycznie w każdym przedmiocie i zjawisku, które trwa do dziś (Gliwka 2019, s. 15–20). Podążając za tą myślą, można uznać, że skoro każdy wytwór kultury jest nośnikiem informacji o przeszłości, to tym bardziej architektura, należąca do względnie trwałych pamiątek cywilizacji, musiała mieć wpływ na pamięć zbiorową migrantów. Podobną refleksją dzieli się K. Kwiatkowski, przyznając, że: „Architektura jest nośnikiem pamięci społecznej” (Kwiatkowski 2011, s. 219). Identyfikacja zbiorowa wytworzona i skupiona wokół symboli pełni różne funkcje w społeczeństwie, między innymi wpływa na styl życia, zachowania społeczne, wzmacnia więzi międzypokoleniowe czy legitymizuje instytucje. M. Pokrzyńska zwraca również uwagę na funkcję egzystencjalną, jaką niosą z sobą nośniki pamięci: „Dziedzictwo kulturowe [...] pomaga przetrwać grupie

sytuację kryzysową. Dostarcza symboli tożsamości grupowej, umacnia identyfikację grupową” (Pokrzyńska 2019, s. 155). Doświadczenie emigracji oraz niełatwe, wręcz dramatyczne początki procesu osadniczego w *Kolonii Santo Ângelo* odegrały rolę sytuacji kryzysowej. Niewykluczone, że trauma pierwszych pokoleń imigrantów wzmogła koncentrację wokół symboli wyrażających ich etniczną tożsamość. Jednym z nich była niewątpliwie architektura wzniesiona w tradycyjnej technice ryglowej. M. Włodarczyk zauważa jednak, że wartość symboliczna wiąże się ze świadomością odbiorców: „Tożsamość obiektu architektonicznego może być rozumiana jako możliwość identyfikowania i rozpoznania tego obiektu przez odbiorcę” (Włodarczyk 2011, s. 463). O ile wśród pierwszych pokoleń imigrantów – pamiętających jeszcze obraz wsi zachodniopomorskiej – odczytanie symboliki domów szkieletowych było oczywiste, o tyle kolejne pokolenia musiały polegać na przekazywanej im przez przodków pamięci grupowej. Jednak pamięć może być zawodna, a przekazywane fakty zniekształcone. Podobnie język architektury z czasem mógł ulec zmianom, uproszczeniom czy adaptacjom. Zdaniem M. Włodarczyka: „Język architektury [...] jest to język stylistyczny z właściwymi dla danej kultury czy narodu odrębnościami i regionalizmami [...]. Tak jak w języku mówionym mamy jego różne rodzaje i zmienia się on w czasie, ewoluując” (Włodarczyk 2011, s. 464).

W naukach społecznych występuje jeszcze jeden termin, który w kontekście migracji wydaje się szczególnie istotny – **tożsamość miejsca**. M. Szczepański i A. Śliz zauważają, że: „W socjologii tradycyjne rozumienie tożsamości eksponuje trwałe więzi międzyludzkie oraz przywiązanie do konkretnego miejsca” (Szczepański, Śliz 2019, s. 177). Przywiązanie jednostki i grupy realizuje się wobec wyraźnie zdefiniowanego terytorium, regionu, małej ojczyzny. Na charakterystykę regionu składają się aspekty zarówno społeczne (niematerialne), jak i fizyczne (materialne). Do pierwszej grupy możemy zaliczyć poczucie wspólnotowej odrębności, tradycje i zwyczaje praktykowane w regionie, świadomość dziedzictwa kulturowego czy wspólny język. Aspekty materialne to między innymi: krajobraz i topografia, tradycyjne formy budownictwa, układ ulic i zagród, miejsca pamięci, miejsca kultu, pomniki i cmentarze. Tożsamość regionalną przyjęło się rozpatrywać w dziesięciu perspektywach. M. Szczepański i A. Śliz wymieniają perspektywę psychologiczną, socjologiczną, ekonomiczną, polityczną, historyczną, antropologiczno-etnograficzną, geograficzną, urbanistyczno-architektoniczną, światopoglądową i ekologiczną. Autorzy przywołanej publikacji rozwijają znaczenie każdej z perspektyw. W kontekście omawianego tematu warto wymienić kilka z nich:

- ad. perspektywy antropologiczno-etnograficznej: „Istotnym wyznacznikiem identyfikacji regionalnej (lokalnej) jest świadomość dziedzictwa kulturowego, rozumienie i odczytywanie znaczeń kultury materialnej i symbolicznej”;
- ad. perspektywy geograficznej: „Przypisanie do terytorium, a dokładniej do »miejsca« i »przestrzeni« [...]. Symbolem miejsca jest dom, zwłaszcza dom rodzinny”;
- ad. perspektywy urbanistyczno-architektonicznej: „Jest to istnienie pewnych szczególnych dla obszaru – układu lokalnego, regionu – form budownictwa, układu

planistycznego. Mowa jest przede wszystkim o tradycyjnych i ludowych formach budownictwa” (Szczepański, Śliz 2018, s. 131–134).

Z literatury przedmiotu wyraźnie wynika, że zarówno krajobraz, jak i architektura mają istotny wpływ na formowanie się tożsamości miejsca. Pomorzanie podejmując decyzję o emigracji, pozostawili za sobą wszystko to, co było dla nich regionalnym uniwersum. Subtropikalny i górzysty pejzaż kolonii w niczym nie przypominał zapamiętanego krajobrazu pomorskiej wsi. Imigranci zostali zmuszeni do zbudowania nowej tożsamości miejsca w obcym, nieoswojonym otoczeniu. Architektura stała się dla nich jedną z istotnych form wyrażania własnej tożsamości. I choć wykorzystanie znanych im wzorców przestrzennych i budowlanych wydaje się logicznym następstwem wydarzeń, to przekazywanie ich w formie tradycji kolejnym pokoleniom nie było już tak oczywiste.

B. Krauz-Mozer zauważa: „W naukach społecznych utożsamiać się, dokonać identyfikacji siebie [...] oznacza także pytanie o to, jakiej historii jestem dziełem” (Krauz-Mozer 2017, s. 16). Pamięć o bohaterskich pionierach *Kolonii Santo Ângelo* na stałe zapisała się w tożsamości regionu. Dowodem na to jest wciąż żywy **język** Pomorzan, którym mieszkańcy regionu posługują się nadal w codziennych sytuacjach. Język przodków jest z pewnością jednym z silniejszych czynników konsolidujących tę grupę etniczną. W początkach XX wieku pojawiły się poważne przeciwności w pielęgnowaniu kultury i tożsamości etnicznej imigrantów. Przyczyną była kampania nacjonalizacyjna prezydenta Getúlio Vargasa i wydanie przez niego w 1938 roku dekretu ograniczającego możliwość posługiwania się językami obcymi na terenie Brazylii (Fiepke, Sturza 2017, s. 122). Władze reżimu *Estado Novo*²⁸ obawiały się o to, że język i kultura imigrantów mogą stanowić zagrożenie dla integralności państwa. Dążyły do jak najszybszej asymilacji ludności napływowej. „Działalność kolonizacyjno-osadnicza różnych towarzystw [...] budziła niezadowolenie władz brazylijskich, które w tym czasie zainicjowały politykę integracji różnych etni imigranckich ze społeczeństwem brazylijskim. Krytykowano demonstracyjne przejawy odrębności kulturowej imigrantów i ich potomków” (Mazurek 2020, s. 205). Dekrety nacjonalizacyjne skierowane były głównie przeciw diasporze niemieckiej i włoskiej. Zakaz używania języka imigrantów obowiązywał w przestrzeni publicznej i szkolnictwie, jednak nie sposób było kontrolować posługiwania się nim w przestrzeni prywatnej. Tym samym dialekt pomorski miał szansę – w zaciszach domów – przetrwać okres dławienia wszelkich przejawów odrębności etnicznych w Brazylii. W przywołanym kontekście nasuwa się pytanie o to, czy odrębność kulturowa wyrażana językiem architektury stała się również obiektem represji ze strony władz? Czy kultywowanie tradycyjnej techniki ryglowej, kojarzonej z narodowością niemiecką, było odczytywane jako „zagrożenie dla integralności państwa”? W jaki sposób ówczesne nastroje społeczne mogłyby odcisnąć piętno na tradycyjnych wzorcach budowlanych? Chociaż zagadnienie to nie było przedmio-

²⁸ *Estado Novo* – reżim dyktatorski wprowadzony w Brazylii przez Getúlio Vargasa (1937–1945).

tem badania, to mimowolnie nasunęły się refleksje związane z obserwacjami *in situ* – zarówno w Brazylii, jak i na Pomorzu Zachodnim. Polscy powojenni przesiedleńcy żywili niechęć do architektury kojarzonej z kulturą niemiecką²⁹. W Brazylii – poszukującej w okresie kampanii nacjonalizacyjnej własnej tożsamości – ten symbol pruskich imigrantów mógł zostać uznany za niepożądany. W tym miejscu warto wspomnieć czterospadowe dachy zaobserwowane w *Kolonii Santo Ângelo* lub elewacje pokryte farbą, maskujące pruski charakter domów. Większość budynków szkieletowych, którym udało się przetrwać do dnia dzisiejszego, znajduje się poza miastem, w miejscach niedostępnych lub niewidocznych z drogi. Być może akcja nacjonalizacyjna nie była bezpośrednią przyczyną rezygnacji z trudnej w budowie i utrzymaniu konstrukcji szkieletowej, jednak mogła być jednym z czynników, które do tego doprowadziły.

Kontynuując tę myśl, przywołano pewną sytuację opisaną przez R. Machado, dotyczącą innego brazylijskiego miasta o niemieckich korzeniach. *Blumenau* w stanie *Santa Catarina* to ośrodek miejski, którego skala jest znacznie większa niż *Agudo*, jednak jego przykład dobrze obrazuje zmieniające się nastroje społeczne wokół wątku architektury szkieletowej w Brazylii. Osadę w 1850 roku założyli imigranci pochodzący z różnych części Prus [31]. W dokumentach odszukanych w Archiwum Państwowym w Koszalinie odnaleziono informację o tym, że *Blumenau* było jednym z docelowych miejsc emigracji ludności z obszaru rejencji koszalińskiej. Stąd wniosek, że również Pomorzanie brali udział w formowaniu się tej kolonii. R. Machado wspomina lata 30. XX wieku – czas dyktatury Getúlio Vargasa jako okres, w którym region *Blumenau* uważano za podejrzany, przez wzgląd na silną niemiecką tożsamość imigrantów i zagrożenie separatyzmem. W centralnej części miasta budynkom nadawano formy modernistyczne, a „[...] budynki, które nadal nosiły ślady kolonialnego pochodzenia, zaczęły być postrzegane jako problematyczne, właśnie ze względu na ich związek z Niemcami” (Machado 2021, s. 337). Prześladowania kultury niemieckiej trwały tam nawet po zakończeniu kampanii nacjonalizacyjnej. Autor wskazuje na artykuł opublikowany w brazylijskiej prasie w roku 1949, gdzie napisano: „*Vale do Itajaí* [region, w którym znajduje się *Blumenau*] nadal stwarza zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego” (Machado 2021, s. 345). Dopiero w latach 70. XX wieku rozpoczęto prace nad kompleksową inwestycją w odbudowę niemieckiej tożsamości miasta. Ważną częścią tego procesu, który miał przyciągnąć przedsiębiorców i turystów, była inwestycja w architekturę. W mieście na nowo odkryto potencjał niemieckiej odrębności. „Ta modernistyczna architektura, która znajdowała się w centrum miasta, stopniowo zaczęła być zastępowana przez fałszywą konstrukcję ryglową” (Machado 2021, s. 338). Autor publikacji nazywa konstrukcję „fałszywą”, ponieważ w gruncie rzeczy były to budynki, których elewacje jedynie pozorowały wykorzystanie szkieletowej techniki ryglowej (ryc. 168–170). W literaturze przedmiotu można nawet spotkać takie określenia jak: *neoenxaimel* lub *enxaimeloso* („neoryglowy” lub „w stylu ryglowym”) (Sousa

²⁹ Więcej informacji na ten temat znajduje się w Rozdziale 4. *Eksploracja terenowa – raport z podróży badawczej na Pomorze Zachodnie*.

Castro 2019, s. 142). Wygląda na to, że za przyczyną akcji nacjonalizacyjnych autentyczna konstrukcja szkieletowa popadła w zapomnienie. Widać to nie tylko w braku technicznej wiedzy na jej temat i popularności środków zastępczych. Potwierdzeniem mogą być również słowa jednego z dziennikarzy miasta *Brusque*, sąsiadującego z *Blumenau*, na temat nowo projektowanych budynków w tym mieście: „Nie uważam za dobry pomysł tego, że wszystkie budynki są w stylu ryglowym. W ogóle nie ma takiej potrzeby. Chociaż patrząc z perspektywy turystów, którzy uwielbiają takie egzotyczne bzdury [...]” (Sousa Castro 2019, s. 146). Słowa Wilsona Silvy opublikowane na łamach czasopisma „O Município” świadczą o tym, że w latach 80. XX wieku autentyczna technika ryglowa była mało znana opinii publicznej, a nawet uważana za egzotyczną. Sytuacją odzwierciedlającą ten stan rzeczy była głośna wizyta w *Blumenau* światowej sławy architekta krajobrazu i malarza Roberta Burle Marxa. W jednym z wywiadów artysta w ostrych słowach skrytykował nieudolne próby imitacji konstrukcji szkieletowej: „Falszywa konstrukcja ryglowa jest po prostu przeinaczeniem, pozorem, zwykłą scenografią [...] nie ma tych samych cech, co wielkie dzieła dawnych germańskich kolonizatorów” (Machado 2021, s. 341). Słowa Burle Marxa wstrząsnęły mieszkańcami *Blumenau*, którzy odebrali je jako cios wymierzony w ich odradzającą się właśnie tożsamość etniczną. Dla lokalnych władz było oczywiste, że oryginalne budynki szkieletowe już nie istnieją, a przynajmniej nie prezentują żadnej wartości. W odpowiedzi na jego zdanie pisano w prasie: „Co właściwie Burle Marx chciał tutaj spotkać? Autentyczne domy ryglowe? To nie do pomyślenia. Naszą imitację docenia-

Ryc. 168.

Ulica XV de Novembro i dawny zamek Moelmann w Blumenau, obecnie dom handlowy sieci Havan – budynek w „stylu ryglowym”

([25])

Ryc. 169.

Komercyjny
kompleks Parque
Vila Germânica
[Niemiecki Park
Wiejski] w Blumenau

([26])

ją wszyscy turyści, którzy nas odwiedzają i właśnie to jest dla nas ważne” (Machado 2021, s. 341). Nie oznacza to, że głos Burle Marxa był w tej kwestii odosobniony. Wśród lokalnych architektów pojawiły się także głosy tłumaczące mieszkańcom miasta, że: „Nie za pomocą sterylnej architektury mieszkańcy *Blumenau* pokazują jak są dumni ze swoich przodków. Powinniśmy ochronić to, co imigranci nam zostawili. Turyści powinni poznać *Vila Itoupava* [miejsowość w okolicach *Blumenau*] i inne autentyczne miejsca. To tam znajdują się budynki, w których zastosowano prawdziwą konstrukcję szkieletową” (Machado 2021, s. 437). Podobnie uważał niemiecki architekt Udo Baumann, który w latach 80. XX wieku badał zagadnienie konserwacji zabytków Brazylii. Zauważył, że jeszcze wtedy istniała autentyczna wiejska architektura ryglowa: „To, co zrobiło największe wrażenie na Baumannie [...], to istnienie oryginalnych budynków wiejskich z czasów kolonizacji oraz fakt, że szczęśliwie nie wystąpił tam problem imitacji architektury ryglowej” (Sousa Castro 2019, s. 149). Warto dodać, że w latach 80. XX wieku ten niemiecki architekt i urbanista podczas rocznego pobytu w Brazylii odwiedził 25 miast i nawiązał współpracę z kilkoma urzędami miejskimi, z którymi pracował nad poprawą sytuacji ochrony zabytków w tym kraju. Jednym z miejsc, w których przeprowadził kwerendę terenową, była miejscowość *Santa Cruz do Sul*, znajdująca się w odległości około 100 km na wschód od *Agudo*. Szczegóły tej współpracy opisał w artykule zatytułowanym: *Denkmalpflege in Brasilien* [Konserwacja zabytków w Brazylii] (Baumann 1990, s. 376–386).

Agudo i *Paraíso do Sul* są ośrodkami miejskimi o dużo mniejszej skali i znaczeniu w regionie niż *Blumenau*. Wątek architektury szkieletowej mógł rozwijać się w nich nieco inaczej, a procesy tożsamościowe zachodzić w innej dynamice i intensywności. Niemniej zauważono, że oryginalne budynki szkieletowe zniknęły z obszarów zurbanizowanych i zachowały się jedynie w obszarze wiejskim. W latach 90. XX wieku w mieście *Agudo* powstał budynek *Instituto Cultural Brasileiro Alemão (ICBAA)* [Instytut Kultury Brazylijsko-Niemieckiej]. Reprezentuje on „styl ryglowy”, imitujący konstrukcję szkieletową. Jego budowa zakończyła się w roku 1995, a w 2005 roku nastąpiła rozbudowa [31], ale wygląd nawiązujący do pruskiej architektury otrzymał dopiero w 2014 roku [33]. Obecnie w *Agudo* obserwuje się tendencję do rewaloryzacji historycznych domów kolonialnych oraz zwiększone zainteresowanie autentyczną konstrukcją szkieletową. W trakcie podróży badawczych w latach 2015–2016 nawiązano kontakt z urzędem miasta, w szczególności z *Secretaria de Desenvolvimento Econômico, Cultura e Turismo* [Wydział ds. Rozwoju Gospodarczego, Kultury i Turystyki], a także z pracownikami *ICBAA* (ryc. 171–172). Przedstawiciele lokalnej administracji wykazali bardzo duże zainteresowanie prowadzonymi badaniami i udzielili niezbędnego wsparcia. W wyniku tej współpracy ustalono, że temat architektury szkieletowej w regionie dawnej *Kolonii Santo Ângelo* nie został jeszcze zbadany i nie istnieje ewidencja budynków wzniesionych w tej technice. Niepełna rok po drugiej podróży badawczej, z inicjatywy *ICBAA*, rozpoczęto projekt przeniesienia jednego z oryginalnych obiektów szkieletowych do miasta. Wynik tego przedsięwzięcia opisano w podrozdziale 9.3. *Wnioski*. Na podstawie osobistych doświadczeń zdobytych w Brazylii uznano, że za-

Ryc. 170.

Budynek urzędu miasta w Blumenau

(CC BY 2.0 [27])

Ryc. 171.

Informacja na oficjalnym koncie Facebook Urzędu Miasta Agudo o prowadzonych badaniach

([28])

Od lewej: Rosmeri Martini – kierowniczka Wydziału ds. Rozwoju Gospodarczego, Kultury i Turystyki urzędu miasta w Agudo, Ewa Angoneze-Grela, Rogério Angoneze Jr., Lauri Mundt – pracownik urzędu miasta w Agudo.

Ryc. 172.

Informacja prasowa na oficjalnej stronie miasta Agudo o prowadzonych badaniach

([29])

gadnienie tożsamości grupowej migracji należy rozpatrywać wśród osób mających codzienną styczność z autentycznymi domami szkieletowymi. Dlatego do badania wytypowano grupę mieszkańców (głównie właścicieli) tych obiektów. Wiedzę związaną z tradycyjną techniką ryglową oraz odczucia, które wywołuje, zbadano za pomocą kwestionariusza wywiadu.

9.2. Kwestionariusz wywiadu – wyniki badań³⁰

Jednym z pytań badawczych postawionych w niniejszej dysertacji jest pytanie o to, czy architektura pomorskich migrantów spełniła i nadal pełni rolę tożsamościową. Innymi słowy, czy symbolika ryglowej techniki wznoszenia budynków jest czytelna dla jej obecnych użytkowników w gminach *Agudo* i *Paraíso do Sul*. Aby odpowiedzieć na to pytanie nie wystarczy analiza architektury jako formy nieożywionej. Niezbędny jest czynnik społeczny, czyli bezpośrednia rozmowa z jej użytkownikami. J. Wrana w publikacji *Tożsamość miejsca: kryterium w projektowaniu architektonicznym*, opisując metodę analizy tożsamości miejsca, zwraca uwagę na konieczność konfrontacji z mieszkańcami. Jedną ze składowych analizy jest: „[...] wywiad lokalny prowadzący do poznania spraw niezapisanych, pozostających w ludzkiej pamięci (wartości niematerialne)” (Wrana 2011, s. 173).

Podróż badawczą do Brazylii w 2018 roku zrealizowano w związku z potrzebą przeprowadzenia kwestionariuszy wywiadu. Ankieta dotyczyła deklarowanej tożsamości mieszkańców oraz podstawowej wiedzy na temat techniki ryglowej. Została skierowana do obecnych właścicieli domów szkieletowych w obszarze dawnej *Kolonii Santo Ângelo*. Metoda badawcza polegała na przeprowadzeniu wywiadu przy użyciu formularza papierowego. Wywiad miał charakter jawny, bezpośredni i indywidualny (Żelazo 2013, s. 222–233). Miejszem jego przeprowadzenia była posesja respondenta. Rozmowy przeprowadzono w języku portugalskim (ryc. 173). Wywiad podzielono na następujące sekcje: 1. Metryczka. 2. Tożsamość deklarowana. 3. Podstawowe informacje na temat konstrukcji szkieletowej. 4. Wywoływane odczucia. 5. Plany na przyszłość. Ostatnia, dodatkowa sekcja to obserwacje ankietera, które dotyczyły między innymi miejsca wywiadu, zachowania respondenta, obecnego stanu omawianego budynku oraz innych uwag. Kwestionariusz wywiadu zatytułowany: *Domy szkieletowe w Brazylii – architektura, migracje, tożsamość* skonstruowano na podstawie ogólnie przyjętych w naukach społecznych zasad tworzenia sondaży (Niezabitowska 2014, s. 166) (ryc. 174). Ankiety przeprowadzono w formie wywiadu bezpośredniego. Metoda ta ma pewne obciążenia, między innymi zagrożenie wpływania na odpowiedzi w wyniku skrępowania obecnością ankietera lub chęcią pokazania się przez respondenta z jak najlepszej strony. Zatem, mając na uwadze niedoskonałość narzędzia, wnioski wyciągnięto również na podstawie obserwacji ankietera. Przeprowadzono 22 wywiady, co stanowi nieco ponad 38% w stosunku do odkrytych stanowisk. Wpływ na liczbę ankiet miał fakt, że część obiektów została porzucona i nie było możliwości przeprowadzenia rozmowy z ich właścicielami. Ponadto sondaż był doskonałym pretekstem do zainicjowania bezpośrednich, nieformalnych rozmów z obecnymi mieszkańcami na temat budownictwa szkieletowego. Nierzadko do dyskusji przyłączali się pozostali

³⁰ W podrozdziale wykorzystano fragmenty artykułu: E. Angoneze-Grela, *Tożsamość migrantów a tożsamość miejsca. Architektura wiejska Pomorza Zachodniego w świetle masowych migracji ludności w XIX i XX wieku*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Architektura, Urbanistyka, Architektura Wnętrz* – 2021, nr 7, s. 39–53.

Ryc. 173.

Rozmowa z jednym z właścicieli domu szkieletowego w dawnej Kolonii Santo Ângelo

(fot. R. Angoneze Jr., 2018)

członkowie rodziny, dzieląc się wspomnieniami oraz informacjami związanymi z tym budownictwem. Na ich podstawie można zauważyć pewne tendencje, szczególnie w kwestii wiedzy i przywiązania emocjonalnego mieszkańców do budynków szkieletowych zachowanych na ich posesjach. Wszystkie rozmowy zapisano przy użyciu rejestratora dźwięku.

W pierwszej części ankiety, poświęconej tożsamości deklarowanej, zapytano respondentów o ich narodowość. Aż 19 osób, co stanowi 86,4% wszystkich respondentów, zadeklarowało narodowość niemiecką. Pomimo że odpowiedź sformułowano z możliwością wielokrotnego wyboru, tylko 11 osób (50%) zadeklarowało również narodowość brazylijską. Na pytanie dotyczące języka, jakim posługują się respondenci, 20 osób (90%) wskazało dialekt niemiecki jako język, którym posługują się na co dzień, a 19 zadeklarowało, że był to pierwszy język, który poznali. Według W. Hofmańskiego

Domy szkieletowe w Brazylii – architektura, migracje, tożsamość (2018)

Szatowy Panie / Szatowna Pani,

nazywam się Eva Angereze Greda, jestem pracownikiem Wydziału Architektury Politechniki Paranańskiej, przejechałam z Póbbi z samolotem przeprowadzenia badań naukowych w dziedzinie architektury. Proszę o poświęcenie kilka minut na rozmowę w formie wywiadu, która będzie dotyczyła architektury regionalnej. Zadam Panu/Pani kilka pytań, wszystkie odpowiedzi będą na bieżąco odnotowywane w karcie. Odpowiedzi nie będą w żaden sposób sformułowane, ale bardzo ważnym aspektem jest szczerość w odpowiedzi. Wywiad jest anonimowy, a wszelkie przykane dane przekuję jedynie swoim naukowym.

Numer kwestionariusza wywiadu i data przeprowadzenia:

Gdyby miał Pan/ miała Pani zadeklarować swoją narodowość, określiłby się Pan/określiłaby się Pani jako...? Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

- Brazylijczyk Niemiec Włoch Portugalczyk nie wskazałam się z żadną narodowością
 Inna

Jakimi językami posługuje się Pan/Pani na co dzień? Można wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

- portugalski (wersja brazylijska) portugalski (wersja kontynentalna) dialekt niemiecki dialekt włoski
 Inna

Który z poniższych języków jest dla Pana/Pani wiodący? (zaczął Pan/zaczęła Pani mówić w nim jako pierwszym).

- portugalski (wersja brazylijska) portugalski (wersja kontynentalna) dialekt niemiecki dialekt włoski
 Inna

Jak często rozmawia Pan/Pani w języku innym niż portugalski? Wybór gwiazdek oznacza: 1 – bardzo rzadko, 3 – tak samo często jak w języku portugalskim, 5 – znacznie częściej niż w języku portugalskim.

☆☆☆☆☆ / 5

 survio

 survio

Domy szkieletowe w Brazylii – architektura, migracje, tożsamość (2018)

Proszę dokończyć zdanie: Uważam, że mój dom jest...

- taki jak wszystkie, niczym się nie wyróżnia inny niż wszystkie
 inny niż wszystkie, ponieważ...

Czy wie Pan/Pani, co to jest konstrukcja szkieletowa (ensaimel, fachwerk)? Czy słyszał Pan/słyszała Pani takie określenie?

- tak, znam to określenie bardzo dobrze słyszałem/słyszałam, ale nie znam szczegółów nie wiem, co to jest konstrukcja szkieletowa

W tym miejscu może wyrazić, na czym polega konstrukcja szkieletowa

Konstrukcja szkieletowa jest techniką wznoszenia budynków, w których konstrukcję noszą słupki drewniane, a przestrzeń między słupkami szkieletu jest wypełniona mieszanką domy i gliny bądź cegły.

Czy uważa Pan/Pani, że konstrukcja szkieletowa ma związek z narodowością pochodzenia ludzi, którzy ją wnosili?

- tak nie nie wiem

Z jaką narodowością kojarzy się Panu/Pani budynek w konstrukcji szkieletowej?

Proszę dokończyć zdanie: W najbliższej okolicy (w gminie Agudo i Paraiso do Sul) jest...

- dużo podobnych domów w konstrukcji szkieletowej (więcej niż 20) mało podobnych domów (okolo 5) nie ma podobnych domów nie wiem

Jak ocenia Pan/Pani obecny stan budynku szkieletowego, którego jest Pan/Pani właścicielem? Liczba gwiazdek oznacza: 1 – bardzo zły, 3 – zadowolający, 5 – bardzo dobry.

☆☆☆☆☆ / 5

Ryc. 174.

Arkusz ankiety zatytułowanej „Domy szkieletowe w Brazylii – architektura, migracje, tożsamość (2018)”

(oprac. własne)

Czy wie Pan/Pani, jak konserwować taki budynek?

- tak wiem, jak konserwować taki budynek i staram się regularnie zapobiegać zniszczeniom
  tak wiem, jak konserwować taki budynek, ale nie mam na to pomysłu / czasu / ochoty
  nie wiem, jak konserwować taki budynek

Proszę dokończyć zdanie: Jako właściciel takiego budynku...

- jestem zadowolony/zadowolona/zadowolony/zadowolona, że mam taki obiekt
  jestem niezadowolony/niezadowolona i sprawnie mi ciężko postaranie takiego obiektu
  jestem w pełni tego objęty/objęta

Proszę dokończyć zdanie: Gdy widzę podobny dom w konstrukcji szkieletowej, to...

- mam pozytywne odczucia
  mam negatywne odczucia
  nie zwracam na to uwagi

Gdyby miał Pan/miała Pani odpowiednie dofinansowanie, co zrobiliby Pan/zrobiliby Pani z tym domem?

- odbudowałbym/odbudowałabym go i zamieszkał/zamieszkała w nim
  zrehabilitowałbym/zrehabilitowałabym i postawił/postawiła na jego miejscu nowy
  pozostawiłbym/pozostawiłabym w obecnym stanie i wybudował/wybudowałabym obok niego
- Inne:

DEMOGRAFIKA

Wiek

- 18–25
  26–34
  35–49
  50 i więcej

Płeć

- kobieta
  mężczyzna

Stan cywilny

- wolny
  żonaty / zamężna
  rozwiedziony / rozwiedziona
  wdowiec / wdowa

Wykształcenie

- brak
  podstawowe
  średnie
  wyższe

Sytuacja zawodowa

- wola nie odpowiadać
  bezrobotny / a
  pracujący / a
  emeryt / a

Wykonywany zawód:

Proszę opisać w krótkiej i zwięzłej formie, jak wygląda sytuacja zawodowa w ostatnim czasie. Proszę opisać, jak wygląda sytuacja zawodowa w ostatnim czasie, jeśli jest ona różna od tej, którą wybrał Pan/Pani w poprzednim pytaniu.

DEMOGRAFIKA

Czy budynek, o którym mowa, jest zamieszkały?

Czy pełni inną rolę, jaką?

W jakim obecnie jest stanie?

Jak zachowywał się ankietowany?

Czas trwania wywiadu:

Uwagi:

„Pojęcie tożsamości nieodłącznie wiąże się z kwestią języka [...]. Język natywny nie tylko determinuje myślenie, ale też buduje kulturę – tworzy więc rozległą sieć manifestującej się samoświadomości. Tak jednostkowej, jak i zbiorowej” (Hofmański 2015, s. 27). Warto wspomnieć, że spośród badanych aż 20 osób w momencie przeprowadzania ankiety miało 36 lat lub więcej (odpowiednio: 10 osób w przedziale wiekowym 36–64 lata oraz 10 osób w przedziale 65–89 lat). Tylko dwie osoby miały mniej niż 35 lat. Informacja ta ma istotne znaczenie. Z rozmów z lokalną społecznością wynika, że najmłodsze pokolenia potomków imigrantów nie mówią w języku przodków i od najmłodszych lat posługują się jedynie językiem portugalskim. Jest to świadectwo nieodwracalnej zmiany w pielęgnowaniu tożsamości etnicznej tego regionu.

Trzecia część wywiadu dotyczyła świadomości ankietowanych na temat techniki ryglowej charakterystycznej dla regionu pochodzenia ich przodków. Zapytano o znajomość określenia *fachwerk* (niem.) lub *enxaimel* (port.), które oznaczają technikę ryglową. Warto zwrócić uwagę na fakt, że do badania ankietowego wybrano wyłącznie właścicieli budynków wzniesionych w tej konstrukcji. Spośród ankietowanych 19 osób (95%) nigdy nie słyszało takiego określenia, 3 osoby (13,6%) spotkały się z tym określeniem, ale nie wiedzą, co ono oznacza. Tylko 2 respondentów znało ten termin i potrafiło wyjaśnić jego znaczenie. Zapytano również o skojarzenie z kulturą jakiej narodowości związana jest ich zdaniem technika szkieletowa. W odpowiedzi 12 osób podało pochodzenie niemieckie, pozostali nie znali odpowiedzi lub wskazali na „kulturę brazylijską”, „kulturę afrykańską”. W odpowiedziach zauważono następującą tendencję: przeważnie osoby starsze z większą łatwością łączyły fakt istnienia konstrukcji szkieletowej z jej niemieckim rodowodem, osoby młodsze zaś częściej odpowiadały „nie wiem” lub podały błędną odpowiedź (ryc. 175).

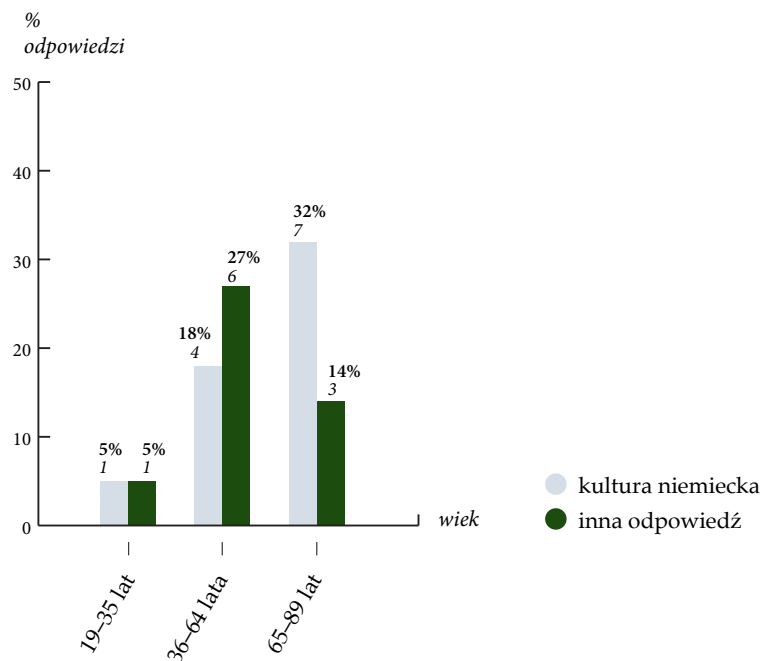
Właściciele domów szkieletowych zapytano również o to, ile ich zdaniem podobnych budynków znajduje się w gminach Agudo i Paraíso do Sul – 11 osób (50%) stwierdziło, że mało (ok. 5), a 9 osób (40,9%) uważa, że jest ich więcej niż 20. Zdania na ten temat nie miały 2 osoby. Spośród badanych obiektów tylko jeden znajdował się w granicach miasta. Pozostałe zachowały się w rolniczej części gminy. Mimo wszystko świadomość właścicieli domów ryglowych istnienia w regionie podobnych budynków nie jest wysoka. Zapytano również o praktyczne zagadnienia związane z utrzymaniem tych obiektów – 21 osób wie, jak konserwować takie budynki, przy czym 12 osób robi to regularnie, a 9 osób przyznaje, że nie czyni tego regularnie ze względu na brak środków lub czasu.

Inaczej prezentują się odpowiedzi dotyczące emocji związanych z domem szkieletowym znajdującym się na własnej posesji. Aż 18 osób (81,8%) deklaruje, że jest dumna z posiadania takiego budynku, dla 4 osób jest to obojętne, nikt nie uznał posiadania go za kłopotliwe. Warto zaznaczyć, że odpowiedzi były udzielane w obecności ankietera, dlatego mogły być w pewnym stopniu tendencyjne. Zapytano również o plany na przyszłość, gdyby ankietowany dysponował odpowiednim dofinansowaniem. Dom szkieletowy odnowiłoby 11 osób (50%), a pozostałe 11 osób przeznaczyło na budowę nowego domu, ale dom szkieletowy pozostawiło na swojej posesji. Nikt nie zadeklarował chęci zburzenia takiego obiektu.

Ryc. 175.

Wykres odpowiedzi na pytanie: „Z jaką narodowością kojarzy się Panu/Pani budynek w konstrukcji szkieletowej?” – uwzględniono wiek respondenta

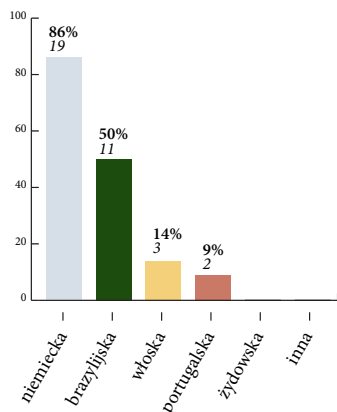
(oprac. własne)

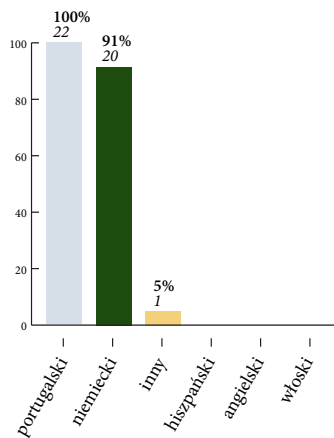
Średni czas trwania badania wyniósł około 11 minut. Nierzadko po zakończeniu oficjalnej części badania podejmowano rozmowę. Ankietowani z uwagą słuchali pytań, rozumieali je i chętnie odpowiadali. W jednym wypadku była niezbędna pomoc w tłumaczeniu pytań na język niemiecki. Niektórzy sprawiali wrażenie zmieszanych lub zawstydzonych, co mogło mieć wpływ na udzielane odpowiedzi. Nadal zamieszkałych było 9 budynków objętych badaniem, często z dobudowaną częścią mieszkalną wzniesioną w technice murowanej. Inne obiekty szkieletowe użytkowano jako kuchnię lub sypialnię. Pozostałe 13 obiektów pełniło funkcje między innymi gospodarcze (szopa, składzik na narzędzia, chlew) lub usługowe (magazyn sklepowy, bar). W ocenie ankietera stan techniczny objętych badaniem budynków był następujący: 5 prezentowało bardzo zły stan techniczny, 9 – średni, wymagający remontu, 7 – bardzo dobry. Jeden obiekt został wcześniej rozebrany.

Na uwagę zasługuje komentarz ankietowanej osoby, która na pytanie o liczbę budynków szkieletowych w okolicy żywo odpowiedziała, że w przeszłości było ich znacznie więcej, lecz wiele osób przeznaczyło je do rozbiórki, przede wszystkim ze względu na stan techniczny grożący zawaleniem. Jej zdaniem „te budynki nie miały przyszłości”. Podkreślała również, że w jej rodzinie „niemieckość” jest we krwi, a podczas wycieczki do Niemiec czuła się tam jak w domu. Inna osoba ankietowana na pytanie o odczucia związane z konstrukcją ryglową odpowiedziała, że czuje się dumna, ponieważ jej przodkowie budowali ten dom i zapewniła, że będzie tam stał, dopóki sam nie ulegnie zniszczeniu. Na pytanie o plany związane z przyszłością tego budynku, przy odpowiednim dofinansowaniu, stwierdziła, że zostawiłaby go w obecnym stanie jako „pamiątkę”.

1. Narodowość deklarowana
(możliwość wielokrotnego wyboru):

2. Język, którym respondent posługuje się na co dzień
(możliwość wielokrotnego wyboru):

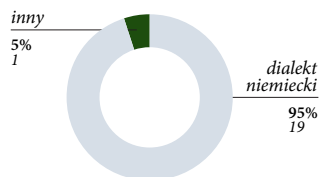

Ryc. 176.

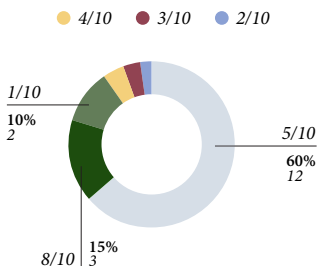
Zestawienie wyników odpowiedzi uczestników ankiety

(oprac. własne)

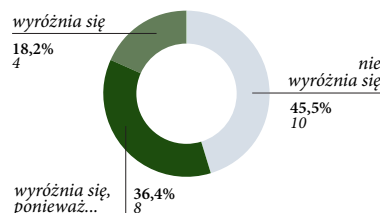
3. Język, który respondent opanował jako pierwszy
(odpowiedzi tych, którzy mówią w dialekcie niemieckim)

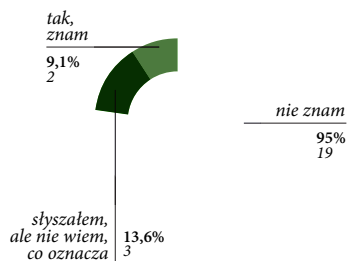
4. Częstotliwość, z jaką respondent posługuje się innym językiem niż portugalski (wybór w przedziale 1–10, gdzie 10 oznacza bardzo często)

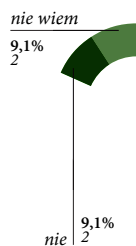
5. Ocena respondenta własnego gospodarstwa

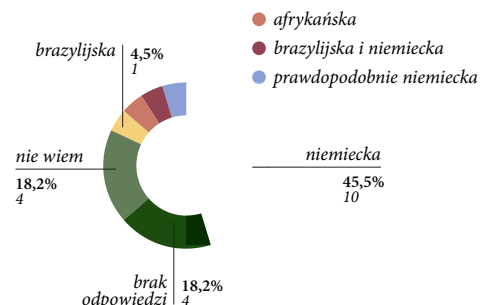
6. Znajomość określenia fachwerk (enxaimel)

7. Odpowiedź na pytanie, czy technika szkieletowa ma związek z pochodzeniem migrantów

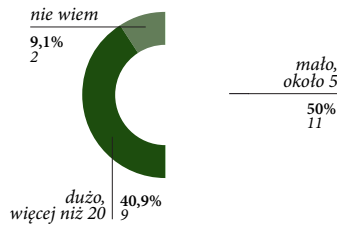

8. Etnia, z którą respondent wiąże technikę szkieletową

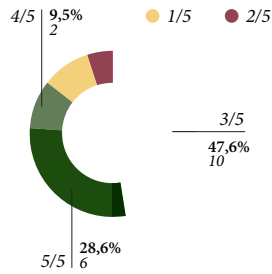

9. Liczba budynków (zdaniem respondentów) w konstrukcji szkieletowej w regionie

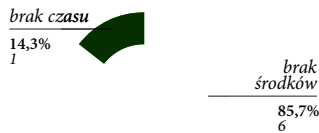
10. Ocena respondenta stanu zachowania budynku szkieletowego na własnej posesji (wybór w przedziale 1-5, gdzie 5 oznacza bardzo dobry)

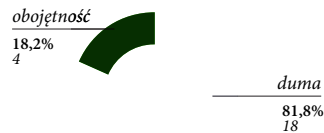
11. Wiedza na temat konserwacji konstrukcji szkieletowej

12. Przyczyna braku konserwacji przez respondenta budynku szkieletowego

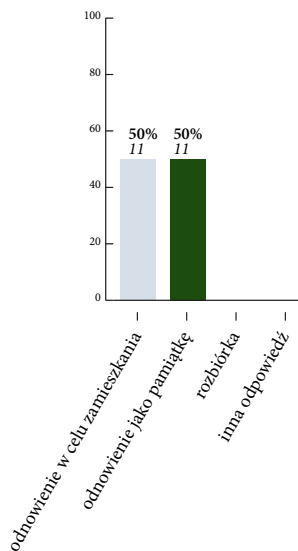
13. Stany związane z konstrukcją szkieletową znajdującą się na własnej posesji

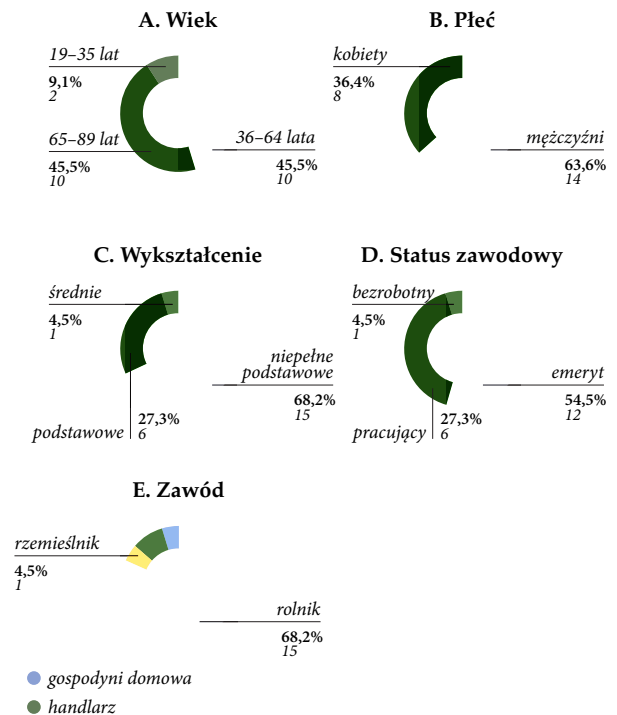
14. Emocje związane z konstrukcją szkieletową znajdującą się na innej posesji

15. Plany na przyszłość w związku z konstrukcją szkieletową przy odpowiednim dofinansowaniu

Metryczka

9.3. Wnioski

Przeprowadzone kwestionariusze wywiadu oraz nieformalne rozmowy z właścicielami budynków szkieletowych przyniosły poniższe refleksje: Poczucie wspólnej tożsamości etnicznej wśród ankietowanych jest wysokie. Jest ono szczególnie wzmacniane przez natywny dialekt niemiecki, którym posługuje się większość respondentów. Pytanie o narodowość odwoływało się do więzi o charakterze emocjonalnym, kulturowym. Ankietowani udzielając odpowiedzi, nieświadomie deklarowali, z jaką wspólnotą etniczną się identyfikują. Warto zaznaczyć, że zdecydowana większość w pierwszej kolejności wybierała odpowiedź „narodowość niemiecka”. Identyfikacja migrantów z pochodzeniem własnych przodków w krajach wielokulturowych nie jest zjawiskiem niespotykanym. O mechanizmie tym wspomina J. Kubera: „Dzieje się tak w krajach wielokulturowych, w których potomkowie drugiej, trzeciej i kolejnych generacji imigrantów określają się nie tylko jako Brytyjczycy czy Amerykanie, ale także jako Włosi, Polacy czy Irlandczycy, choć często nie znają oni języka i kultury swoich przodków” (Kubera 2013, s. 103). W przypadku grupy ankietowanych identyfikowanie się z krajem pochodzenia jest silniejsze, jeżeli język przodków pozostał w użyciu. Zależność między językiem, poczuciem tożsamości i otoczeniem kulturowym jest istotą badań stosunkowo młodej dziedziny nauki – lingwoekologii. „Współczesna lingwoekologia stanowi otwartą i dynamiczną przestrzeń badawczą o szerokim i różnorodnym spektrum problemowym. Widzi język jako zanurzony w ekosystemie, który obejmuje komunikujących się ludzi oraz ich środowisko przyrodnicze i społeczno-kulturowe” (Gajda 2021, s. 87). Częścią otoczenia kulturowego człowieka jest również architektura. Zależność między regionalnymi wzorcami architektury, poczuciem tożsamości i językiem wydaje się obiecującym obszarem prowadzenia przyszłych badań, tym bardziej że w badanej społeczności zauważono istotną zmianę pokoleniową – najmłodsi mieszkańcy regionu nie są uczeni posługiwania się językiem przodków, co w konsekwencji może doprowadzić do osłabienia więzi z symbolami tożsamości grupowej. Interesującym odkryciem było również to, że słowo *fachwerk* niemal zupełnie zniknęło z użycia w potocznym języku mieszkańców domów szkieletowych, a jego portugalski odpowiednik *enxaimel* się nie upowszechnił.

Z rozmów sprowokowanych kwestionariuszem wywiadu wynika, że konstrukcja szkieletowa jest kojarzona z narodowością niemiecką, choć świadomość młodszych użytkowników jest w tym zakresie mniejsza. Relatywnie mało osób wie o istnieniu w regionie znacznej liczby budynków w konstrukcji szkieletowej, czego dowodem są nie tylko odpowiedzi respondentów, ale również praca magisterska i rozprawa doktorska J.P. Schwerza w dziedzinie urbanistyki, historii i architektury (Schwerz 2009, 2017). Obie prace dotyczyły obszaru gminy *Agudo*. Pierwsza z nich, zatytułowana *Wartości i konflikty w zachowywaniu dziedzictwa kulturowego: spojrzenie techniczne i spojrzenie popularne w rozpoznaniu dziedzictwa architektonicznego Agudo (RS)* miała na celu identyfikację i analizę dziedzictwa kulturowego architektury miasta i regionu. Praca powstała sześć lat przed tym, jak autorka niniejszej rozprawy przeprowadziła pierwszą

podróż badawczą do Brazylii. J.P. Schwerz wyselekcjonował i skatalogował 95 obiektów znajdujących się na terenie miasta oraz w części wiejskiej gminy *Agudo*. Wybrane budynki posłużyły do dalszych badań nad dziedzictwem architektonicznym regionu. Istotną informacją jest to, że spośród 95 obiektów tylko trzy miały konstrukcję szkieletową, co stanowi zaledwie 3% wszystkich obiektów. Zdaniem autorki, przez wzgląd na pomorski rodowód mieszkańców regionu, stosunek liczby obiektów ryglowych do liczby pozostałych budynków powinien być większy. Celem tego spostrzeżenia nie jest krytyka pracy badawczej J.P. Schwerza, ale zwrócenie uwagi na fakt, że istnienie, różnorodność oraz wartość historyczna budynków szkieletowych w obszarze dawnej *Kolonii Santo Ângelo* nie należy do wiedzy powszechnej. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest fakt, że lokalizacja budynków na prywatnych posesjach i w oddali od drogi uniemożliwia dostęp oraz ich swobodną obserwację.

W ostatniej części kwestionariusza ankietowani, pomimo relatywnie niewielkiej wiedzy na temat techniki ryglowej, deklarowali silne przywiązanie emocjonalne do obiektów szkieletowych będących ich własnością. Pozytywne skojarzenia z tą architekturą mogą mieć źródło w podświadomych emocjach przekazywanych z pokolenia na pokolenie (kulturowy kod DNA). Wśród respondentów nie pojawiły się głosy niechęci lub wrogiego nastawienia. W kontekście rozmów o domach szkieletowych respondenci akcentowali więzi rodzinne, traktowali je jak pamiątki po poprzednich pokoleniach. Technika ryglowa nie należy do łatwych w budowie i utrzymaniu, zatem została naturalnie wyparta przez nowe technologie, narzędzia i materiały budowlane. Można uznać, że stała się reliktem przeszłości, a wśród młodszych pokoleń zaobserwowano spadek świadomości historycznej dotyczącej tego symbolu tożsamości grupowej.

Szczerliwie niedawne działania *Instituto Cultural Brasileiro Alemão* [Instytut Kultury Brazylijsko-Niemieckiej] w *Agudo* mogą tę tendencję odwrócić. W listopadzie 2021 roku, z inicjatywy dyrektora instytutu Áureo Alberto Mullera i wicedyrektor Rosângeli Wilhelm (z którą współpracowano na etapie podróży badawczych), w centrum miasta *Agudo* zainaugurowano budynek o nazwie *Casa da Charlote* (ryc. 178). Obiekt w konstrukcji szkieletowej został przeniesiony z osady *Picada do Rio Sul* i umieszczony na terenie instytutu w charakterze stałej ekspozycji. Jest to budynek skatalogowany w niniejszej pracy – otrzymał numer ewidencyjny 18/A(2015) (ryc. 177).

Inicjatorzy projektu poinformowali, że jego celem jest prezentacja kolonialnych cech architektury oraz techniki szkieletowej budynków wznoszonych przez imigrantów pruskich w *Kolonii Santo Ângelo*. Drugie zadanie projektu to stymulacja rozwoju turystyki regionalnej. W zamyśle inicjatorów budynek ma stać się atrakcyjnym miejscem zwiedzania dla przyjezdnych, wzmacniającym tożsamość regionu [34]. Nazwa domu pochodzi od bohaterki powieści lokalnego pisarza Mildo Léo Fennera zatytułowanej: *Charlote – marzenia, smutki i historia miłości na dwóch kontynentach* (Fenner 2014). Literacka opowieść prezentuje losy autentycznej postaci przybyłej z Pomorza Zachodniego (ur. w *Hundskopf* – obecnie Psie Głowy, gm. Czaplunek) z drugą falą migracyjną do *Kolonii Santo Ângelo*. Wybór żeńskiej postaci na bohaterkę powieści, a tak-

że nadanie jej imienia obiektowi muzealnemu miało zwrócić uwagę na ważną rolę kobiet w procesie kolonizacyjnym. Otwarcie ekspozycji w formie budynku spotkało się z entuzjastycznym przyjęciem wśród mieszkańców miasta. Projekt przeniesienia tego obiektu do centrum miasta jest działaniem korzystnym, które z pewnością przyczyni się do wzmocnienia tożsamości etnicznej wśród lokalnych mieszkańców, zwłaszcza że zwiedzanie trudno dostępnych stanowisk mogłoby – w obecnym stanie – okazać się niewykonalne. Z drugiej strony warto podkreślić, że translokowanie obiektów historycznych pozbawia je naturalnego kontekstu przestrzennego, a także stwarza okazje do swobodnych reinterpretacji. O problemach z przenoszeniem budynków historycznych pisze T. Tomaszek. W artykule analizuje przykład chaty o konstrukcji zrębowej zlokalizowanej w stanie *Tennessee*, w USA: „Sposób ponownego zestawienia [budynku drewnianego] po przeniesieniu, w tym modyfikacje wprowadzone poprzez dodanie nowych części, doprowadził do nadinterpretacji oryginalnego charakteru, kształtu i narracji [...]. Tak przeprowadzona rekonstrukcja historycznego budynku jest rodzajem swobodnej interpretacji i odbyła się niezgodnie z rozwiązaniami stosowanymi tradycyjnie w czasie wzniesienia budynku” (Tomaszek 2020, s. 140). W tym kontekście należy zwrócić uwagę na zagrożenie zafalszowania historii, które jest powodowane chęcią upiększenia eksponatu muzealnego.

W przypadku *Casa da Charlotte* zauważa się „oderwanie” budynku od najbliższego, naturalnego otoczenia. W przeniesionym obiekcie zmodyfikowano oryginalny szkielet (zastrzały połączone ze słupami – w oryginale były połączone z belką oczepową),

Ryc. 177.

Dom szkieletowy
18/A(2015)
w oryginalnym otoczeniu
krajobrazowym

(fot. R. Angoneze Jr.,
2015)

Ryc. 178.

Casa da Charlotte – szkieletowy budynek muzealny w mieście Agudo, dawniej budynek o numerze 18/A(2015)

(fot. F. Schultz Aldado, 2022)

Po lewej stronie widoczny budynek Instytutu Kultury Brazylijsko-Niemieckiej w Agudo (ICBAA) reprezentujący „styl ryglowy”.

zmieniono układ funkcjonalny (w oryginale były dwa wejścia frontowe), przekształcono formę fundamentów, wykorzystano współczesne cegły w ścianach działowych wewnątrz obiektu, usunięto charakterystyczne szalowanie szczytów. Zwraca się również uwagę na nadmierną liczbę detali (ozdobne ogrodzenie werandy, masywne słupy), użycie koloru błękitnego, który zgodnie z prezentowanymi badaniami, nie był stosowany w tradycyjnych domach w kolonii i wiele innych interwencji w oryginalną formę budynku. Niemniej docenia się ogromne wysiłki i zaangażowanie lokalnych władz w ochronę pomorskiej tożsamości wyrażanej architekturą. Takie działania jak *Casa da Charlotte* świadczą o potrzebie kreowania i podtrzymywania tożsamości grupowej lokalnej społeczności. Autorka równocześnie ma nadzieję, że zaprezentowane w niniejszej rozprawie materiały badawcze posłużą jako tło teoretyczne do realizacji kolejnych świadomych projektów na rzecz ochrony dziedzictwa architektonicznego w dawnej *Kolonii Santo Ângelo*.

Pewną koncepcją, którą można rozważyć w przyszłych działaniach na rzecz ochrony dziedzictwa architektonicznego tego regionu, jest stworzenie ścieżki edukacyjno-turystycznej łączącej obiekty szkieletowe w ich oryginalnych miejscach. Koncepcję tę można rozszerzyć o zaangażowanie lokalnej społeczności, na przykład w wykorzystanie przestrzeni odnowionych budynków szkieletowych do sprzedaży regionalnych wyrobów spożywczych lub rzemieślniczych. Należy jednak zrobić wszystko, aby modelowy obiekt szkieletowy znajdujący się w mieście oraz inne obiekty wchodzące w skład wspomnianej ścieżki prezentować w możliwie najautentyczniejszej formie.

Tylko w taki sposób posłużą one jako efektywne i wiarygodne narzędzie edukacji oraz symbol wzmacniający pamięć zbiorową kolejnych pokoleń *Pomeranos*. Budynek szkieletowy, które przetrwały do dnia dzisiejszego w oryginalnych miejscach, otoczone zachwycającą subtropikalną przyrodą, są autentycznymi świadkami historii pruskiej kolonizacji w Brazylii.

Po przeprowadzaniu wielu badań i analiz pojawiło się uzasadnione przekonanie o tym, że architektura kolonialna historycznego regionu *Colônia Santo Ângelo* ma swój własny, unikatowy charakter. Jej niepowtarzalność wyraża się w szkieletowej technice konstrukcyjnej odziedziczonej po zachodniopomorskich przodkach, która w wyniku upływu czasu i kontaktu z nowymi warunkami przyrodniczo-kulturowymi uległa modyfikacjom. To właśnie hybrydowy charakter zagród (w tym sąsiedztwo obiektów reprezentujących inne kultury) i domów (przykładowo zastosowanie czterospadowych dachów w konstrukcjach szkieletowych) powinien być dostrzeżony, a następnie chroniony przez kolejne pokolenia. Różnorodność odzwierciedla mieszaninę kultur imigrantów pochodzących z różnych zakątków świata. Niejednorodność definiuje dzisiejszą tożsamość Brazylii. Oznacza to, że obecni mieszkańcy regionu nie muszą odwoływać się wyłącznie do swoich pruskich korzeni. Powinni docenić różnorodność i bogactwo form budynków szkieletowych powstałych na przestrzeni lat na tym terenie i wśród nich poszukiwać własnej tożsamości.

Wybrane fragmenty rozmów z mieszkańcami domów ryglowych w gminach *Agudo* i *Paraíso do Sul* – transkrypcje nagrań z 2018 roku [tłum. własne]

Język

Nagranie 3 – respondentka (64 lata)

- Jakimi językami posługuje się Pani na co dzień?
- Niemiecki. Niemiecki i brazylijski [portugalski w wersji brazylijskiej]. Moja córka odpowiedziałaby tylko brazylijski. Ja i babcia, i tata – tylko niemiecki.
- Który język opanowała Pani jako pierwszy?
- Niemiecki. Dopiero później, w szkole, nauczyłam się brazylijskiego. A teraz jest odwrotnie: dzieci mówią najpierw po brazylijsku i dopiero później uczą się niemieckiego w szkole.

Domy i zagrody

Nagranie 9 – respondentka (80 lat)

- Ten dom tutaj jest zbudowany z ręcznie wyrabianych cegieł. Ten dom jest... jak to powiedzieć? Ma dużo drewna. Jest bogaty w drewno, belki drewniane, deski, piękna drewniana podłoga. Szkoda, że tam jest teraz składowany tytoń [...]. I tam, obok tego domu, był drugi stary dom, zrobiony z gliny i drewna, zamiast podłogi było klepisko.
- [...]
- Nie ma już tych ludzi, którzy budowali ten dom. Pierwsi imigranci, którzy tutaj przyjechali – to oni budowali. W lesie, najpierw musieli wykarczować kawałek lasu, żeby zamieszkać w małym domku, a w pobliżu były tygrysy [jaguar amerykański].

Nagranie 12 – respondent (50 lat)

- Tutaj w okolicy przeważała rodzina Seiber. Jedna, druga, trzecia działka Seiberów. Pożenili się między sobą. Nie byli rodziną. A więc jak to było? W jedną zimę budowali jednemu dom, w drugą zimę drugiemu i potem następnemu. A jak robili glinianą zaprawę? *Nona* [włoskie określenie oznaczające babkę] dużo o tym opowiadała. Wykopywali glinę, mieszała ze słomą i zaprawę robili, używając do tego konia.

- Koń udeptywał zaprawę?
- Koń: klap-klap-klap... Jak byłem jeszcze mały, to widziałem, jak koń młócił fasolę.
- Czy wie Pan, jakie rodzaje drewna były używane do budowy tych domów?
- Wiem. Duża część to były *angico* i *louro*. *Angico* to drzewo zagrożone wyginieciem, dzisiaj nie ma już... *angico*, *louro* i *cedro*. Po pierwsze to drewno jest niezniszczalne, prawda? Później, jak będziecie wychodzić, tam blisko bramy zobaczy Pani ogromne drzewo. To jest *cedro* [...]. W czasach mojego zmarłego już ojca, ktoś chciał je kupić, ale ojciec powiedział – nie. Ja zawsze mówię, że nasze gospodarstwo jest inne, bo nasza rodzina nigdy nie uprawiała tytoniu, dlatego tutaj może Pani zobaczyć *araucária*. Tak jak odziedziczyłem po moim pradziadku, tak się zachowałam.
- W innym przypadku, już wszystko byłoby wycięte?
- Większość gospodarstw potrzebuje mnóstwa drewna do uprawy tytoniu. Do pieców.
- I miejsca do uprawy tytoniu, prawda?
- My tutaj nigdy nie potrzebowaliśmy drewna, żeby się utrzymać.

Drewniane dachówki

Nagranie 21 – respondent (70 lat)

- [...] tutaj był taki otwór, do którego wkładano kołek do zaczepienia, żeby nie spadło. Po niemiecku nazywaliśmy to *schindel*. Na początku tak było, a potem zamieniliśmy na normalne dachówki.

Trwałość i mikroklimat

Nagranie 11 – respondentka (60 lat)

- Ah, te domy są bardzo dobre. Tego domu nie przewróci wiatr. Myślę, że nie byłoby łatwo go zniszczyć... Jest solidnie zrobiony. Ma dużo drewna w środku.

Nagranie 17 – respondent (67 lat)

- Dom [szkieletowy] jest chłodny latem [...]. Tam wyżej jest nasz dom z cegły. Czuje się różnicę podczas upałów. Musiałoby być bardzo gorąco, żeby była potrzebna klimatyzacja. Te domy to najlepsza rzecz na lato!

Renowacje i rozbiórki

Nagranie 3 – respondentka (64 lata)

- Wiele domów już rozebrano [...]. I te, które niszczeją – po co zostawiać? To nie jest bezpieczne, prawda? Jeszcze coś spadnie komuś na głowę [śmiech]. Naprawianie tego domu byłoby droższe niż wybudowanie nowego.

Nagranie 12 – respondent (50 lat)

- Opowiem Pani co się stało: jakieś pięć, sześć lat temu przyjechała tutaj jakaś firma z Porto Alegre i kupiła wszystkie stare domy. I co oni zrobili? Kupili taki dom, prawda? Obrobili drewno i zabrali wszystko na produkcję mebli. Przecież to drewno jest bardzo wytrzymałe, praktycznie niezniszczalne.

- Czy wie Pan jak konserwować taki budynek?
- A to jest problem, a wie Pani dlaczego? Ten dom jest z 1903 roku. Czyli z ubiegłego wieku. No więc niektóre rzeczy zaczynają się psuć. Naprawa jest możliwa, ale... każdy musi zdecydować [czy stać go na to].

Nagranie 20 – respondent (65 lat)

- [...] no właśnie, rozebrali ten dom, prawda? [...]. Sprzedali na drewno, cały [zrobiony] z *louro* i *anjico*, to rzadka rzecz. Tak się nie robi! Ja bym na to nie pozwolił.

Emocje

Nagranie 4 – respondentka (60 lat)

- Jesteśmy dumni, że mamy taki dom. Nie ma już takich więcej, prawda? Tak naprawdę to jego [męża] rodzice go zbudowali. Tym bardziej nie pozbedziemy się tego domu, który oni budowali. Będzie tutaj, dopóki się nie rozpadnie. Na pewno nie zburzymy go... Ale nie wszyscy tak myślą jak my, prawda? Dzisiaj już nie jest tak, jak kiedyś [...]. Mam ochotę jeszcze powypełnić te miejsca, w których zrobiły się dziury, żeby zachować ten dom.
- A czy chciałaby Pani mieszkać w takim domu?
- Nie. Zostawiłabym go sobie jako pamiątkę.

Rozdział 10

Zakończenie

Współcześni mieszkańcy gmin *Agudo* i *Paráíso do Sul* na swój sposób pielęgnują pamięć o pierwszych niemieckich osadnikach *Kolonii Santo Ângelo*. Wyrazem szacunku względem ogromu wysiłku włożonego przez kolonistów w budowę tego miejsca są między innymi pomniki, zbiory muzealne i publikacje o początkach kolonii. W warstwie niematerialnej zachowały się: język, kultura, tradycje czy kulinaria. Architektura również powinna zajmować swoje miejsce w budowaniu lokalnej tożsamości. W gruncie rzeczy kultywowanie przez mieszkańców obu gmin pamięci o przodkach wpisuje się w szerszy trend ochrony dziedzictwa kolonialnego, który istnieje w brazylijskim dyskursie tożsamościowym od dekad. W drugiej połowie XX wieku stopniowo zaczęto dostrzegać ogromny potencjał turystyczny drzemiący w obszarach wiejskich i miastach brazylijskiego interioru, mających kolonialny rodowód. W tym procesie ważną rolę odgrywa architektura nadająca poszczególnym regionom unikatowy, wyrazisty charakter. Wspomniana tendencja miała swoje początki w latach 60. ubiegłego wieku. Pomysł na wykorzystanie uroków „regionalnej” architektury dobrze ilustrują nagłówki z wrześniowego numeru magazynu „Reader’s Digest” (w wersji brazylijskiej „Revista Selções”) z roku 1968, gdzie zdjęcia budynków o pruskich formach opatrzone napisem: „Zgadnij, co to za kraj”, a przy fotografiach z kolejnymi przykładami architektury znalazły się podpowiedzi: „Niemcy? Austria? Szwajcaria? Szkocja? Luksemburg?”. W innym miejscu – niejako w odpowiedzi na zadane pytania – zamieszczono wskazówki: „Zrób sobie zagraniczną wycieczkę bez opuszczania Brazylii”, „Możesz odkryć inny kraj bez opuszczania swojej ojczyzny, bez dolarów, bez paszportu [...]” (Sousa Castro 2019, s. 140). Do dnia dzisiejszego brazylijskie miasta, takie jak *Blumenau* czy *Pomerode*, szczycą się tym, że są „najbardziej niemieckie w Brazylii”. Obecnie liczne inicjatywy koncentrują się na ochronie śladów kolonialnej przeszłości przejawiającej się między innymi w architekturze. Przykładami dedykowanymi drewnianej technice szkieletowej są programy: *Rota Romântica do Rio Grande do Sul* [Romantyczny szlak *Rio Grande do Sul*], skupiający czternaście gmin, *Núcleo de Casas Enxaimel* [Centrum domów ryglowych] w *Ivoti* (ryc. 179–181) czy *Parque Aldeia do Imigrante* [Park wsi

imigranta] w *Nova Petrópolis* (ryc. 182–183). Wymienione inicjatywy dotyczą jedynie stanu *Rio Grande do Sul*, jednak podobne przedsięwzięcia funkcjonują również w innych brazylijskich stanach. Zdaniem Adriany Konrad ich celem jest „wzmacnianie tożsamości etniczno-kulturowej wspólnot niemiecko-brazylijskich założonych w tym regionie” (Konrad 2018, s. 44). W *Rio Grande do Sul* zachowały się także miejskie obiekty szkieletowe o niemieckim pochodzeniu, przykładem mogą być budynki zlokalizowane w *Novo Hamburgo* (ryc. 184–185)

Ryc. 179.

Núcleo de Casas Enxaimel [Centrum domów ryglowych] w Ivoti, RS

(fot. E. Angoneze-Grela, 2019)

Ryc. 180.

U góry: Núcleo de Casas Enxaimel [Centrum domów ryglowych] w Ivoti, RS

(fot. A. Somensi Reinheimer, 2023)

Ryc. 181.

Po prawej: Núcleo de Casas Enxaimel [Centrum domów ryglowych] w Ivoti, RS

(fot. A. Somensi Reinheimer, 2023)

Ryc. 182.

Parque Aldeia do Imigrante [Park wsi imigranta] w Nova Petrópolis, RS – widok na kościół i główny plac

(fot. E. Angoneze-Grela, 2019)

Ryc. 183.

Parque Aldeia do Imigrante [Park wsi imigranta] w Nova Petrópolis, RS – wejście do jednego z eksponowanych budynków szkieletowych

(fot. E. Angoneze-Grela, 2019)

Należy dodać, że w Brazylii nie tylko architektura o niemieckim pochodzeniu doczekała się uznania za wartościową i godną zachowania. Podobnie stało się między innymi z dziedzictwem pozostawionym przez imigrantów z ziem polskich. O badaniach w tym zakresie napisali Michał Faryś i Jolanta Kijowska w artykule *Wyróżniki krajobrazu dawnych ziem polskich w wybranych obszarach Ameryki Południowej jako swoisty przykład dziedzictwa kulturowego emigrantów*. Autorzy publikacji informują, że: „Wyróżnikiem krajobrazu wiejskiego ziem polskich, dostrzeżonym i docenionym w południowej Brazylii jest architektura drewniana. Uznano ją za dziedzictwo kulturowe polskich i ukraińskich emigrantów oraz ich potomków” (Faryś, Kijowska 2016, s. 57). Autorzy dzielą wyróżniki na niematerialne i materialne. Wśród materialnych znalazły się mię-

Ryc. 184.

Dom ryglowy rodziny Kayser (ok. 1840–1850), Novo Hamburgo

(fot. V. Lauck, 2015)

Ryc. 185.

Dom ryglowy rodziny Schmitt Presser z 1830 roku, Novo Hamburgo

(fot. V. Lauck, 2015)

Obecnie mieści się w nim *Museu Comunitário Casa Schmitt-Presser*. Jest to pierwszy obiekt ryglowy wpisany do rejestru zabytków przez *Instituto Patrimônio Histórico e Artístico Nacional* [Narodowy Instytut Dziedzictwa Historycznego i Artystycznego]

dzy innymi: domy drewniane, młyny wodne, tartaki, zabudowa gospodarcza, bramy wjazdowe czy ogrodzenia. Tematyka polskich wątków architektonicznych z całą pewnością wymaga jeszcze głębszego zbadania. Zdaniem autorki niniejszej pracy w tym celu można byłoby z powodzeniem powtórzyć zaproponowaną w dysertacji metodę badawczą.

Dzięki przeprowadzanemu studium przypadku, zrealizowanemu w rezultacie trzech podróży badawczych do Brazylii, podróży badawczej na Pomorze Zachodnie oraz kwerend bibliograficznych i archiwalnych **udowodniono słuszność postawionych tez badawczych**. Jednoznacznie potwierdzono i udokumentowano istnienie oryginalnie zachowanych budynków wzniesionych w drewnianej konstrukcji szkieletowej w stanie *Rio Grande do Sul*. Przedstawiono dowody na pochodzenie pierwszych osadników *Kolonii Santo Ângelo* z Pomorza Zachodniego, a w szczególności z terenów powiatu szczecineckiego i drawskiego (**teza I**). Materiał dowodowy oparto na dokumentach archiwalnych odnalezionych w Polsce i Brazylii, listach pasażerów statków i nazwiskach imigrantów odczytanych na tablicach nagrobnych zlokalizowanych w pobliżu badanych obiektów.

Ponadto dzięki badaniom terenowym dowiedziono, że migranci wznosili budynki w znanej sobie technice ryglowej. Jednak zaszły zjawiska, które wpłynęły na charakter tych obiektów w stosunku do ich pomorskiego pierwowzoru (**teza II**). Wymieniono czynniki (praktyczne, poznawcze, symboliczne (kulturowe), przyrodnicze, organizacyjne, wsteczno-poznawcze oraz innokulturowe) mające wpływ na formę domów pomorskich w kolonii. Za pomocą autorskiej metody analizy cech reprezentatywnych przy użyciu weryfikatorów zdefiniowano cechy typowego budynku szkieletowego w *Kolonii Santo Ângelo*. Porównano je z typologią domów szkieletowych zachowanych w obszarze pochodzenia migrantów i w ten sposób zauważono podobieństwa (cechy petryfikowane) i różnice (cechy adaptowane) między nimi. W kolonii zachował się szczególnie układ szerokofrontowy budynków, osiowo usytuowana sień i wejścia w osi na obu szerokich elewacjach. Zauważono podobieństwa w wykorzystywanych połączeniach, jak i oznaczeniach ciesielskich. Cechą petryfikowaną, szczególnie silną w początkach istnienia kolonii, było użycie dwuspadowych dachów i osłanianie szczytów szalowaniem. Do wznoszenia budynków szkieletowych po obu stronach ścieżki migracyjnej wykorzystywano drewno, a do wypełniania ścian glinę lub cegłę. Różnice dostrzeżono w lokalizacji budynków, które w kolonii znajdują się w znacznym oddaleniu od drogi, w układzie rozproszonym. Ze zredukowanego planu funkcjonalnego domu kolonialnego wyodrębniła się kuchnia, która przybrała formę osobnego budynku, a ze środkowej części domu pomorskiego, w jego kolonialnej wersji, zniknęło palenisko. W subtropikalnym klimacie stało się ono niepożądanym źródłem ciepła, które mogło stwarzać zagrożenie pożarowe. W rezultacie z dachu zniknął komin. Dachy domów wzniesionych przez osadników w kolonii mają łagodniejsze nachylenia połąci i tylko czasami niewielkie poddasze użytkowe. Bardzo często są wydłużone o dodatkową werandę, chroniącą elewację przed warunkami atmosferycznymi (przykładowo obfitym deszczem), a także oferującą mieszkańcom cień w upalne dni. W kolonialnej

wersji domu pojawiły się nietypowe czterospadowe dachy świadczące o wpływach obcej kultury. Dzięki temu powstały domy o formie hybrydowej, łączące niemiecką i portugalską tradycję budowlaną. Domy pomorskie w kolonii charakteryzują się mniejszą kubaturą, nieskomplikowaną konstrukcją, w której w pewnych przypadkach zrezygnowano z rygli oraz uproszczono wiązania narożne. Osobliwą praktyką, zupełnie odmienną niż na Pomorzu Zachodnim, było wynoszenie ponad poziom gruntu ryglowych budynków kolonialnych na kamiennych, ceglanych lub drewnianych „stopach”.

Potwierdzono również, że rodzaj wykorzystywanych przez kolonistów materiałów do budowy domów zależał od położenia geograficznego, warunków klimatycznych i dostępności surowców (**teza III**). Do konstruowania szkieletu wykorzystywano drewno egzotyczne, występujące w subtropikalnym lesie atlantyckim. Z geolokalizacji skatalogowanych obiektów wynika, że w pobliżu miejsca wydobycia piaskowca pola konstrukcji wypełniano – nietypowym dla budynków pomorskich materiałem – kamieniem.

Odkrycie obiektów szkieletowych wzniesionych przez niemieckich osadników w kolonii stało się okazją do zbadania związku między architekturą a tożsamością zbiorową migrantów (**hipoteza poboczna**). Z wywiadów przeprowadzonych z mieszkańcami wiadomo, że starsze pokolenie ma świadomość własnego pochodzenia oraz odczuwa silną więź z kulturą niemiecką. Obecni właściciele budynków ryglowych deklarują pozytywne emocje w relacji do zachowanych obiektów, jednocześnie rozumieją ich anachroniczny charakter. Oryginalne budynki szkieletowe – choć w niektórych przypadkach jeszcze eksploatowane – zdaniem użytkowników mają raczej wartość pamiątkową, sentymalną i to właśnie dlatego przetrwały do dnia dzisiejszego. Respondenci przeważnie nie widzieli przyszłości dla tych budynków poza funkcją upamiętniania czasów minionych. Ta opinia potwierdziła istnienie emocjonalnej więzi między potomkami imigrantów a tradycyjnym sposobem wznoszenia budynków. Jednocześnie powinna być sygnałem ostrzegawczym, wskazującym na to, że jest ona delikatna, krucha i należy zadbać o jej przetrwanie. W przeciwnym wypadku symbolika architektury ryglowej oraz jej funkcja tożsamościowa zostanie zapomniana – zniknie z ostatnimi, niszczącymi obiektami z obszaru dawnej *Kolonii Santo Ângelo*.

Obecnie obserwuje się zmianę w przejawianiu niemieckiej tożsamości mieszkańców gmin *Agudo* i *Paraíso do Sul*. Młodsze pokolenia nie znają języka swoich przodków. Odnotowano także, że drewniana architektura szkieletowa nie funkcjonuje w świadomości lokalnej społeczności jako symbol definiujący ten region. Dowodem na to są między innymi prace badawcze poświęcone analizie dziedzictwa kulturowego architektury miasta i gminy *Agudo* (Schwerz 2009, 2017). Przywołane prace tylko w minimalnym stopniu akcentują technikę ryglową jako element krajobrazu kulturowego regionu. A przecież oryginalna architektura niemieckich osadników jest wyróżnikiem kolonialnej przeszłości tych terenów i powinna być objęta szczególną ochroną. Szczęśliwie dzięki aktualnym staraniom lokalnych władz postawa miejscowej ludności wobec architektury ryglowej może ulec poprawie. Niestety na realne działania za-

pobiegające utracie kolejnych obiektów pozostało niewiele czasu. Technika ryglowa bez regularnej konserwacji nie ma szans na przetrwanie. Zważywszy na postępującą degradację zasobu budownictwa szkieletowego w badanym obszarze, autorka niniejszej pracy zwraca się do lokalnych władz z postulatem niezwłocznego objęcia ochroną konserwatorską obiektów zagrożonych zniszczeniem oraz udzielenia niezbędnego wsparcia materialnego ich właścicielom.

Podsumowując rozważania na temat związku między architekturą migrantów i tożsamością, na przykładzie *Kolonii Santo Ângelo* zauważono, że relacja ta zmienia się z upływem czasu. Jest to związek nietrwały, ściśle uzależniony od świadomości społecznej potomków migrantów na temat własnego pochodzenia. Na początkowym etapie funkcjonowania kolonii architektura ryglowa pełniła rolę ostoi, miejsca kojarzonego z bezpieczeństwem, żywego wspomnienia obrazu domu sprzed emigracji. O podobnej zależności, choć w zupełnie innym zakątku świata, pisze Artur Jasiński w artykule *Między Orientem a Lewantem*. Autor przywołuje powieść *Altneuland* [*Stara nowa ziemia*] Theodora Herzla – twórcy i głównego ideologa syjonizmu. Pisarz przedstawił w niej Hajfę jako eklektyczną metropolię „rozbrzmiewającą wieloma językami, w której renesansowe pałace włoskie sąsiadują z wielkimi, zbudowanymi na modłę paryską domami towarowymi, a przedmieścia wypełniają zarówno małe, europejskie w charakterze domki, jak i wille w stylu mauretańskim. To pomieszanie różnych stylów [...] służyć miało jako balsam kojący psychikę emigrantów z Europy, przybywających do obcego i egzotycznego kraju. Herzl obawiał się »szoku kulturowego« i uważał, że architektura o zachodnich korzeniach pomoże go załagodzić” (Jasiński 2015, s. 195). Na powyższym przykładzie uwidacznia się uniwersalny charakter związku między przemieszczeniami ludności a kanonami architektury, do których owa ludność przywykła w rodzinnych stronach. W tym ujęciu rola „architektury na emigracji” jest wywołanie poczucia bezpieczeństwa wśród migrantów, które osiąga się przez ich obcowanie z dobrze znaną, rozpoznawalną i zrozumiałą przez nich przestrzenią. Jednak funkcja łagodząca trudy emigracji oraz symbolika tożsamościowa tej architektury nie są dane raz na zawsze. Możliwe, że w niektórych przypadkach jej „misja” kończy się na pierwszym pokoleniu migrantów. Tymczasem, jeśli kolejne pokolenia przejawiają aspiracje do zachowania wzorców rodzimego budownictwa w formie dziedzictwa kulturowego, spoczywa na nich odpowiedzialność starannego pielęgnowania pamięci zbiorowej. Spadkobiercy tego dziedzictwa winni zadbać o to, aby wiedza przekazywana przyszłym pokoleniom – o formach, proporcjach, rozwiązaniach konstrukcyjnych, kolorystyce czy lokalizacji oryginalnych obiektów była rzetelna i niezafałszowana. Przykładem nieumiejętnego działania w tym zakresie jest tak zwany styl ryglowy, czyli imitacja oryginalnej techniki szkieletowej. Jest to działanie, które zniekształca autentyczny obraz tej architektury, prowadząc do nieporozumień, błędnych skojarzeń czy funkcjonowania w powszechnym użyciu form karykaturalnych, pozbawionych proporcji, w wątpliwy sposób nawiązujących do oryginalnych form ryglowych.

Po 168 latach od powstania *Kolonii Santo Ângelo* architektura szkieletowa Pomorzania wciąż istnieje po obu stronach ścieżki migracyjnej. Jej spadkobiercami są dziś zarówno

kolejne pokolenia *Pomeranos* w Brazylii, jak i polscy przesiedleńcy na Pomorzu Zachodnim. Predylekcja do ochrony tego dziedzictwa w obszarze dawnej kolonii jest wynikiem niezaburzonej ciągłości historycznej i naturalnej potrzeby uszanowania pamięci własnych przodków. Nie inaczej należałoby traktować architekturę szkieletową na Pomorzu Zachodnim. Wydarzenia związane z przesiedleniami przerwały ciągłość historyczną tego regionu. „Poniemieckie” dziedzictwo w dalszym ciągu jest przez niektórych Polaków uznawane za „trudne”, bowiem proces międzypokoleniowego przepracowywania historii polsko-niemieckiej jeszcze się nie zakończył (Abraham-Defenbach 2022). Jednak to, co nazywamy tożsamością miejsca stopniowo konsoliduje architekturę ryglową w „naszym” krajobrazie. Już teraz pokolenia urodzone i wychowane na tych ziemiach instynktownie uznają drewnianą architekturę szkieletową za swoją, bez obciążeń traumą przymusowej migracji, której doświadczyły poprzednie generacje. W związku z tym jest to idealny moment na to, aby solidarnie – w gronie polsko-niemiecko-brazylijskich przyjaciół – zadbać o **nasze wspólne** dziedzictwo, jakim jest pomorska architektura szkieletowa (ryc. 186). Świadomi wydarzeń minionych czasów, współodpowiedzialni za to, co pozostawimy przyszłym pokoleniom, winniśmy podjąć niezbędne środki, aby zapobiec jej powolnemu „umieraniu”.

Ryc. 186.

Dom szkieletowy
w Linha Nova,
dawnej Kolonii
Santo Ângelo

(fot. E. Angoneze-Grela,
2015)

Słowniczek

budynek ryglowy (niem. *riegel*, łac. *rēgula*), budynek o drewnianej konstrukcji ramowej, którego ściany wypełnia się innym materiałem, najczęściej gliną, cegłą ceramiczną lub cegłą suszoną; w *Kolonii Santo Ângelo* zaobserwowano nietypowe kamienne wypełniania ścian tego typu budynków

budynek szachulcowy (niem. *Schacht*), budynek o drewnianej konstrukcji ramowej, którego ściany wypełnia się gliną

budynek szkieletowy, budynek, którego konstrukcję stanowi szkielet wykonany z innego materiału niż materiał wykorzystywany do wypełnienia ścian; w niniejszej pracy używa się tego określenia w kontekście budynków o konstrukcji drewnianej; zamiennie dla określenia „budynek ryglowy”

enxaimel (wym. ɛʃaj'mɛw, pt. *enchamel*, *echemez*), określenie funkcjonujące w brazylijskiej wersji języka portugalskiego; oznacza między innymi technikę ryglową lub budynek wykonany w tej technice, jednak znaczenie tego słowa obejmuje również rodzaje konstrukcji, w których wykorzystuje się drewno i glinę

kolonia (łac. *colonia*, *colere* – ‘uprawiać’), wg *Słownika Języka Polskiego PWN* grupa ludzi tej samej narodowości zamieszkałych na określonym obszarze w obcym kraju; w niniejszej pracy używa się tego określenia zamiennie dla nazwy *Colônia* (lub *Kolonia*) *Santo Ângelo*

kolonialny dom pomorski, dom ryglowy wzniesiony w zamorskiej kolonii przez osadników z Pomorza Zachodniego

obiekt, budynek lub zespół budynków objętych badaniem

Pomeranos (niem. *Pommern*, pol. Pomorzanie), niemieckojęzyczni koloniści pochodzący z Pomorza nad Bałtykiem, osiedlający się w XIX w. w Brazylii w niemieckich koloniach powstałych na zaproszenie rządu brazylijskiego

stanowisko, posesja, miejsce występowania budynku lub zespołu budynków objętych badaniem

styl ryglowy (pt. *enxaimeloso*, *estilo enxaimel*, *enxaimel falso*), sposób dekorowania budynków o innej konstrukcji niż ryglowa, odwzorowujący drewnianą konstrukcję szkieletową przez charakterystyczne malowanie elewacji lub montowanie desek imitujących słupy, rygle i zastrzały

Szkicownik

Ryc. 187.

Dom ryglowy rodziny
Schiefelbein (miasto
Agudo)

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika: akwarela,
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 188.

Dom ryglowy,
Linha Nova

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika: akwarela,
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 189.

Zagroda rodziny
Schiefelbein (miasto
Agudo)

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika: akwarela,
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 191.

Budynek ryglowy,
Várzea do Agudo

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika:
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 192.

Budynek ryglowy,
Linha Nova

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika:
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 193.

Zagroda rodziny
Schiefelbein (Porto
Agudo) – weranda

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika: akwarela,
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 194.

Zagroda rodziny
Jann (Picada do Rio
Sul) – weranda

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika: akwarela,
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 195.

Po lewej: budynek ryglowy, Várzea do Agudo

(E. Angoneze-Grela, 2016)

Technika: akwarela, kredka akwarelowa, 13,5 x 18 cm.

Ryc. 196.

U góry: zagroda rodziny Wachholz/Schumacher, Picada do Rio Sul

(E. Angoneze-Grela, 2016)

Technika: kredka, 13,5 x 18 cm.

Ryc. 197.

Cmentarz rodziny
Jann

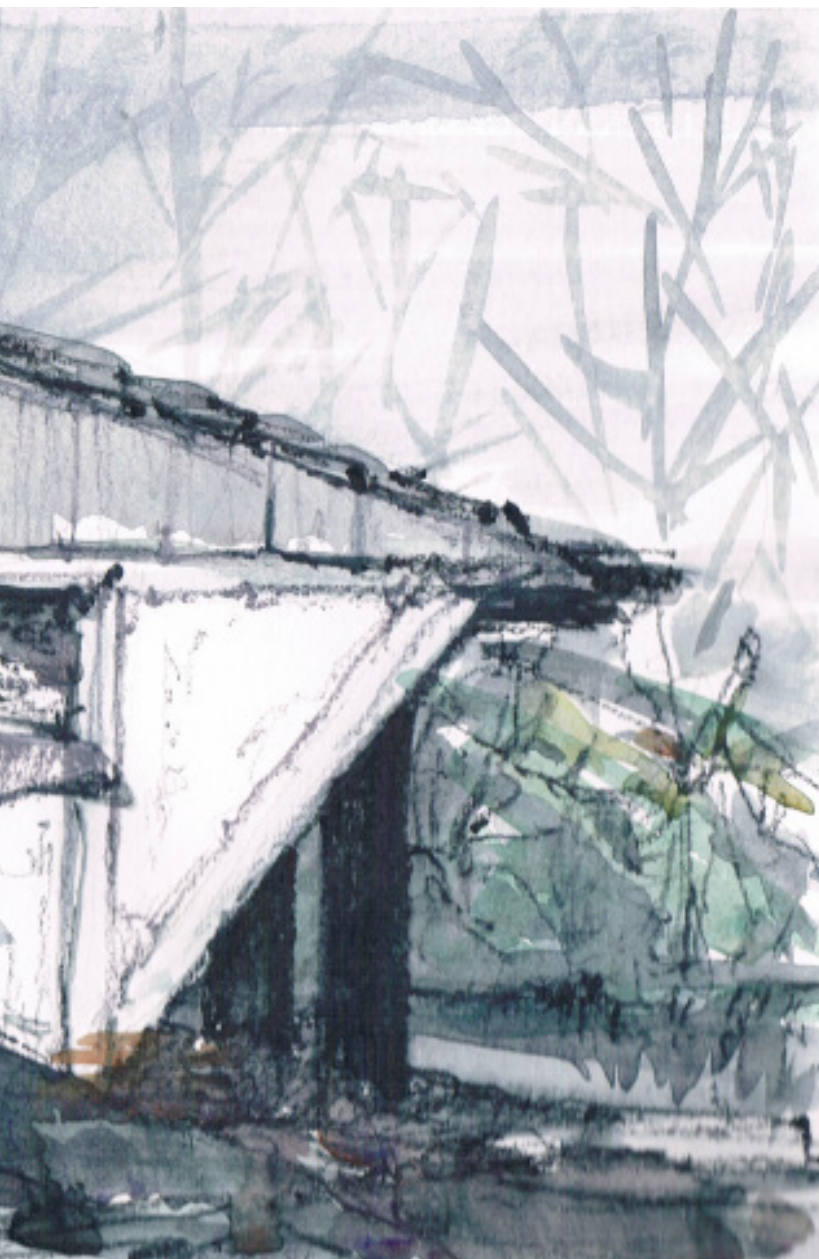
(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika: akwarela,
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Ryc. 198.

Budynek ryglowy,
Várzea do Agudo

(E. Angoneze-Grela,
2016)

Technika: akwarela,
kredka akwarelowa,
13,5 x 18 cm.

Bibliografia

1. Abraham-Diefenbach M., *Uciezka i wypędzenia w dialogu europejskim. Pomysły na polsko-niemieckie centrum badań, edukacji i kultury zajmujące się historią regionalną we Frankfurcie nad Odrą*, Viadrina Center B/ ORDERS IN MOTION, nr 10, 2022.
2. Aguiar N. da C., Passos Cambraia R., Thoma A.C., Vinolas Prat B., *Palmeiras nativas indicadas para uso em construções*, Vozes dos Vales, 10, 2016.
3. Andrae F.H., Palumbo R., Cardoso Marchiori J.N., Durlo M.A., *O sub-bosque de reflorestamentos de pinus em sítios degradados da região da floresta estacional decidual do Rio Grande do Sul*, Ciência Florestal, v. 15, n. 1, 2005.
4. André P., *O olhar da Lúcio Costa para os telhados portugueses*, Temporalidades, 3(1), 2011.
5. Angoneze-Grela E., *Tożsamość migrantów a tożsamość miejsca. Architektura wiejska Pomorza Zachodniego w świetle masowych migracji ludności w XIX i XX wieku*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, Architektura, Urbanistyka, Architektura Wnętrz, nr 7, 2021.
6. Arendt I.C., Witt M.A., *História, cultura e memória: 180 anos de imigração Alemã*, Oikos, São Leopoldo 2005.
7. Arlet J., *Drewniane budownictwo szkieletowe na Pomorzu Zachodnim*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 2004.
8. Arlet J., Arlet P., *Zabytkowe budynki ryglowe w miastach i miasteczkach Pomorza Zachodniego, problemy i szanse przetrwania*, Przestrzeń i Forma, 23/2, 2015.
9. Arlet J., Arlet P., *Zespoły wiejskiej architektury drewnianej: problemy ochrony i zachowania dziedzictwa*, Budownictwo i Architektura, nr 3, 2015.
10. Arlet P., Petryshyn H., *Border of two types of folk culture and rural houses near Szczecin before the mid-nineteenth century*, Przestrzeń i Forma, nr 51, 2022.
11. Bauman Z., *O tarapatach tożsamości w ciasnym świecie*, ER(R)GO. Teoria – Literatura – Kultura nr 1(6), 2003.
12. Baumann U., *Denkmalpflege in Brasilien*, Die alte Stadt, 17, 1990.
13. Behling A.A., Trentin R., *Análises dos desastres naturais no município de Agudo/RS*, Ciência e Natura, v. 38, n. 1, Santa Maria (RS) 2016.
14. Betlejewska C., *Zabytkowe wsie województwa śląskiego*, Ochrona Zabytków, 49/3(194), 1996.
15. Bevilacqua D., Zanini Rorato G., Colusso I., Azambuja Madruga P.R., *Quarta Colônia : atlas ambiental : mapas-base e temáticos*, UFSM, Santa Maria 2013.
16. Bevilacqua Marcuzzo S., Viera M., *Ecological Restoration in Conservation Units*, [w:] L. Yueh-Hsin, J.A. Blanco, S. Roy (red.), *Biodiversity in Ecosystems – Linking Structure and Function*, IntechOpen, Rijeka 2015.
17. Biranowska-Kurtz A., *Odbudowa i przebudowa Dobrzan – dzieło Davida Gilly’ego*, Ochrona Zabytków, nr 4, 2006.
18. Bolzan M., *Quarta Colônia: da fragmentação à integração*, UNISINOS, São Leopoldo 2011 [rozprawa doktorska].

19. Borkowski R., *Kolonizacja Królestwa Prus za panowania Fryderyka Wilhelma I (1713–1740) w świetle wybranych edyktów pruskich*, Meritum, t. 5, 2013.
20. Borzyszkowski J., *Gdańsk i Pomorze w XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999.
21. Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1985.
22. Carlos de Santana N.M., *Colonização alemã no Brasil: uma história de identidade, assimilação e conflito*, Dimensões: Revista de História da Ufes, n. 25, 2010.
23. Cassol D.C., Gazzola M.D., Lerner L., Longhi S.J., Missio F. de F., Orso G.A., Scheuer M., Silva Pinto R. da, L. Lerner, Stangarlin M., *Caracterização florística e estrutural da vegetação arbórea em um trecho de Floresta Estacional Decidual, RS, Brasil*, Ciência Florestal, v. 31, n. 3, 2021.
24. Cherini G., *A origem do nome dos municípios*, Imprensa Livre, Porto Alegre 2007.
25. Cofta G., *Degradacja drewna w budynkach o konstrukcji ryglowej*, Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo, Szczecin-Expo, Szczecin 2003.
26. Corona E., Lemos C., *Dicionário da Arquitetura Brasileira. 2a edição*, Romano Guerra, São Paulo 2017.
27. Cunha A.G., *Dicionário etimológico da língua portuguesa*, Lexikon, Rio de Janeiro 2012.
28. Dantas M., Silva D.R., Viero A.C., *Origem das paisagens do estado do Rio Grande do Sul*, Geodiversidade do estado do Rio Grande do Sul, CPRM, Porto Alegre 2010.
29. Dobrowolska A., *Dom podcieniowy na Pomorzu Zachodnim*, Ochrona Zabytków, 10/1(36), 1957.
30. Dobrowolska A., *Ludowe budownictwo mieszkalne Pomorza Zachodniego*, Ochrona Zabytków, 5/4(19), 1952.
31. Dockhorn Hitz N., *Crenças linguísticas de descendentes pomeranos em três localidades paranaenses*, Unioeste, Cascavel (PR) 2017 [praca doktorska].
32. Donorowicz K., *Dzieje ziemi lubowskiej*, MADO, Toruń 2004.
33. Faryś M., Kijowska J., *Wyróżniki krajobrazu dawnych ziem polskich w wybranych obszarach Ameryki Południowej jako swoisty przykład dziedzictwa kulturowego emigrantów*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 34, 2016.
34. Fenner M.L., *Charlotte – sonhos, tristezas e uma história de amor em dois continentes*, Oikos, São Leopoldo (RS) 2014.
35. Fiepke R.B., Sturza E.R., *A política linguística da era Vargas e seus efeitos na vida de descendentes de imigrantes alemães de Novo Machado-RS*, Revista Trimestral de Letras da Universidade do Estado Pará, Jan-Mar, 2017.
36. Fiktus P., *Pojęcie „kolonii” oraz „kolonializmu” w dyskursie polityczno-prawnym Ligi Morskiej i Kolonialnej*, [w:] Ł. Machaj (red.), *Varia doctrinalia*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2012.
37. Friedrich F.H., *Gastronomia e imigração alemã na região central do Rio Grande do Sul: Colônia de Santo Ângelo (segunda metade do século XIX)*, Universidade Federal de Santa Maria, Santa Maria (RS) 2015 [praca magisterska].
38. Gajda S., *Lingwoekologia – ochrona języka przed człowiekiem i człowieka przed językiem*, Poradnik językowy, ELIPSA, Warszawa 2021.
39. Gliwka G., *Pamięć zbiorowa – jej funkcje i mechanizmy przekazu w kontekście badań Barbary Szackiej i Andrzeja Szpocińskiego*, Rozprawy Społeczne, t. 13, nr 3, 2019.
40. Goehrtz E., *Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin (Hinterpommern)*, Verlag /von J. Engelhorn's, Stuttgart 1931.
41. Goelzer Meira A.L., *Novamente a Casa caiu: critérios de intervenção e narrativas sobre o uso da Casa da Feitoria*, Assis, v. 16, n. 1, 2020.
42. Gogolin M.R., *Ciesielskie znaki montażowe na konstrukcjach więźb dachowych kościołów Pomorza*, Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo, Szczecin-Expo, Szczecin 2003.
43. Gołdyka L., *Identyfikacja regionalna mieszkańców pogranicza polsko-niemieckiego*, [w:] E. Smolarkiewicz, J. Kubera (red.), *Tożsamość i identyfikacje. Propozycje teoretyczne – doświadczenia badawcze*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2017.
44. Gomes L., *1808: como uma rainha louca, um príncipe medroso e uma corte corrupta enganaram Napoleão a mudaram a história de Portugal e do Brasil*, Editora Globo, São Paulo 2014.
45. Granzow K., *Pomeranos sob Cruzeiro do Sul: colonos alemães no Brasil*, Arquivo Público do Estado do Espírito Santo – Brasil, Vitória (ES) 2009.

46. Gregory V., *Zur deutschen Einwanderung in Brasilien*, Cadernos Adenauer, n. 14, 2013.
47. Gut P., *W monarchii brandenbursko-pruskiej (1653–1806)*, [w:] R. Gaziński (red.), *Dzieje Szczecinka*, t. I (do 1939 roku), Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański 2010.
48. Gwiazdowska E., *David Gilly i budownictwo na Pomorzu*, [w:] J. Kochanowska (red.), *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2016*, Trzebiatowski Ośrodek Kultury, Trzebiatów 2017.
49. Hackenhaar D., *Vida e trajetória do povo pomerano: a imigração pomerana para o Brasil*, Universidade Federal de Santa Catarina, Florianópolis (SC) 2018 [praca licencjacka].
50. Hofmański W., *Język – tożsamość – komunikacja*. *Slavia Occidentalis*, 72/1, 2015.
51. Hoppe I.L., Wolmann C.A., *Análise da precipitação pluviométrica e a presença de nevoeiros no entorno próximo do reservatório da usina hidroeétrica de Dona Francisca em Agudo/RS*, *Revista Brasileira de Climatologia*, vol. 22, Jan/Jun, 2018.
52. Ihering H., *Rio Grande do Sul*, [w:] R. Lesser, R. Aberlând (red.), *Ülber's Meer*, Weltpost-Verlag, Gera 1885.
53. Jania-Szczechowiak M., *Dom zły? Obraz domu na „Ziemiach Odzyskanych” we wspomnieniach Kresowiaków osiedlonych na „Polskim Dzikim Zachodzie” w latach 1944–1945*, [w:] E. Kledzik, M. Michalski, M. Praczyk (red.), *„Ziemie Odzyskane”. W poszukiwaniu nowych narracji*, Instytut Historii UAM, Poznań 2018.
54. Jasięko J., Karolak A., Nowak T., *Historyczne złącza ciesielskie*, *Wiadomości Konserwatorskie*, 40, 2014.
55. Jasiński A., *Między Orientem a Lewantem*, *Journal of Urban Ethnology*, n. 13, 2015.
56. Jungblut Geissler H., *Biodeterioração de bens culturais*, *Brazilian Journal of Development*, v. 7, n. 5, 2021.
57. Kaczmarczyk Z., *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań 1945.
58. Kalbarczyk E., Kalbarczyk R., *Klimatyczne uwarunkowania rozwoju turystyki na Pomorzu Środkowym*, *Przegląd Naukowy, Inżynieria i Kształtowanie Środowiska*, 2(36), 2007.
59. Kilian Kadletz B., Marchetti M., Schmidt-Gerlach G., *Colônia Blumenau no sul do Brasil*, t. II, Clube de Cinema Nossa Senhor do Desterro, São José SC 2019.
60. Kledzik E., Michalski M., Praczyk M., *Nowe narracje o „Ziemiach Odzyskanych” – propozycje*, [w:] E. Kledzik, M. Michalski, M. Praczyk (red.), *„Ziemie Odzyskane”. W poszukiwaniu nowych narracji*, Instytut Historii UAM, Poznań 2018.
61. Konrad A., *A política cultural desenvolvida para Núcleo de Casas Enxaimel e os seus resultados para o município de Ivoti/RS*, *Mouseion*, n. 30, 2018.
62. Kopkowicz F., *Ciesiołka wiejska i małomiasteczkowa*, *Architrend*, Warszawa–Milanówek 1948/2011 [reprint].
63. Kowalczyk-Kontowska J., *Rozwój osadnictwa ziemi szczecineckiej (obszar dzisiejszej gminy Szczecinek)*, Muzeum Regionalne w Szczecinku, Szczecinek 2003 [materiał niepublikowany].
64. Krasucki E., *Pomorze Zachodnie a powojenna wędrówka ludów (1945–1948)*, [w:] P. Wolski (red.), *Doświadczenie (po)granicza. Polsko-niemieckie Pomorze w historii, literaturze, kulturze*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014.
65. Krauz-Mozer B., *Tożsamość – czy to tylko suma spotkań i opowieści?*, *Studia Środowiskowe i Bałkanistyczne*, t. 26, 2017.
66. Kubera J., *Po postmodernizmie, czyli silne identyfikacje i słabe tożsamości*, *Nauka*, 1, 2013.
67. Kwiatkowski K., *Architektura – ramy pamięci społecznej czy wehikuł innowacyjności*, *Czasopismo Techniczne. Architektura*, R. 108, z. 4-A/2, 2011.
68. Lambert Siriani S.C., *Os descaminhos da Imigração alemã para São Paulo no século XIX – aspectos políticos*, *Almanack Braziliense*, n. 2, 2005.
69. Laudel K., *Der Typenwandel des ländlichen Wohnhauses im Oderbruch zwischen 1753 und 1850*, Weimar 2005 [praca doktorska].
70. Leitão L.A., *Curso elementar de construções*, Imprensa Nacional, Lisboa 1896.
71. Lesser J., *Immigration, Ethnicity and National Identity in Brazil, 1808 to the Present*, Cambridge University Press, New York 2013.
72. Lüdke A., Werlang W., *Família Karsburg*, vol. 4, Werlang, Agudo (RS) 2005.
73. Łodziński P., *Osada sukiennicza z XIX wieku jako przykład oszczędnych rozwiązań w architekturze i urbanistyce*, *Czasopismo Techniczne*, R. 107, z. 14, 2010.

74. Machado R., *Construções típicas são um aborto? Presentismo e germanidade nos conflitos da passagem de Roberto Burle Marx por Blumenau*, Revista Marcacanan, n. 27, 2021.
45. Mallmann C.L., Almeida Prado D., Pereira Filho W., *Índice de vegetação por diferença normalizada para caracterização da dinâmica florestal no parque estadual Quarta Colônia, estado do Rio Grande do Sul – Brasil*, Revista Brasileira de Geografia Física, v. 08, n. 5, 2015.
76. Martins R.E., *A habitação vernacular no séc. XVIII. Residências mineiras do período colonial*, Instituto Federal de Minas Gerais – campus Ouro Preto, Ouro Preto 2010.
77. Mazurek J., *Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich, Warszawa 2006.
78. Mazurek J., *Stosunki polsko-brazylijskie w latach 1920–1989, Polska i Brazylia – bliższe, niż się wydaje*, Wydawnictwo Muzeum Niepodległości, Warszawa 2020.
79. Migdalski P., *Jak słowiańscy przodkowie Pomorzan stali się Germanami*, Przegląd Zachodniopomorski, z. 1, 2016.
80. Missio F.F., Longhi S.J., Degrandi Gazzola M., Scheuer M., Silva Pinto R., Lerner L., Cella Cassol D., Angostini Orso G., Stangarlin M., *Caracterização florística e estrutural da vegetação arbórea em um trecho de Floresta Estacional Decidual, RS, Brasil*, Ciência Florestal, v. 31, n. 3, 2020.
81. Nazzari Vicroski F.J., *O Alto Jacuí na Pré-História: subsídios para uma Arqueologia das fronteiras*, Universidade de Passo Fundo, Passo Fundo (RS) 2011 [praca magisterska].
82. Nazzari Vicroski F.J., Mallmann Vicroski C., *Arqueologia e Pré-História do Rio Grande do Sul*, [w:] A. Martinelli Piasson, L. Machado Chaves (red.), *Arqueologando/Arqueológicas*, Acervus Editora, Passo Fundo 2021.
83. Neufeld B.H., Atallah G.Z., *Meninos e meninas no registro da história local: estabelecendo uma relação do seu passado no seu presente*, I Colóquio Nacional de Estudos de Gênero e História, Guarapuava 2013.
84. Niezabitowska E.D., *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2014.
85. Noelli F.S., *Documentação histórica do limite meridional da Araucaria angustifolia e do início do processo de desmatamento no Rio Grande do Sul, Brasil*, Napea – Revista de Botânica, n. 12, Jun, 2000.
86. Nowakowski C., Witek M., *Między słupem i rygłem. Swojskie dziedzictwo Pomorza Zachodniego*, Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, Szczecin 2012.
87. Oliveira B.A., *Arquitetura em Terra – O Tabique*, Universidade Fernando Pessoa, Porto 2016.
88. Oliveira E.V. de, Galhano F., *Arquitetura tradicional portuguesa*, Etnográfica Press, Lisboa 1992.
89. Oliveira E.V. de, Galhano F., Pereira B., *Construções primitivas em Portugal*, Etnográfica Press, Lisboa 1988.
90. Onnen E., *Domy kolonistów w powiecie Uecker-Randow*, Architektura ryglowa – wspólne dziedzictwo. Szczecin-Expo, Szczecin 2003.
91. Patzlaff Bosenbecker V., *A arquitetura produzida pelos descendentes pomeranos na serra dos Tapes*, Cadernos do LEPAARQ – Textos de Antropologia, Arqueologia e Patrimônio, v. 8, n. 15/16, UFPEL, Pelotas 2011.
92. Pegoraro A., *Estudos dos nomes das cidades da Quarta Colônia de Imigração Italiana do Rio Grande do Sul*, Universidade de Caxias do Sul, Caxias do Sul 2013 [praca magisterska].
93. Pimentel Alamino F.N., *O Congresso de Viena, o tráfico de escravos e as consequências para Portugal e Brasil*, Revista da Faculdade de Direito, v. 112, 2017.
94. Piskorski J.M., *Epoka wielkich przemian (do 1368 r.)*, Pomorze Zachodnie poprzez wieki, Zamek Książąt Pomorskich, Szczecin 1999.
95. Piskorski J.M., *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1990.
96. Piskorski J.M., *Pomorze plemienne. Historia – Archeologia – Językoznawstwo*, Sorus, Poznań–Szczecin 2002.
97. Piskorski J.M., *Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2010.
98. Pokrzyńska M., *Ciągłość, innowacja, rewitalizacja? Dziedzictwo kulturowe a poszukiwanie wspólnoty w regionie postmigracyjnym*, Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich, 10, 2019.
99. Quoos Pfeifer P., *A lei de terras e a colonização: diversidade populacional na Colônia de Santo Ângelo. Rio Grande do Sul (1846–1870)*, UFSM, Santa Maria (RS) 2022 [praca licencjacka].

100. Rölke H., *Raízes da imigração alemã. História e Cultura Alemã no Estado do Espírito Santo*, Arquivo Público do Estado do Espírito Santo, Vitória 2016.
101. Romaniszyn K., *Migracje a zmiana celowa*, Studia Polonijne, v. 40, 2019.
102. Roos A., *Análise da transformação da paisagem do Município de Agudo (RS) a partir da história ambiental, ao longo do século XX*, UFSM, Santa Maria (RS) 2013 [praca magisterska].
103. Rzeszotarska-Pałka M., *Tożsamość krajobrazu wsi Pomorza Zachodniego, Cudze chwalicie. Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu*, Krajobraz Polski, Topiarius, Rzeszów 2016.
104. Schirmer G.J., *Mapeamento geoambiental dos Municípios de Agudo, Dona Francisca, Faxinal do Soturno, Nova Palma e Pinhal Grande – RS*, UFSM, Santa Maria (RS) 2012 [praca magisterska].
105. Schirmer G.J., Souza Robaina L.E., *Compartimentação de unidades geomorfológicas do Município de Agudo/RS*, Revista Brasileira de Geomorfologia, v. 14, n. 1, 2013.
106. Schirmer G.J., Souza Robaina L.E., *Zoneamento geoambiental em municípios do Rio Grande do Sul: Município de Agudo*, Geociências, v. 31, n. 1, 2012.
107. Schulze F., *Imigrantes alemães entre a participação e o papel de vítimas: a transformação de Leopoldina em heroína da independência brasileira*, Boletim do Tempo Presente, n. 5, 2013.
108. Schünemann N.H., *A Família Schünemann: Sua História e Genealogia*, Kunde Indústrias Gráficas [źródło udostępnione przez Centro de Estudos ERNA Lütke Rohde w Paraíso do Sul].
109. Schwerz J.P., *Patrimônio e planejamento: aproximações a partir da paisagem de Agudo – RS*, Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Porto Alegre (RS) 2017 [rozprawa doktorska].
110. Schwerz J.P., *Valores e conflitos na preservação do patrimônio cultural: O olhar técnico e olhar comum na identificação do patrimônio arquitetônica de Agudo (RS)*, Programa de Pós-Graduação em Urbanismo História e Arquitetura da Cidade – PGAU-Cidade, Universidade Federal de Santa Catarina, Florianópolis (SC) 2009 [praca magisterska].
111. Seyferth G., *Imigração e colonização alemã no Brasil: uma revisão da bibliografia*, BIB – Revista Brasileira De Informação Bibliográfica Em Ciências Sociais, 25, 1988.
112. Sienkiewicz J., *Charakterystyka budownictwa ludowego w pasie nadmorskim*, Muzeum Okręgowe w Koszalinie, Koszalin 1976.
113. Sousa Castro Á., *Transcrição nostálgica: o surgimento de edificações em „estilo germânica” em Brausque/SC (1987–2008)*, Cadernos do CEOM: Gestão do patrimônio cultural, v. 32, n. 51, 2019.
114. Souza Costa B., Custódio M.M., *A cultura da morte no Brasil: Os impactos ambientais causados pelos cemitérios ao meio ambiente e aos seres humanos*, XXIII Congresso Nacional do Conpedi, Florianópolis 2014.
115. Stępiński W., *Na drodze ku modernizacji: zjednoczenie Pomorza Zachodniego w państwie pruskim (do 1871 r.)*, Pomorze Zachodnie poprzez wielki, Zamek Książąt Pomorskich, Szczecin 1999.
116. Surynt I., *Badania postkolonialne a „Drugi Świat”*. Niemieckie konstrukcje narodowo-kolonialne XIX wieku, Teksty Drugie, n. 4, 2007.
117. Szczepański M.S., Śliz A., *Kim jestem? Identyfikacje i tożsamości społeczne. Przypadek Górnego Śląska*, Nauka, 1, 2018, 2018.
118. Szczepański M.S., Śliz A., *Tożsamość regionalna w perspektywie socjologicznej. Przykład Górnego Śląska*, Regionální a národní identita. Recenzovaný sborník z mezinárodního odborného workshopu, Ostrava 2019.
119. Szukała M., *Od czasów napoleońskich do wybuchu II wojny światowej (1806–1939)*, [w:] R. Gaziński (red.), *Dzieje Szczecinka*, Wydawnictwo Jasne, Pruszcz Gdański 2010.
120. Szulc H., *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
121. Tomaszek T., *Translokacja budynku drewnianego jako interpretacja miejsca historycznego – studium przypadku chat o konstrukcji zrębowej zlokalizowanych w stanie Tennessee, USA*, Wiadomości Konserwatorskie, 64, 2020.
122. Traesel Schreiner B., *Expansão da sojicultura sobre territórios da agricultura familiar nos municípios da Quarta Colônia de Imigração Italiana do Rio Grande do Sul*, UFSM, Santa Maria (RS) 2020 [praca magisterska].
123. Wachowiak B., *Początki reform agrarnych na Pomorzu: (od Szczecina po Klajpedę)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 4, 1996.

Bibliografia

124. Weimer G., *Arquitetura da imigração alemã. Um estudo sobre a adaptação da arquitetura centro-européia ao meio rural do Rio Grande do Sul*, Editora da Universidade UFRGS, Porto Alegre 1983.
125. Weimer G., *Arquitetura popular da imigração alemã*, UFRGS, Porto Alegre 2005.
126. Werlang W., *A Família de Johannes Heinrich Kaspar Gerdau. Um estudo de caso sobre a industrialização no Rio Grande do Sul, Brasil*, Werlang, Agudo (RS) 2002.
127. Werlang W., *Crônicas da Colônia Santo Ângelo. História da colonização alemã no Rio Grande do Sul*, Editora Werlang, Agudo (RS) 2001.
128. Werlang W., *História da Colônia Santo Ângelo*, Pallotti, Santa Maria (RS) 1995.
129. Więckiewicz A., *Obrazy czarności. Wyobrażenia imperialna i różnica rasowa w niemieckiej kulturze wizualnej XIX i XX wieku*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2019 [praca magisterska].
130. Witek M., Witek W., *Tradycyjne (ryglowe) budownictwo wiejskie w gminie Sianów*, [w:] W. Rączkowski, J. Sroka (red.), *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. VIII, Fundacja Dziedzictwo Urząd Gminy i Miasta Sianów, Sianów-Sławno 2009.
131. Witek W., *Dom typu saskiego na Pomorzu Zachodnim*, Dzieje Wsi Pomorskiej, III Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Włocławek 2004 [materiały konferencyjne].
132. Wittmann A.C., *Fachwerk. Técnica Construtiva Enxaimel*, AmoLer, Blumenau 2019.
133. Włodarczyk E., „Boom” gospodarczy na Pomorzu: w Cesarstwie Niemieckim (do 1918 r.), *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, Zamek Książąt Pomorskich, Szczecin 1999.
134. Włodarczyk M., *Tożsamość architektury w czasie*, Czasopismo Techniczne. Architektura, R. 108, z. 4-A/2, 2011.
135. Wrana J., *Tożsamość miejsca: kryterium w projektowaniu architektonicznym*, Politechnika Lubelska, Lublin 2011.
136. Żelazo M., *Kwestionariusz wywiadu jako narzędzie badawcze*, *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, nr 2(6), 2013.

Netografia

(dostęp od maja 2015 r. do marca 2023 r.):

- [1] <https://cidades.ibge.gov.br/brasil/rs/paraiso-do-sul/panorama>
- [2] <https://www.geonames.org/12214096/cerro-pelado.html>
- [3] <https://www.ibge.gov.br/cidades-e-estados/rs/agudo.html>
- [4] <https://www.geoparqueartacolonia.com.br/quem-somos/o-que-e-um-geoparque-mundial-da-unesco>
- [5] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/migracje;3941121.html>
- [6] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/;3924019>
- [7] <https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/kolonia.html>
- [8] <http://szwajcaria-kaszubska.pl/item/1763-uwagi-o-najstarszych-dziejach-lubowa>
- [9] <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/1spavs>
- [10] <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/7jz6q4>
- [11] <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/1438pt>
- [12] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Imperatriz_D._Leopoldina_por_Lu%C3%ADs_Schlappriz.jpg#file
- [13] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kolonien_Suedbrasilien.png#/media/Datei:Kolonien_Suedbrasilien.png
- [14] <http://www.zielicke.de/Lubow/LubowA/Lubow.htm>
- [15] <http://gov.genealogy.net/search/index>
- [16] <https://www.ancestry.com/search/collections/1068/>
(*Hamburg Passenger Lists, 1850–1934*, vol.: 373-7, VIII A 1 Band 028 C)
- [17] http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/David_Gilly
- [18] <http://szwajcaria-kaszubska.pl/images/stories/Artykuly/1339Lubowo/PA290241.JPG>
- [19] <https://goo.gl/maps/Di4WZrSc4KzkyzG9>
- [20] <https://goo.gl/maps/ouAdEHtWmsqztpmTA>

- [21] <http://wlaczpolske.pl/index.php?etap=10&i=1242&nomenu=1&oe>
- [22] <https://www.cidade-brasil.com.br/municipio-agudo.html>
- [23] <http://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/doccontent?id=34253>
- [24] <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1186886528829492&set=a.160320658152756>
- [25] <https://www.istockphoto.com/pl/zdjęcie/xv-de-novembro-street-i-dawny-zamek-moelmann-obecnie-havan-store-blumenau-santa-gm1338875404-419339649>
- [26] <https://www.istockphoto.com/pl/zdjęcie/blumenau-santa-catarina-brazylia-gm658993284-120217191?clarity=false>
- [27] <https://flic.kr/p/vnPAf4>
- [28] <https://www.facebook.com/governodeagudo/photos/pb.100069250957914.-2207520000./1081084265339750/?type=3>
- [29] <https://www.agudo.rs.gov.br/noticias>
- [30] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/tozsamosc;3988537.html>
- [31] <https://www.blumenau.sc.gov.br/blumenau/historia>
- [32] <https://estado.rs.gov.br>
- [33] <https://agudo.rs.gov.br>
- [34] <http://www.jornaldopovo.com.br> (P. Loss, Charlotte para sempre, *Jornal do Povo*, 2021)

Spis rycin i tabel

Ryc. 1.	20
Schemat pracy – pytania badawcze	
Ryc. 2.	26
Kolejność etapów pracy badawczej – oś czasu	
Ryc. 3.	31
Ruiny Bramy Dolnej w Drawsku	
Ryc. 4.	36
Mapa konturowa stanu <i>Rio Grande do Sul</i> – pasy rzeźby terenu	
Ryc. 5.	37
Model 3D fragmentu gminy <i>Agudo</i> – ukształtowanie terenu	
Ryc. 6.	38
Pastwiska w dolinie rzeki <i>Jacuí</i>	
Ryc. 7.	38
Widok z góry na skraj płaskowyżu	
Ryc. 8.	39
Widok z posesji rodziny Jann Neu w kierunku rzeki <i>Jacuí</i> , <i>Picada do Rio Sul</i>	
Ryc. 9.	39
Północna – górzysta część gminy <i>Agudo</i>	
Ryc. 10.	40
Widok z góry na miasto <i>Agudo</i>	
Ryc. 11.	41
Główna aleja w mieście <i>Agudo</i> – <i>Avenida Concórdia</i>	

Ryc. 12.	42
<i>Góra Agudo</i>	
Ryc. 13.	44
<i>Pola uprawne w górzystym krajobrazie gminy Agudo</i>	
Ryc. 14.	48
<i>Jaskinia Gruta do Índio, Linha dos Pomeranos, gm. Agudo</i>	
Ryc. 15.	49
<i>Fragmenty urn pogrzebowych ludów guarani</i>	
Ryc. 16.	52
<i>Rysunki źródłowe na podstawie których wykonano schemat Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 17.	53
<i>Schemat zasięgu historycznej Kolonii Santo Ângelo z uwzględnieniem obecnych granic administracyjnych gmin Agudo i Paraíso do Sul</i>	
Ryc. 18.	54
<i>Etapy powstawania Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 19.	55
<i>Jedna z archiwalnych map Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 20.	56
<i>Jedna z historycznych map Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 21.	57
<i>Schemat Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 22.	64
<i>Mapa konturowa Pomorza – Vorpommern i Hinterpommern</i>	
Ryc. 23.	67
<i>Mapa Prowincji Pomorze – rejencje koszalińska, szczecińska i strzałowska</i>	
Ryc. 24.	68
<i>Mapa rejencji koszalińskiej Prov. Pommern, Reg. Bez. Köslin</i>	
Ryc. 25.	69
<i>Mapa światowego przepływu emigrantów w roku 1858</i>	
Ryc. 26.	70
<i>Jedna ze stron dokumentów archiwalnych potwierdzających emigrację z rejencji koszalińskiej do Brazylii</i>	
Ryc. 27.	71
<i>Jedna ze stron dokumentów archiwalnych potwierdzających emigrację z rejencji koszalińskiej – przyczyny emigracji</i>	
Ryc. 28.	76
<i>Portret pośmiertny Leopoldyny z Habsburgów, cesarzowej (małżonki) Brazylii – Luiz Schlappriz, 1860</i>	
Ryc. 29.	77
<i>Ilustracja z Enciclopédico do Rio Grande do Sul „Przybycie pierwszych osadników niemieckich do São Leopoldo – 25 – VII – 1824”</i>	

Ryc. 30.	80
Niemieckie kolonie w południowej Brazylii w 1905 roku	
Ryc. 31.	82
Wycinek z niemieckiej prasy – „Neustettiner Kreiszeitung”, najprawdopodobniej z czerwca 1934 roku	
Ryc. 32.	83
Portret barona von Kahldena – fotografia medalionu umieszczonego na pomniku upamiętniającym 100-lecie powstania <i>Paratso do Sul</i>	
Ryc. 33.	84
Fotokopia oryginalnego szkicu <i>Kolonii Santo Angelo</i> z roku 1857	
Ryc. 34.	85
Tymczasowy dom rodziny Wihn, <i>Novo Hamburgo, Rio Grande do Sul</i> , 1862	
Ryc. 35.	85
<i>Der Anfang im Urwald</i> [Początki w dziewiczej puszczy] – osadnicy w stanie <i>Rio Grande do Sul</i>	
Ryc. 36.	87
Porównanie schematów kolonii z lat 1857 i 1878	
Ryc. 37.	88
Model 3D fragmentu gminy <i>Agudo</i> – miasto zlokalizowane między górami <i>Agudo</i> i <i>Pelado</i>	
Ryc. 38.	88
Pejzaż kolonialny – dokładne miejsce nieznanne	
Ryc. 39.	95
Materiał archiwalny dokumentujący ruch migracyjny z rejencji koszalińskiej do Brazylii	
Ryc. 40.	96
Początkowe miejsca migracji z rejencji koszalińskiej do <i>Kolonii Santo Angelo</i>	
Ryc. 41.	98
Strefy występowania typów budynków szkieletowych w obszarze Pomorza Zachodniego	
Ryc. 42.	102
Model 3D fragmentu powiatów szczecineckiego i drawskiego – ukształtowanie terenu	
Ryc. 43.	107
Budynki szkieletowe w Liskowie (<i>Altenwalde</i>) – zamurowane wejścia frontowe	
Ryc. 44.	108
Projekty domów kolonistów – dokumentacja aktowa z roku 1786	
Ryc. 45.	111
Dom rodziny Gohlke we wsi Łubowo	
Ryc. 46.	113
Dawniej i dziś – widok na główną ulicę w Łubowie	
Ryc. 47.	114
Dom ryglowy obok kościoła parafialnego p.w. Wniebowzięcia NMP w Łubowie	

Ryc. 48.	115
Dawniej i dziś – kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP w Łubowie	
Ryc. 49.	116
Kierunki powojennych przesiedleń z uwzględnieniem współczesnych granic Polski i Niemiec	
Ryc. 50.	117
Drewniany ganek – przybudówka od strony podwórza do budynku ryglowego w Rakowie (<i>Rackow</i>)	
Ryc. 51.	119
Dwie różniące się elewacje szczytowe tego samego budynku ryglowego w Łubowie (<i>Lubow</i>)	
Ryc. 52.	119
Dwie różniące się elewacje szczytowe tego samego budynku ryglowego w Liszkowie (<i>Altenwalde</i>)	
Ryc. 53.	124
Miejscowości o pomorskim pochodzeniu w kontekście współczesnych granic Brazylii	
Ryc. 54.	128
Lokalizacja obiektów szkieletowych na schemacie <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 55.	129
Schemat zasięgu dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i> z uwzględnieniem współczesnych granic administracyjnych gmin <i>Agudo</i> i <i>Paraíso do Sul</i> , sieci dróg oraz lokalizacji badanych obiektów	
Ryc. 56.	130
Model 3D fragmentu gminy <i>Agudo</i> ze wskazaniem ważniejszych punktów orientacyjnych	
Ryc. 57.	132
Schemat tras badawczych przeprowadzonych w latach 2015–2018	
Ryc. 58.	133
Przykład numeru ewidencyjnego z objaśnieniem jego składowych	
Ryc. 59.	136
Schemat <i>Kolonii Santo Ângelo</i> z naniesioną lokalizacją obiektów szkieletowych i numerami ewidencyjnymi	
Ryc. 60.	140
Kwerenda terenowa – wizyty na rodzinnych cmentarzach w gminach <i>Agudo</i> i <i>Paraíso do Sul</i>	
Ryc. 61.	150
Schematy gestów na ekranie dotykowym smartfonu, przydatnych do nawigacji w aplikacji <i>Google Earth</i>	
Ryc. 62.	168
Schemat lokalizacji sektorów A, B, C i D w granicach terenu objętego badaniem	
Ryc. 63.	171
Infografik A – sektor zachodni	

Ryc. 64.	173
Infografik B – sektor północny	
Ryc. 65.	175
Infografik C – sektor wschodni	
Ryc. 66.	177
Infografik D – sektor południowy	
Ryc. 67.	178
Sposób odczytu infografików A, B, C i D	
Ryc. 68.	179
Model 3D fragmentu sektora A (zachodniego) – ukształtowanie terenu i lokalizacja obiektów szkieletowych w tym obszarze	
Ryc. 69.	179
Budynki szkieletowe charakterystyczne (reprezentanci) dla sektora A	
Ryc. 70.	179
Budynek szkieletowy charakterystyczny (reprezentant) dla sektora B	
Ryc. 71.	180
Model 3D fragmentu sektora C (wschodniego) – ukształtowanie terenu i lokalizacja obiektów szkieletowych w tym obszarze	
Ryc. 72.	180
Budynki szkieletowe charakterystyczne (reprezentanci) dla sektora C	
Ryc. 73.	181
Budynek szkieletowy charakterystyczny (reprezentant) dla sektora D	
Ryc. 74.	183
Wykres bąbelkowy liczby oraz procentowego udziału budynków z wyszczególnionymi cechami (weryfikatorami) osobno w każdym z sektorów	
Ryc. 75.	183
Wykres bąbelkowy liczby oraz procentowego udziału budynków z wyszczególnionymi cechami (weryfikatorami) we wszystkich sektorach	
Ryc. 76.	184
Wykres bąbelkowy liczby oraz procentowego udziału budynków z wyszczególnionymi cechami (weryfikatorami) w mikroregionach centralnych (A i C)	
Ryc. 77.	184
Wykres bąbelkowy liczby oraz procentowego udziału budynków z wyszczególnionymi cechami (weryfikatorami) w mikroregionach centralnych (B i D)	
Ryc. 78.	189
Typy budynków szkieletowych w dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 79.	190
Schemat lokalizacji obiektów szkieletowych z uwzględnieniem ich typu na schemacie przedstawiającym trzy etapy rozwoju <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 80.	192
Analiza kolorystyki elewacji obiektów szkieletowych w dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	

Ryc. 81.	194
Zestawienie wybranych obiektów w kategoriach kolorystycznych	
Ryc. 82.	200
Stanowisko 01/A,B(2015) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, <i>Porto Agudo</i>	
Ryc. 83.	201
Zagroda rodziny Schiefelbein; budynek szkieletowy (mieszkalny – A), oznaczony numerem 01/A(2015), <i>Porto Agudo</i>	
Ryc. 84.	201
Zagroda rodziny Schiefelbein; na pierwszym planie budynek szkieletowy (kuchnia – B), oznaczony numerem 01/B(2015)	
Ryc. 85.	202
Zagroda rodziny Schiefelbein – detal słupa	
Ryc. 86.	203
Zagroda rodziny Schiefelbein (<i>Porto Agudo</i>) – rysunki elewacji i rzutów budynków szkieletowych	
Ryc. 87.	204
Fotografia rodziny Schiefelbein, w tle budynki ryglowe	
Ryc. 88.	205
Stanowisko 05/A(2015) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, miasto <i>Agudo</i>	
Ryc. 89.	206
Widok ze stanowiska 05/A(2015) w kierunku góry <i>Agudo</i>	
Ryc. 90.	208
Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto <i>Agudo</i>)	
Ryc. 91.	209
Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto <i>Agudo</i>) – wschodni szczyt budynku ryglowego	
Ryc. 92.	209
Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto <i>Agudo</i>) – detal posadowienia	
Ryc. 93.	210
Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto <i>Agudo</i>) – rysunek rzutu i elewacji wschodniej	
Ryc. 94.	211
Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto <i>Agudo</i>) – rysunek elewacji północnej	
Ryc. 95.	212
Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto <i>Agudo</i>) – detal otworu okiennego	
Ryc. 96.	213
Stanowisko 06/A(2015) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, <i>Linha Branca</i>	
Ryc. 97.	215
Naturalne otoczenie zagrody rodziny Herbstrich, <i>Linha Branca</i>	
Ryc. 98.	216
Zagroda rodziny Herbstrich – budynek mieszkalny z kuchnią, elewacja frontowa	
Ryc. 99.	218
Zagroda rodziny Herbstrich – rysunek rzutu i elewacji frontowej (południowej)	

Ryc. 100.	Zagroda rodziny Herbstrich – elewacja wschodnia	219
Ryc. 101.	Zagroda rodziny Herbstrich – stopnie prowadzące na werandę	220
Ryc. 102.	Zagroda rodziny Herbstrich – belka z otworami montażowymi	220
Ryc. 103.	Zagroda rodziny Herbstrich – detal połączenia narożnego	220
Ryc. 104.	Zagroda rodziny Herbstrich – zamieszkiwany budynek ryglowy dostosowany do aktualnych potrzeb bytowych	221
Ryc. 105.	Stanowisko 08/A(2015) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, <i>Picada do Rio Sul</i>	222
Ryc. 106.	Inskrypcja nagrobna w miejscu pochówku Heinricha Wachholza, jednego z pomorskich osadników <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	224
Ryc. 107.	Kopia cyfrowa i wyciąg z listy pasażerów statku „Mönchgut” płynącego z Hamburga do <i>Rio Grande do Sul</i>	225
Ryc. 108.	Zagroda rodziny Wachholz-Schumacher – otoczenie budynku szkieletowego	226
Ryc. 109.	Zagroda rodziny Wachholz-Schumacher – północno-wschodnia elewacja szczytowa	227
Ryc. 110.	Zagroda rodziny Wachholz-Schumacher – rysunek elewacji południowo-zachodniej	228
Ryc. 111.	Zagroda rodziny Wachholz-Schumacher – kamienne pozostałości po rozebranym budynku	229
Ryc. 112.	Stanowisko 09/A,B(2015) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, <i>Picada do Rio Sul</i>	230
Ryc. 113.	Zagroda rodziny Schumacher i jej najbliższe otoczenie	231
Ryc. 114.	Zagroda rodziny Schumacher – obiekt 09/A(2015), elewacja frontowa	232
Ryc. 115.	Zagroda rodziny Schumacher – ubytki w glinianym wypełnieniu elewacji frontowej obiektu 09/A(2015)	232
Ryc. 116.	Zagroda rodziny Schumacher – prostopadłe usytuowanie dwóch obiektów szkieletowych	235
Ryc. 117.	Zagroda rodziny Schumacher – narzędzie do wykonywania otworów montażowych	236

Ryc. 118.	236
Zagroda rodziny Schumacher – obiekt 09/B(2015), elewacja południowo-zachodnia	
Ryc. 119.	236
Zagroda rodziny Schumacher – sposób układania drewnianych dachówek	
Ryc. 120.	237
Zagroda rodziny Schumacher – rysunek rzutów i elewacji południowo-zachodnich	
Ryc. 121.	238
Zagroda rodziny Schumacher – rysunek elewacji południowo-wschodnich	
Ryc. 122.	239
Stanowisko 06/A(2015) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, <i>Linha Branca</i>	
Ryc. 123.	240
Dwa cmentarze rodziny Jann	
Ryc. 124.	241
Nagrobek Berthy Jann urodzonej w Łubowie na Pomorzu	
Ryc. 125.	242
Kopia cyfrowa i wyciąg z listy pasażerów statku „Franklin” płynącego z Hamburga do Dona Francisca; <i>Blumenau; Rio Grande do Sul</i>	
Ryc. 126.	243
Schematyczne rysunki porównawcze rozmiaru działek i zagęszczenia zabudowy w kolonii i na Pomorzu Zachodnim	
Ryc. 127.	244
Zagroda rodziny Jann Neu – elewacja frontowa budynku szkieletowego	
Ryc. 128.	244
Zagroda rodziny Jann Neu – elewacja północno-wschodnia	
Ryc. 129.	245
Widok ze stanowiska 10/A(2015) w kierunku rzeki <i>Jacuí</i>	
Ryc. 130.	246
Zagroda rodziny Jann Neu – rysunek elewacji północno-zachodniej	
Ryc. 131.	247
Zagroda rodziny Jann Neu – rysunek rzutu i elewacji północno-wschodniej	
Ryc. 132.	248
Zagroda rodziny Jann Neu – detal posadowienia	
Ryc. 133.	248
Zagroda rodziny Jann Neu – ciesielskie znaki montażowe	
Ryc. 134.	249
Zagroda rodziny Jann Neu – wyposażenie wnętrza – łóżko, skrzynia posagowa, szafa	
Ryc. 135.	250
Stanowisko 25/A,B(2016) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, <i>Linha das Flores</i>	
Ryc. 136.	251
Zagroda rodziny Buhse – elewacja zachodnia, budynek A	

Ryc. 137.	252
Zagroda rodziny Buhse – elewacje wschodnia i północna, budynek A	
Ryc. 138.	253
Porównanie dwóch obiektów szkieletowych na sąsiednich stanowiskach – 25/A(2016) i 26/A(2016)	
Ryc. 139.	254
Zagroda rodziny Buhse – rysunek elewacji zachodniej	
Ryc. 140.	255
Zagroda rodziny Buhse – rysunek elewacji wschodniej	
Ryc. 141.	256
Zagroda rodziny Buhse – rysunek rzutu i elewacji północnej	
Ryc. 142.	257
Zagroda rodziny Buhse – rysunek więźby dachowej w widoku trójwymiarowym	
Ryc. 143.	257
Zagroda rodziny Buhse – więźba dachowa w trakcie demontażu	
Ryc. 144.	258
Stanowisko 27/A,B(2016) – lokalizacja i usytuowanie zagrody, <i>Travessão do Paraíso</i>	
Ryc. 145.	259
Rodzina Schünemann i Milbradt	
Ryc. 146.	260
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – rysunki rzutu i elewacji wschodniej budynku A	
Ryc. 147.	261
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – rysunek elewacji zachodniej budynku A	
Ryc. 148.	262
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – rysunek elewacji północnej budynku ryglowego A	
Ryc. 149.	263
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – widok na elewację wschodnią, niegdys frontową	
Ryc. 150.	264
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – stan zachowania elewacji północnej budynku A	
Ryc. 151.	264
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – poddasze budynku A	
Ryc. 152.	265
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – stan zachowania budynku	
Ryc. 153.	266
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – widok na sięń budynku A	
Ryc. 154.	267
Zagroda rodziny Schünemann/Züge – budynek B, ściana szachulcowa	

Ryc. 155.	273
Oś czasu z przypuszczalną kolejnością powstawania inwentaryzowanych budynków szkieletowych	
Ryc. 156.	274
Analiza porównawcza lokalizacji budynków mieszkalnych względem drogi	
Ryc. 157.	277
Analiza porównawcza usytuowania obiektów ryglowych względem stron świata, ich powierzchni oraz wysokości mierzonych w kalenicach	
Ryc. 158.	278
Obraz olejny Alexisa Puhlmanna przedstawiający zagrodę kolonialną w <i>Linha Boêmia</i>	
Ryc. 159.	279
Stanowisko 16/A(2015) – hybrydowy charakter zagrody, <i>Linha Boêmia</i>	
Ryc. 160.	281
Przykładowe detale połączeń belek podwalinowych i słupa narożnego	
Ryc. 161.	282
Detal uproszczonego połączenia belek podwalinowych w obiekcie 25/A(2016)	
Ryc. 162.	283
Oznaczenia ciesielskie w budynkach szkieletowych w dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 163.	286
Analiza porównawcza kątów nachylenia połaci dachów w kolonii i na Pomorzu Zachodnim; bilans proporcji wysokości dachów do wysokości ścian	
Ryc. 164.	287
Skupisko palm z gatunku arekowców romanizowanych (<i>Syagrus romanzoffiana</i>) w dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 165.	288
Krajobraz naturalny dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 166.	290
Przykładowe rozwiązania posadowienia budynków w <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 167.	291
Przykłady wykorzystania piaskowca w budynkach szkieletowych w <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	
Ryc. 168.	306
Ulica XV de Novembro i dawny zamek Moelmann w <i>Blumenau</i> , obecnie dom handlowy sieci Havan – budynek w „stylu ryglowym”	
Ryc. 169.	307
Komersyjny kompleks <i>Parque Vila Germânica</i> [Niemiecki Park Wiejski] w <i>Blumenau</i>	
Ryc. 170.	308
Budynek urzędu miasta w <i>Blumenau</i>	
Ryc. 171.	309
Informacja na oficjalnym koncie Facebook Urzędu Miasta Agudo o prowadzonych badaniach	

Ryc. 172.	Informacja prasowa na oficjalnej stronie miasta <i>Agudo</i> o prowadzonych badaniach	309
Ryc. 173.	Rozmowa z jednym z właścicieli domu szkieletowego w dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	311
Ryc. 174.	Arkusz ankiety zatytułowanej „Domy szkieletowe w Brazylii – architektura, migracje, tożsamość (2018)“	312
Ryc. 175.	Wykres odpowiedzi na pytanie: „Z jaką narodowością kojarzy się Panu/Pani budynek w konstrukcji szkieletowej?“ – uwzględniono wiek respondenta	315
Ryc. 176.	Zestawienie wyników odpowiedzi uczestników ankiety	316
Ryc. 177.	Dom szkieletowy 18/A(2015) w oryginalnym otoczeniu krajobrazowym	320
Ryc. 178.	<i>Casa da Charlotte</i> – szkieletowy budynek muzealny w mieście <i>Agudo</i> , dawnej budynek o numerze 18/A(2015)	321
Ryc. 180.	<i>Núcleo de Casas Enxaimel</i> [Centrum domów ryglowych] w <i>Ivoti</i> , RS	330
Ryc. 181.	<i>Núcleo de Casas Enxaimel</i> [Centrum domów ryglowych] w <i>Ivoti</i> , RS	330
Ryc. 179.	<i>Núcleo de Casas Enxaimel</i> [Centrum domów ryglowych] w <i>Ivoti</i> , RS	330
Ryc. 182.	<i>Parque Aldeia do Imigrante</i> [Park wsi imigranta] w <i>Nova Petrópolis</i> , RS – widok na kościół i główny plac	331
Ryc. 183.	<i>Parque Aldeia do Imigrante</i> [Park wsi imigranta] w <i>Nova Petrópolis</i> , RS – wejście do jednego z eksponowanych budynków szkieletowych	331
Ryc. 184.	Dom ryglowy rodziny <i>Kayser</i> (ok. 1840–1850), <i>Novo Hamburgo</i>	332
Ryc. 185.	Dom ryglowy rodziny <i>Schmitt Presser</i> z 1830 roku, <i>Novo Hamburgo</i>	332
Ryc. 186.	Dom szkieletowy w <i>Linha Nova</i> , dawnej <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	337
Ryc. 187.	Dom ryglowy rodziny <i>Schiefelbein</i> (miasto <i>Agudo</i>)	345
Ryc. 188.	Dom ryglowy, <i>Linha Nova</i>	346

Ryc. 189.	347
<i>Zagroda rodziny Schiefelbein (miasto Agudo)</i>	
Ryc. 190.	349
Szkice i rysunki inwentaryzacyjne	
Ryc. 191.	350
Budynek ryglowy, <i>Várzea do Agudo</i>	
Ryc. 192.	351
Budynek ryglowy, <i>Linha Nova</i>	
Ryc. 193.	352
<i>Zagroda rodziny Schiefelbein (Porto Agudo) – weranda</i>	
Ryc. 194.	353
<i>Zagroda rodziny Jann (Picada do Rio Sul) – weranda</i>	
Ryc. 195.	355
Budynek ryglowy, <i>Várzea do Agudo</i>	
Ryc. 196.	355
<i>Zagroda rodziny Wachholz/Schumacher, Picada do Rio Sul</i>	
Ryc. 197.	356
Cmentarz rodziny Jann	
Ryc. 198.	359
Budynek ryglowy, <i>Várzea do Agudo</i>	
Tab. 1. Zbiór rysunków, na podstawie których wykonano schemat <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	51
Tab. 2. Początkowe miejsca migracji z obecnych terenów powiatów szczecineckiego i drawskiego	94
Tab. 3. Kąty nachylenia dachów i proporcje wysokości dachu do wysokości ścian	106
Tab. 4. Współrzędne geograficzne zewidencjonowanych obiektów szkieletowych	134
Tab. 5. Klasyfikacja budynków szkieletowych ze względu na sposób użytkowania	137
Tab. 6. Nazwiska i dane archiwalne pomorskich imigrantów w <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	142
Tab. 7. Kąt nachylenia dachu oraz proporcja wysokości dachu do wysokości ścian	285
Tab. 8. Porównanie typologii domów ryglowych z Pomorza Zachodniego i <i>Kolonii Santo Ângelo</i>	294

Streszczenie

Architektura – migracje – tożsamość

Studium architektury szkieletowej historycznego regionu Colônia Santo Ângelo w Brazylii na tle XIX-wiecznej fali emigracyjnej z Pomorza Zachodniego

mgr inż. arch. Ewa Angoneze-Grela

Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej

Praca doktorska z dziedziny nauk inżynieryjno-technicznych

Dyscyplina: architektura i urbanistyka

Promotor: prof. dr hab. inż. arch. Agata Bonenberg

Słowa kluczowe:

drewniana architektura szkieletowa, architektura ryglowa, migracje, Brazylia, *Colônia Santo Ângelo*, Pomorze Zachodnie, tożsamość, Pomorzanie, *Pomeranos*, kolonizacja

Problematyka niemieckich kolonii – szczególnie tych powstałych w Ameryce Południowej – jest w Europie stosunkowo mało znana. Tym bardziej wątek architektury towarzyszącej niemieckojęzycznym kolonistom wymagał zbadania i kompleksowego opracowania. W pracy, poświęconej XIX-wiecznym emigracjom z terenów Pomorza Zachodniego do Brazylii, przedstawiono fragment tego zjawiska. Badania przeprowadzono na podstawie studium przypadku historycznego regionu *Colônia Santo Ângelo* w południowym stanie *Rio Grande do Sul*, gdzie w drugiej połowie XIX stulecia wyemigrowała grupa Pomorzan. Pochodzili oni głównie ze wsi Łubowo (*Lubow*) oraz okolicznych miejscowości, obecnie w powiatach szczecińskim i drawskim w województwie zachodniopomorskim.

Podstawowym celem dysertacji było udowodnienie istnienia drewnianych domów szkieletowych wzniesionych przez pomorskich osadników w Brazylii. Przeprowadzając badania starano się udowodnić, że występująca na tym terenie technika ryglowa była wynikiem przeniesienia rozwiązań konstrukcyjno-materiałowych znanych z Pomorza Zachodniego podczas masowych przemieszczeń ludności. Ponadto za cel obra-

no zdefiniowanie charakterystyki domu ryglowego z *Kolonii Santo Ângelo* oraz porównanie jej z pomorskim pierwowzorem. Główny wątek dotyczący architektury ryglowej osadzono w szeroko rozumianym kontekście historycznym i krajobrazowo-przyrodniczym.

Ważnym zagadnieniem poruszonym w pracy jest stosunek migrantów i ich potomków do budynków wzniesionych w technice ryglowej, zachowanych po dzień dzisiejszy w obszarze dawnej kolonii. Na przykładzie *Kolonii Santo Ângelo* oraz *Blumenau* – brazylijskiego miasta o niemieckich korzeniach – omówiono problematykę tożsamości zbiorowej wyrażanej przez architekturę.

W pracy zastosowano kombinację metod badawczych, dla których kluczowe znaczenie miała kolejność wykonywania. Poza kwerendą bibliograficzną i źródłową, zrealizowaną między innymi w polskich i brazylijskich archiwach, przeprowadzono wiele kwerend terenowych. W latach 2013–2018 sfinalizowano trzy podróże badawcze do Brazylii oraz dwie podróże na Pomorze Zachodnie. Metoda polegała na odkrywaniu, obserwacji, a także zapisywaniu geolokalizacji odkrytych obiektów. Skatalogowano 57 stanowiska (61 obiektów) w dawnej *Kolonii Santo Ângelo* i 12 domów ryglowych w powiatach szczecińskim i drawskim. Szczegółowe informacje uzyskano podczas 11 inwentaryzacji architektonicznych. Zebrane dane usystematyzowano z wykorzystaniem autorskiej analizy cech reprezentatywnych przy użyciu weryfikatorów. W celu zbadania emocjonalnego stosunku mieszkańców dawnej kolonii do zachowanych domów szkieletowych wykorzystano kwestionariusz wywiadu.

Za pośrednictwem wymienionych metod badawczych udowodniono słuszność postawionych tez. Jednoznacznie potwierdzono i udokumentowano istnienie oryginalnie zachowanych budynków ryglowych wzniesionych przez pomorskich migrantów w kolonii. Zaobserwowano ewolucję typologii domu pomorskiego w Brazylii i zauważono jej związek z upływem czasu. Dzięki porównaniu charakterystyki domów pochodzących z obu krańców ścieżki migracyjnej ustalono cechy ich wspólne (podobieństwa – cechy petryfikowane) i cechy je różniące, wynikające z przystosowania do nowych warunków (cechy adaptowane). Ponadto wyodrębniono czynniki mające wpływ na charakterystykę domu pomorskiego w Brazylii: praktyczne, poznawcze, symboliczne (kulturowe), przyrodnicze, organizacyjne, wsteczno-poznawcze oraz inokulturowe.

W rezultacie przeprowadzonych wywiadów z mieszkańcami i właścicielami domów ryglowych w dawnej *Kolonii Santo Ângelo* ujawniono ich silną więź z kulturą niemiecką. W odniesieniu do obiektów szkieletowych mieszkańcy zadeklarowali pozytywne emocje, jednocześnie wskazując na anachroniczny charakter tego typu budynków. Zauważono, że architektura może nieść z sobą symbolikę tożsamościową. Poza tym jej rolą może być wywoływanie poczucia bezpieczeństwa wśród migrantów, które osiąga się przez obcowanie ze znaną i rozpoznawalną przez nich przestrzenią. Jednak warto zauważyć, że relacja między architekturą i użytkownikami zmienia się z upływem czasu. Wartość symboliczną, wzmacniającą tożsamość grupy etnicznej, można zachować jedynie dzięki jej właściwej ochronie oraz odpowiedzialnemu i rzetelnemu przekazywaniu wiedzy kolejnym pokoleniom.

*Summary***Architecture – migrations – identity.*****A Study of the Half-Timbered Architecture of the Historic Region of Colônia Santo Ângelo in Brazil in View of the 19th-Century Emigration Wave from Western Pomerania***

Ewa Angoneze-Grela, M.Sc. Eng. Arch.

Poznań University of Technology, Faculty of Architecture

Doctoral thesis in the field of engineering and technical sciences

Discipline: Architecture and Urban Planning

Doctoral advisor: Agata Bonenberg, Professor, Ph.D, Eng., Arch.

Key words:

wooden frame architecture, half-timbered architecture, migrations, Brazil, Colônia Santo Ângelo, Western Pomerania, identity, Pomeranians, Pomeranos, colonization

The issue of German colonies, especially those established in South America, is relatively little known in Europe. All the more, research and comprehensive scientific studies on architecture accompanying the German-speaking colonists were required. In the dissertation on the 19th-century emigration from Western Pomerania [Pomorze Zachodnie] to Brazil, a fragment of this phenomenon is presented. The research was based on a case study of the historical region of Colonia Santo Ângelo in the southern state of Rio Grande do Sul, where a group of Pomeranians emigrated in the second half of the 19th century. They came mainly from the village of Łubowo (Lubow) and the surrounding inhabited communities, currently in Szczecinek and Drawsko powiats in the West Pomeranian Province [województwo zachodniopomorskie].

The main purpose of the dissertation was to prove the existence of wooden frame houses erected by Pomeranian settlers in Brazil. By carrying out the research, attempts have been made to prove that the half-timbered technology occurring in this area was the result of the transfer of construction and material solutions, known from Western Pomerania, during mass population movements. Moreover, the goal was to define

the characteristics of the half-timbered house from Santo Ângelo Colony and compare it with the Pomeranian prototype. The main theme of the half-timbered architecture was set within a broadly understood historical, landscape and natural context.

The attitude of migrants and their descendants to buildings erected in the half-timbered technology, preserved to this day within the area of the former colony, is an important question raised in the thesis. The issues of collective identity expressed through architecture are discussed, illustrated with an example of Santo Ângelo Colony as well as Blumenau – a Brazilian city with German roots.

A combination of research methods, for which the sequence of execution was of key importance, have been used in the study. In addition to the bibliographic and source query carried out, among others, in Polish and Brazilian archives, many field queries have been carried out. In the years 2013–2018, three research trips to Brazil and two trips to Western Pomerania were completed. The method consisted in discovering, observing and recording the geolocation of discovered objects. 57 sites (61 objects) in the former Santo Ângelo Colony and 12 half-timbered houses in Szczecinek and Drawsko Pomorskie poviats were cataloged. Detailed information was obtained during 11 architectural inventories. The collected data was systematized using the author's analysis of representative features using verifiers. In order to examine the emotional attitude of the inhabitants of the former colony to the preserved frame houses, an interview questionnaire was used.

The validity of the theses has been confirmed with the use of the aforementioned research methods. The existence of originally preserved half-timbered buildings erected by Pomeranian migrants in the colony has been unequivocally confirmed and documented. The evolution of the typology of the Pomeranian house in Brazil has been observed and its connection with the passage of time has been noticed. Thanks to the comparison of the characteristics of houses from both ends of the migration path, their common features (similarities - petrified features) and their differences resulting from adaptation to new conditions (adapted features) have been determined. Additionally, factors influencing the characteristics of the Pomeranian house in Brazil have been distinguished: practical, cognitive, symbolic (cultural), natural, organizational, retro-cognitive and other-cultural.

As a result of interviews with inhabitants and owners of half-timbered houses in the former Santo Ângelo Colony, their strong bond with German culture has been revealed. With regard to skeletal structures, residents declared positive emotions, while pointing to the anachronistic nature of this type of buildings. It has been noticed that architecture can carry identity symbolism. Furthermore, its role may be to evoke a sense of security among migrants, which is achieved by interacting with the space they know and recognize. However, it is worth noting that the relationship between architecture and users changes over time. The symbolic value that strengthens the identity of an ethnic group can be preserved only through its proper protection and responsible and reliable transfer of knowledge to subsequent generations.

Wydział Architektury
Politechniki Poznańskiej

2023 © Ewa Angoneze-Grela
ewa.grela@put.poznan.pl

Redakcja: Katarzyna Muzia-Ceglarz
Tłumacz j. angielskiego: Renata Muszyńska
Tłumacz j. niemieckiego: Jolanta Czumaj

Projekt typograficzny i skład: Ewa Angoneze-Grela
Druk i oprawa: Drukmania
ul. Piwna 1, 61-065 Poznań

